

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen. Sie untersucht die Natur des Menschen, seine Entstehung, Entwicklung und sein Verhalten. Sie ist eine interdisziplinäre Wissenschaft, die Erkenntnisse aus der Biologie, Psychologie, Soziologie, Philosophie und anderen Disziplinen integriert.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen. Sie untersucht die Natur des Menschen, seine Entstehung, Entwicklung und sein Verhalten. Sie ist eine interdisziplinäre Wissenschaft, die Erkenntnisse aus der Biologie, Psychologie, Soziologie, Philosophie und anderen Disziplinen integriert.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen. Sie untersucht die Natur des Menschen, seine Entstehung, Entwicklung und sein Verhalten. Sie ist eine interdisziplinäre Wissenschaft, die Erkenntnisse aus der Biologie, Psychologie, Soziologie, Philosophie und anderen Disziplinen integriert.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen. Sie untersucht die Natur des Menschen, seine Entstehung, Entwicklung und sein Verhalten. Sie ist eine interdisziplinäre Wissenschaft, die Erkenntnisse aus der Biologie, Psychologie, Soziologie, Philosophie und anderen Disziplinen integriert.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft vom Menschen.

Časopis za sodelovanje humanističnih ved, za psihologijo in filozofijo

*Anthropos izdaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani; izdaja ga
Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina
družboslovnih delavcev*

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo)
dr. Milica Bergant (pedagogika)
Zvonko Cajnko (sociologija)
Ludvik Čarni (sociologija)
dr. France Cerne (ekonomija)
dr. Božidar Debenjak (filozofija)
dr. Frane Jerman (filozofija)
dr. Stane Južnič (politologija)
mgr. Valentin Kalan (filozofija)
dr. Boris Majer (filozofija)
Jan Makarovič (psihologija)
dr. Vid Pečjak (psihologija)
dr. Bogomir Peršič (psihologija)
dr. Vojan Rus (filozofija)
Stane Saksida (sociologija)
dr. Leon Zorman (psihologija)
dr. Fran Zwitter (zgodovina)
dr. Anton Žun (sociologija)

Odgovorni uredniki: *Ludvik Čarni, dr. Bogomir Peršič, dr. Božidar Debenjak*

Lektor: prof. Nada Šumi

Korektor: prof. Jože Kocbek

Načrt platnic in opreme: inž. arh. Edita Kobe

Casopis ima štiri številke letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12.

Telefon: 22-121

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošiljajte
na tekoči račun 501-8-645

Letna naročnina je 21.- din, za tujino 5 \$; cena velja za 1969, 1970 in 1971.

Posamezni izvod stane 7.- din, dvojna številka 14.- din.

Tisk: ZŽTP - Železniška tiskarna Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo.

Anthropos

Filozofske razprave

Psihološke razprave

Aktualne teme

Prikazi in ocene

VSEBINA

(Anthropos, št. 3-4 1971)

7 FILOZOFSKE RAZPRAVE

- 9 dr. Vojan Rus: Moralna norma in normativizem v razredni družbi in socializmu
- 31 dr. Frane Jerman: Antična koncepcija logike kot dedukcije
- 55 Borut Pihler: Horkheimer — Adorno (Prikaz nekaterih vodilnih motivov iz njunih razmišljanj)
- 69 Nataša Sernelj: Pojem dobrega v Mooreovi etiki in poskus marksistične kritike
- 81 Cvetka Tot: K postvaritvi in zavesti proletariata v Lukácsevi »Zgodovini in razredni zavesti«

93 PSIHOLOŠKE RAZPRAVE

- 95 dr. Vid Pečjak: Pojemovne dimenzije
- 115 dr. Oto Petrovič: Intelektivni upad pri zgodnjih paranaoidnih shizofrenih bolnikih
- 121 Klas Brenk / Simona Jurčič: Vpliv frekvenčnega območja na količino prenesene informacije
- 127 Janek Musek: Evaluativna topografija dvodimenzionalnega prostorskega polja
- 135 Marko Polič: Korespondence med občutki okusa in barve pri gluhih in normalnih otrocih
- 141 Nevenka Sadar: Časovna lokacija barv
- 149 Janez Svetina: Miljejsko povzročeni razvojni zaostanki, motnje in odkloni pri otrocih ter nekaj predlogov za njihovo ublaževanje in preprečevanje pri nas

165 AKTUALNE TEME

- 167 dr. France Černe: Zapis o kritičnem socialnem radikalizmu
- 179 dr. Vojan Rus: Kulturna politika v Sloveniji

187 OCENE IN POROCILA

Oris sodobne psihologije II — Anton Trstenjak (Marko Polič) — 189 Ob knjigi »Človek organizacije Williama Whyta« (Tatjana Lamovec) — 191

195 SINOPSIS

Moralna norma in normativizem v razredni družbi in socializmu

dr. Vojan Rus

Predstave dosedanje filozofije o moralni normi so se v precejšnjem delu znašle na tleh normativizma.

Normativizem je značilna sestavina moralizma in celega sodobnega človeškega odtujevanja in metafizike. Zato je premagovanje normativizma tudi pomemben dejavnik sodobnega osvobajanja, ki ga predstavlja predvsem revolucionarno socialistično gibanje.

Normativizem se ni razširil samo v številnih nemarksističnih smereh in v desettisočletnem nesocialističnem svetu, ampak tudi znotraj svetovnega kroga, ki se imenuje marksistični in socialistični.

Normativizem največkrat ni bil in tudi sedaj ni namerno filozofsko in družbeno stališče. V epohi kapitalizma in prehoda v socializem je normativizem predvsem nezadovoljen odsev ostalega odtujevanja, zlasti gospodarskega in političnega.

Normativizem je tudi tipična slabost začetnega socializma, tipičen pojav starega v novem. To ne pomeni, da bo katerakoli bodoča družba lahko normativizem popolnoma iztrebila. Realno pa je vprašanje: ali se v sodobnem razvoju socializma in človeštva lahko bistveno zoži prevlada normativizma nad človečno moralo.

Teorija normativizma je zlasti zgoščena v razlagi, da so moralne norme absolutno »normativne« prirode, se pravi, da so samo jezikovno-duhovna pravila, maksime, samo principi, samo sodbe, stavki in stališča, za katera ni bistveno delovanje na dejanske medčloveške odnose.

Res je, da na primer izrazita normativistična teorija, kot je Kantova, govori o zvezi z moralnimi zakoni tudi o »delovanju« (»delaj tako«, »handle so«). Vendar normativizmu tukaj »delovanje« ne pomeni, da je za norme bistveno njihovo empirično delovanje na človeške odnose. Normativizem meni, da norme bistveno določajo zunajizkustveni izvori in cilji — in prav to je po tipičnem normativizmu daleč najpomembnejše, ne pa družbeni učinki. Zato se norme po normativizmu vedno bolj verbalno-psihične in samo komunikacijske oblike kot pa realni družbeni odnosi. Zato se normativizem tesno prepleta z drugimi sestavinami moralizma, zlasti s psihologizmom in verbalizmom.

Tako je normativizem pripeljal do nepotrebnega, spekulativističnega razcepa med »normativistično« in »deskriptivno« etiko: ena naj bi gradila samo spekulativne, neizkustvene norme, druga pa samo opisovala izkustvene moralne odnose in oblike.

Zaradi zelo razširjenega in nezavednega normativizma že širok krog ljudi pojmuje ne samo vrednote, ampak tudi norme kot lepe, toda hladne in oddaljene zvezde na nebu, na katere se prašno, prizemno in toplokrvno življenje le redko ozre in še takrat brez družbenih posledic. To ozko pojmovanje norm ima nekaj korenin v dejanski zgodovini norm, toda le v metafizičnem delu te zgodovine.

Pisci, ki se prištevajo k marksizmu, se s teorijo norm niso kaj pripada spoprijemali, čeprav je socialistična družba o posameznih moralnih normah

dosti razpravljala. Znale so dolgotrajne in obsežne razprave v socialističnih gibanjih in deželah o tem, ali je najvažnejša norma socializma varovanje družbene lastnine ali gojitev kolektivizma ali delitev po delu ali po potrebah ali obči gospodarski in družbeni plan ali uresničevanje vsestranskega človeka in podobno.

Pri vseh teh obširnih razpravah pa v socialističnem gibanju skoraj nikoli doslej niso zaostri vprašanja: **kaj** je moralna norma, kaj je njeno **bistvo** in kaj so njene **sestavine**. Zato se socializem glede teorije moralne norme ni dovolj odmaknil od nemaksističnih pogledov, kar je vneslo **veliko negotovost v graditev socialistične družbe**. Prej narobe: implicitno so v ozadju socialistične zavesti v glavnem ostale nespremenjene verbalistično-psihologistične teze, da so norme samo jezikovno-miselna pravila, ki spadajo samo v »nadstavbo«, ločeno od gospodarske osnove. Ta ločenost in nejasnost glede mesta norme v celotni družbi nista bili manjši, če so kdaj govorili, da so norme kot del nadstavbe relativno samostojne, da so njihovi odnosi z ekonomsko osnovo zapleteni, da norme delujejo na to osnovo »vzvratno« in podobno.

Zlasti ni bilo razčiščen, kakšen je odnos moralnih norm — in še posebej socialističnih — do realnih družbenih odnosov, v prvi vrsti ekonomskih in političnih: niso videli, da so ti odnosi lahko neposredna sestavina norm, ne pa vedno zunaj njih.

Zaradi teh nejasnosti je problem norm eno od osrednjih razpotij sodobne teoretske in praktične etike.

Sodobna marksistična in nemarksistična etika enačita velikokrat celotno moralo s sistemom moralnih norm. V tem je implicirana predpostavka, da je moralna norma osnovna enota celotne morale. Tu pa se niso zaustavili ob dveh vprašanjih: prvič, ali res lahko s tako gotovostjo proglasimo normo — celo pojmovano samo brez udeležbe moralnega dejanja — za temeljno enoto morale in ali je morda temeljna enota kaj drugega; drugič, kakšne posledice imajo dosedanje normativistične predstave o normi za celotno družbeno prakso, če so te predstave temelj celotne etične teorije.

I.

Teoretske dileme: stara metafizika, empirizem ali tretje

Teoretske probleme v zvezi z normo lahko deloma izlušči tudi analiza nekaterih dosedanjih filozofskih pogledov.

Ti teoretski pogledi niso brez zveze z družbeno stvarnostjo; če so nekatere teorije norm še tako enostranske, ni mogoče, da ne bi bilo v njih nobenega, vsaj izkrivljenega odseva dejanskih norm.

Dve temeljni smeri v razlagi norm sta izrazita **metafizična** in **empirična** teorija.

Izrazito metafizična teorija poskuša utemeljiti normo na nadizkustven in nedialektični način. Ta težnja se začne že v Platonovih merilih lepega in dobrega, ki jih ne pogojuje noben posamezni in izkustveni pojav, ampak so (ta merila) prva, večna, nenastala, absolutno identična in v sebi bivajoča.

Ta nadizkustvena teorija norm je dobila — potem ko je prešla dolgo pot skozi srednjeveško sholastiko — modernejšo obliko pri Kantu in potem pri Lotzeu, ki jo posreduje kot poseben vmesni člen do sodobnosti. Od tod se podaljša normativna metafizika v novokantovcu Widelbandu, nekoliko pri Rickertu in deloma vse do sodobnikov: Schelerja, N. Hartmanna in Heideggerja.

Izrazit primer modernizirane metafizične norme je Kantova razlaga, ki jo v naslednjem navajam skoraj dobesedno. Čisti um je tisti, ki daje obči moralni zakon. Ta obči moralni zakon nikakor ni določen po nekem objektu človekove želje, niti po največjem dobrem vseh ljudi in je povsem neodvisen od empiričnih pogojev. Zato je le pravilo, ki določa samo obliko, ne pa vsebine moralnih maksim in ni predpis delovanja. Zavest o tem osnovnem zakonu se nam enostavno vsiljuje kot vnaprej določena in je ne moremo utemeljiti z nobenim drugim prejšnjim dejstvom, niti čistim umskim niti izkustvenim. Moralni zakon nikakor ni empirično dejstvo, ampak je le dejstvo čistega uma, ki se nam javlja kot izvirno zakonodajno. Čista volja vseh, ki delujejo po moralnem zakonu, mora imeti isti objekt in mora veljati brez izjeme v vsakem času. Zato je ta zakon identičen in po sebi jasno načelo. Ta zakon-pravilo predpisuje predvsem namero in ni odločilno, ali človek ima ali ne dovolj moči za njeno uresničenje.¹

Ta skoro dobesedna reprodukcija kaže, da Kant razume normo na izrazito metafizičen način, in to v dveh povezanih smereh. Prvič, norma je za Kanta izrazito zunajizkustvena in nadiskustvena po svojem izvoru, po notranji strukturi in po cilju; drugič, norma je zanj samo nekaj občega, kar velja povsem identično, brezizjemno in nespremenljivo, kar ni nastalo in se ne spreminja v razvoju, saj je od vedno enako dana. Nanjo ne deluje noben spreminjajoč vzrok. Niti sam človek z vso svojo zgodovino in ustvarjalno močjo ne more tega zakona ustvarjati, spreminjati in razvijati.

Prikaz Kantovih predstav ustvarja vtis, kot da je Kant v metafizičnem pojmovanju norme popolnoma premočrten. Toda v njegovem tekstu je več mest, ki niso dovolj vsklajena z njegovimi lastnimi izrazitimi stališči in ki zato postavljajo vprašanja ob ta stališča, jih problematizirajo. Deloma pa se Kantovi teoriji taka vprašanja zastavljajo na temelju znanega moralnega izkustva.

Kant v formulaciji osnovnega moralnega zakona poudarja »deluje«. S tem — in s pojmom avtonomije — se Kant obrača k posamezniku in to, kot vse kaže, prav empiričnemu posamezniku. Saj Kant v etiki ne omenja, da bi šlo za neempiričnega posameznika (medtem ko na primer v Kritiki čistega uma posebej poudarja, da gre za neempirični subjekt). Tako postane empirični posameznik bistveno pomemben tudi za Kantovo moralno normo. Od kod ta vloga empiričnega posameznika in od kod pomen njegovega odnosa do drugega empiričnega posameznika, če je moralni zakon nekaj povsem občega in neizkustvenega, saj po Kantu velja ne glede na konkretne umne osebe (»ne glede na slučajne pogoje, po katerih se eno umno bitje razlikuje od drugega«²). Zakaj ni Kant svojega osnovnega moralnega zakona izrekel brezosebno in na splošen način — »treba delovati tako«?

Drugo vprašanje: zakaj Kant »delovanje« vključuje v osnovni moralni zakon kot pomembno sestavino, saj je delovanje vedno nekaj empiričnega — celo delovanje kot konkretno razmišljanje, posebej pa še delovanje posameznika do drugega posameznika? Zakaj Kant enkrat negira učinek, ko pravi, da mora biti »samo hotenje določeno a priori z normo« in ne glede na to, ali človek namero »lahko uresniči ali ne«, drugič pa — v protislovju s prejšnim — povdarja učinek, ko trdi, da vključuje namen tudi »delovanje kot sredstvo, s katerim se pride do učinka«³ Ali ni tako učinkovanje protislovno

¹ Immanuel Kant's *Kritik der praktischen Vernunft*, Zweite Auflage, Berlin 1970, S. 20, 21, 22, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 40.

² Isto, 21

³ Isto, 21

Kantovi definiciji, da je za normo dovolj že sama čista namera ne glede na uresničitev?

Zakaj Kant enkrat »objekt« enači s ciljem, učinkom in predmetom, drugič, v zvezi z normo pa daje »objektivnemu« drugačen pomen, češ da je »objektivna« tista norma, ki velja obče in identično, ne pa tista, ki vodi do učinkov.

Kant razlaga čisti um in moralni zakon kot absolutno različna od vsega izkustvenega. Kako more potem — kot pravi sam Kant — empirična vsebina človeka in sveta to umsko čistost zavirati, čisti um pa empirijo podrejevati? Kako se ti dve delovanji lahko združita v človeško celoto, ki je Kant nikoli ne negira? Kako moreta dva absolutno različna principa — kar sta za Kanta čisti um in izkustvo — delovati eden na drugega in obstajati kot dela človeške celote, saj vsako medsebojno delovanje in vsaka celota predstavljata nekaj bistveno skupnega?

Kantova obravnava normativnega ni zanimiva glede kategoričnih stališč, ampak ker sledi iz nje vrsta vprašanj, ki še vedno vzpodbujajo razmišljanja in ki so utemeljena — kot bom skušal kasneje pokazati — v dejanski vsebini norme. To so vprašanja, kakšno mesto imajo v dejanski normi: subjektivno in objektivno; posameznik, posamična situacija in družbena občost; misel in čustvo; zakonitost in načelo; namen in učinek. Podobne prispevke k problematiziranju norme so dali Windelband, Rickert in Scheler, medtem ko je ta problematika v Heideggerjevski metafiziki zastrta.

Heidegger v svoji drugi fazi trdi, da je prava »prvobitna« in predznanstvena kritika tista, ki enostavno in neposredno »pokaže bistvo etosa«⁴ in ki »misli resnico biti kot prvobitni element človeka kot eksistirajočega«⁵. To mišljenje je »spominjanje na bit in razen tega (na) ničesar« in ni »niti teoretično niti praktično«. Če mislimo iz eksistence, je svet — kot razsvetljava biti — po Heideggerju »na nek način prav tisto onostransko znotraj eksistence in zanjo«.⁶ To mišljenje izpolnjuje le tisto, kar že je, to pa je predvsem bit in njeno razmerje do bistva človeka. Tega razmerja pa mišljenje ne naredi in ne povzroča, ampak ga le podari.⁷

Ta Heideggerjeva etična koncepcija je metafizična, ker je zanj resnica in »razsvetljava biti«, h kateri etično in predznanstveno mišljenje stremi, nekaj izrecno onostranskega in ni tostranske, izkustvena. Toda problem je pri tem figurativno zastrt in izgubljen, ker se Heidegger skrbno pazi, da neizkustveno onostransko pusti čim bolj nedoločeno, s tem da ne določi pojma biti in si istočasno zavaruje s figuro tudi umik v nekakšno tostranskost (saj pravi, da je onostransko **znotraj** eksistence).

Ob tem pa nastane več nejasnosti. Heidegger namreč trdi, da je le iz resnice biti možno izvirno misliti bistvo božanstva. Če božanstvo obstoji, je tudi ono onostransko. Ali tedaj obstojita dve onostranstvi, božanska in tista druga znotraj eksistence? Ali sploh more biti za človeka onostransko, kar je znotraj njegove eksistence, saj je prav v tej eksistenci človek najbolj doma, najbolj pri sebi.

Heideggerjeva metafizična koncepcija pa je bolj motna Kantova s tem, da je človek z mišljenjem biti usodno vezan na preteklost. Saj pravi sam Heidegger, da človek ne more svojega razmerja z bitjo niti povzročiti niti narediti in da lahko samo nekako izpolni, kar že je, se pravi, da se človek lahko le prilagaja danem, da se lahko identificira z modificiranim danim. Tudi prihodnost je po Heideggerju le »prihod biti«, kar pomeni, da izvor prihod-

⁴ Martin Heidegger, *Izbrane razprave*, Ljubljana 1967, str. 224 (nisem imel možnosti porabe originala).

⁵ Isto, str. 227.

⁶ Isto, str. 220.

⁷ Isto, str. 181.

nosti ni človekovo dejanje in da je človek tudi predmet biti kot prihodnosti, ne pa njen ustvarjalec.⁸ Tu gre zopet za metafiziko v smislu nedialektike, v smislu podrejenosti in identifikacije človeka z nespremenjenim danim in zaradi človekove nezmožnosti, da ustvarja bistvene spremembe.

Zaradi tega je tudi Heideggerjevo pojmovanje norme dosti bolj preprosto metafizično — nedialektično in neempirično — kot Kantovo: »Samo kolikor je človek — eksistirajoč v resnico biti — poslušen biti, lahko pride iz biti same napotilo tistih vodil, ki morajo postati človeku zakon in pravilo... Nomos ni samo zakon, ampak tisto v usodi zakrito napotilo. Le to samo zmore uravnavati človeka v bit.«⁹

Norme so torej po Heideggerju enostavni podaljški biti, ki naj se jim človek podreja. Tu je dosti manj izrazite problematike kot pri Kantu. Saj je bit tako nedoločena, da je zaradi te in drugih nedoločenosti tudi bolj (kot pri Kantu) nedoločeno, kaj so za Heideggerja ta navodila; ali so nekaj umskega, voljnega ali čustvenega, ali so dejanski družbeni odnos, ali so družbeni zakon, v kakšni meri so obvezna, kakšen je njihov odnos do empirije, do posameznika in družbe, do učinka in delovanja. Heidegger nedoločeno in figurativno omenja, da tako vodilo in napotilo »veže« in »nosi«, da je »opora za vsako obnašanje«, da je tako izvirno mišljenje »dejavnost«. Obenem pa trdi, da presega vsako prakso, vsako opazovanje in da se povzpenja nad »delovanje«. Ali je sploh možno »obnašanje«, ki ni tudi »delovanje«?

Klasični metafizični razlagi zavestno nasprotuje empirično-naturalistična razlaga moralnih norm. Eden od njenih izrazitih zastopnikov v novodobni filozofiji je David Hume. Sreča človeštva je po njem posebno pomemben princip, ker »v skladu z izkustvom vemo, da je to princip človeške narobe.«¹⁰ Kaj bi iskali »temotne in oddaljene sisteme«, če imamo na razpolago tak priroden in bližnji princip.¹¹ Zakaj bi take moralne principe in sisteme poskušali izvesti »po metafizičnem razglabljanju in dedukciji iz najbolj abstraktnih principov razuma«?¹² Da so nam moralni principi tako prirodni in tako blizu, izhaja iz dejstva, da je končna sodba o njih odvisna od določenega notranjega čustva in občutka, ki ga je priroda vsadila celemu razredu.¹³ Princip občečloveške sreče ni — kot se vidi iz celega kontakta za Humea samo opis ali izraz dosedanjega moralnega dogajanja, ampak tudi norma za človeško ravnanje.¹⁴

Humeova razlaga moralnih principov in norm se razlikuje od klasične metafizike s tezo, da človek pride do teh principov iz tostranstva, iz svoje izkušnje in da jih kot tostranstvo doživlja.

Natančnejši razmislek o teh in podobnih Humeovih izvajanjih pa pokaže, da niso vedno daleč od stare metafizike, da se stikajo včasih z njo v nadizkustvenosti, posebej pa v nedialektičnosti. Humeov princip je tudi — le na poseben način — za vse ljudi enostransko enoten, obči, nespremljiv in deduktiven. Ta enostranskost moralnega principa je v tem, da ima po Humeu en sam skupni in enotni izvor — občo naravo — da ni njegov izvor tudi dejanje posameznika, da princip ni po ničemer drugem določen¹⁵, da je neposreden izvor tega principa čustvo (ki je v resnici le ena njegova komponenta) in da predvsem narava kot izvor morale določa posameznega človeka (kar prihaja v nesklad z enim mestom, kjer govori o čustvu kot ustvarjalnem).

⁸ Isto, str. 231

⁹ Isto, str. 231

¹⁰ David Hume, *Eine Untersuchung über die Prinzipien der Moral*, Wien, 1883, S. 53

¹¹ Ibidem

¹² Isto, s. 2

¹³ Isto, s. 5, 123—124

¹⁴ Isto, s. 53, 132

¹⁵ Isto, str. 53

Skupni normativizem Humea in Kanta je tudi v tem, da oba izvor norme vidita v nečem psihičnem.

Humeov princip je tako enoten, obči in v glavnem človeku dan, da je v marsičem podoben normam klasične metafizike. Zato je razumljivo, da je tudi pri Humeu skrajni izvor morale kaj podoben metafizičnemu: morala je izvedena iz najvišje volje.¹⁶

To so prevladujoča eksplicitna Humeova stališča glede moralnega principa in norm. Toda Humeovi teksti vključujejo — podobno kot Kantovi — dosti obširno in bolj dialektično problematiko: odnos posameznika in družbe v morali, odnos čustvenega in miselnega (saj je po Humeu razum nujni pomočnik čustva),¹⁷ odnos med naravo in ustvarjalnostjo (saj Hume moralnemu čustvu, kot rečeno, pripisuje ustvarjalnost¹⁸ in v zvezi z moralo stalno govori o delovanju), odnos med dedukcijo, indukcijo in analogijo v izgradnji moralnih norm,¹⁹ odnos med normo in njenim posameznim primerom.²⁰

II.

Strukturiranost in dinamičnost moralnih norm

Stare in nove metafizične in empirično-naturalistične razlage se stikajo — kot je prikazala prejšnja analiza — v predstavah, da so norme (skoro) absolutno in samo enotne, stalne in obče. Tudi socialistična teorija in praksa se ni kaj dosti odmaknila od teh predstav.

Bolj utemeljeno se mi zdi drugačno, dialektično-izkustveno pojmovanje moralne norme: **vsaka celovita norma je nujno strukturirana in dinamična**, se pravi:

— V vsaki normi je nujno več **bistvenih sestavin**, zato nobena norma ni absolutno in enostavno enotna in obča. Specifična **sestavljenost** je zakonitost vsake norme.

— Med bistvenimi sestavinami norme obstoje nujni (ne pa neizbežni) **odnosi**. Zato je vsak norma **strukturirana**. Pomeni, da je vsaka norma enotnost, občost, celota in **sinteza različnega**, ne pa popolna identiteta.

— Vsaka celovita norma je tudi **kompleksna**. Norma ni nikoli samo enostavni odnos samo dveh sestavin. V vsaki normi je **več skupin** sestavin. Te skupine tvorijo **podstrukture** v celotni strukturi norme. Podstrukture so do drugih podstruktur iste norme v več-smernih odnosih: **kompleksnost norme**.

— **Dinamičnost** vsake norme sledi iz prejšnjih lastnosti norme. Vsaka sestavina norme je »relativno« samostojen človeški in družbeni pojav z lastno notranjo razvojno dinamiko. Dinamika celotne norme je sinteza različnih dinamik posameznih sestavin: spremembe v vsaki sestavini se odražajo v celotni strukturi norme.

Pojmovanje, da je vsaka celovita norma strukturirana in dinamična, je utemeljeno v dosednji zgodovini družbe, morale in norm.

Trditev, da je strukturirana in dinamična zlasti vsaka **razvita in celovita** norma, se ne naslanja na metafizično predstavo o nekakšni »popolni« normi. S pojmom »celovita in razvita« norma zajemam samo vse tiste izkustvene norme v dosednji zgodovini, ki so bile skupna zavest določene večje in trajnejše skupine ljudi in ki so njihove družbene situacije učinkovito preoblikovale v določene nove odnose.

¹⁶ Isto, str. 133

¹⁷ Isto, s. 5, 123

¹⁸ Isto, s. 132

¹⁹ Isto, s. 2, 3

²⁰ Isto, s. 2

Celovita norma se predvsem razlikuje od tistih ožjih in enostranskih metafizičnih delcev norme, ki so se v zgodovini družbe pojavljali samo kot verbalno pravilo, samo kot miselne hipoteze — skratka od tistih delcev, ki niso učinkovali in ne učinkujejo na družbene odnose tako kot deklarirajo, ampak so le preobleka drugačnih odnosov.

Take metafizične »norme« — ti možni delci pravih celovitih norm — so v zgodovini obstajali, toda le kot del moralizma, le kot njegovo posebno, ožje področje: kot normativizem. Te moralistične »norme« so omenjene ozke in samo jezikovno oblikovane »sodbe«, »pravila«, »vrednote« in »ideje«. Metafizične etične teorije, ki govorijo o »normah« samo kot jezikovno-duševnih tvorbah, niso brezmiselne, ampak le zožujejo prave norme na eno ali nekaj njihovih sestavin. V resnici pa nujna struktura celovite norme nastaja šele kot sinteza družbenega delovanja norm in njenih »metafizičnih« sestavin.

Hipoteza, da so norme vedno strukturirane in dinamične, ima močne in številne kali v skoro vseh dosedanjih etičnih teorijah. Ta hipoteza izraža skrite sestavine v starih teorijah, jih osvobaja enostranskosti in zlasti poskuša zajeti dejansko zgodovino in strukturo norme.

Sodobno teorijo norme zanimajo predvsem tisti njeni notranji odnosi, ki so v ospredju na sedanji stopnji družbe in teorije, na primer večja vloga osebnosti in ustvarjalnosti pri sodobnih kot pri preteklih normah. Prikaz strukture norme, ki ga navajam v naslednjem, ne more biti popolnoma dokončen, saj so bile v tej strukturi nekdanj bolj pomembne druge sestavine, vloga sodobnih sestavin pa se bo v bodočem razvoju še modificirala. Vendar sodobno jedro celovite norme ne izloči bistvenega iz dosedanje zgodovine norme, saj sodobnost vedno vključuje **poseben** resume preteklega.

Struktura celovite norme

V naslednjem navajam samo nekatere **sestavine** in **podstrukture** v normi (pri čemer so sestavine vedno združene v podstrukture, na primer družbenost in osebnost).

Podstrukture pa se razlikujejo po svojem obsegu (ne po vrednosti) takole: temeljne podstrukture so označene z velikimi črkami A, B, C; njim so podrejene podstrukture drugega reda (označene z I., II. itd.); tem so podvržene podstrukture tretjega reda (označene z 1, 2, 3 itd.) in četrtega reda (označene z a, b, c itd.). Podstrukture drugega, tretjega in četrtega itd. reda so ali **notranja različnost** posameznih temeljnih sestavin in podstruktur ali pa **mejna kombinacija** več temeljenih sestavin in podstruktur.

Vsaka celovita norma je tudi **enotnost in različnost** naslednjih sestavin in podstruktur:

A: Norma kot sinteza (posebne) družbenosti in osebnosti je tudi:

- I. Posebna sinteza družbene subjektivnosti in družbene objektivnosti
- II. Posebna sinteza družbene nujnosti in družbene naključnosti
- III. Enotnost in različnost podnorm v celovito normo (norma kot družbeni zakon ima v sebi posebne podzakone, podnorme)
- IV. Sintezo posameznikov in družbenih podskupin (celotna normativnost je sinteza dveh vrst osebnosti: vseh posameznikov in vseh skupin na katere se norma nanaša)
 1. Podskupina kot enotni subjekt nazaj objekta norme
 2. Posameznik kot enotni subjekt-objekt norme
- V. Norma kot sinteza družbenega zakona in posameznih normativnih dejanj

1. Sinteza dejanj posameznikov ali podskupin itd.

B: Norma kot sinteza oblikovalno-ustvarjalne dejavnosti in (njene) družbene predmetnosti je tudi:²¹

I. Sinteza primarnih in sekundarnih oblikovalnih dejavnosti, ki združuje:

1. Dejanje na eni in pravilo ter navado na drugi strani (notranja različnost primarnih dejavnikov)
2. Sekundarne simbole in posebno organiziranost (notranja različnost sekundarnih dejavnosti)
 - a) Nedržavne in državno-pravne organizacije

II. Medsebojno delovanje primarne in sekundarne stihije (primarna stihija pred nastankom norme, sekundarna v vsebini same norme)

III. Sinteza družbeno svobodnega in nesvobodnega v normi itd.

C: Norma kot sinteza družbene biti (bistveni družbeni odnosi) in družbenega najstva je tudi:

I. Enotnost družbenega izkustva in družbenega projekta, ki združuje:

1. Cilj in sredstvo
2. Vzor in popreček

II. Medsebojna pogojenost družbenih možnosti in družbenih uresničitev

III. Sinteza družbene veljavnosti in objektivne družbene težnje (podstrukture I., II. in III. so kombinacije podsestavin družbenega bistva in najstva norme)

IV. Združitev družbene preteklosti, sedanjosti in prihodnosti v normi itd.

Pri nobenem pojavu v svetu niso njegove bistvene sestavine popolnoma ločene niti popolnoma identične in to velja tudi za moralne norme. Zato je nemogoča taka klasifikacija, ki bi izločila povsem »čiste«²¹ normativne sestavine. Možno je ugotoviti le najbolj izrazite in v njih vključene posebne sestavine.

Navedene podstrukture se v dejanskem družbenem življenju prepletajo, niso pa absolutno identične. Kot kaže zgornji prikaz strukture norm, se njene posamezne sestavine nahajajo v več podstrukturah, ker so v vsaki podstrukturi v drugačni zvezi in kontekstu.

Posamezne sestavine so členi **nižjih** podstruktur, če so v njih le delno prisotne. Kjer pa nastopajo sestavine, so deli **višjih** podstruktur.

Naj navedem »družbeno subjektivno«²¹ kot primer različnih mest posamezne sestavine v celoti norm. »Družbeno subjektivno«²¹ je v podstrukturi A le sestavina drugega reda, ker je ožja kot celotna družbenost, ki jo tu zajema posamična norma. »Družbeno subjektivno«²¹ se seveda prepleta z »oblikovalno dejavnostjo«, ki je v B sestavina prvega reda. Vendar nista isti: »oblikovalna dejavnost«²¹ je širša, ker obsega tudi osebno in ne samo družbeno dejavnost. V neposrednem polarnem odnosu z družbeno subjektivnim je le družbeno objektivno in sta zato združene v eno podstrukturo.

Struktura moralne norme je različna od strukture moralnega dejanja, ker ju tvorijo relativno različne sestavine in zlasti njihovi različni odnosi. Zato sta norma in dejanje dva različna moralna pojma. Oba pa sta moralna, ker imata isto osnovno funkcijo: zamišljajsko ustvarjanje novih odnosov.

²¹ Z drugimi besedami bi to podstrukturo označili kot odnos »družbeno prirodnega in družbeno nadprirodnega v normi«.

Dinamika celovite norme

Kot rečeno, nastaja zaradi samostojne dinamike vsake sestavine tudi posebna **skupina, sintetična dinamika** norme kot celote.

Sintetična dinamika ima posebne globalne komponente, ki jih ni mogoče enačiti s sestavinami, ki so parcialne komponente dinamike norme. Globalne komponente so značilne za **celotno** dinamiko in so zato njeni atributi, ne pa atributi posameznih sestavin.

Globalne komponente dinamike norme:

A. Nastanek, razvoj in prenehanje norme

B. Analiza (disolucija) in sinteza sestavin norme

I. Odtujitev in razodtujitev norme

II. Uniformiranje (poenostavljanje) in razvejitev norme

B. Pulziranje norme (gre za menjavo med bolj intenzivnim in manj intenzivnim delovanjem norme v isti zgodovinski fazi, kar odvisi od zaostrenosti družbenih situacij in od intenzivnosti delovanja moralnih subjektov) itd.

III.

Nekatere značilne sestavine in podstrukture norme

Zgornji prikaz strukture in dinamike, celovite norme je hipoteza, ki jo bom v naslednjem poskušal podrobneje, toda le delno prikazati.²² Zato bom analiziral nekatere zgodovinske odnose med nekaterimi sestavinami norme. Pri tem ne prikazujem vseh tistih sestavin, ki so navedene v tabeli, ampak le nekatere od tistih, ki so posebno vprašljive v sodobni etični teoriji in praksi.

Moralna norma kot družbena zakonitost in posamično dejanje

V sodobni epohi je zlasti pomembno ugotoviti, da so izrazite moralne norme tudi **realne družbene zakonitosti**. Zato so **norme** tudi imanentne in obče zakonitosti istovrstnih družbenih dejanj različnih osebnosti.

Taka definicija moralne norme seveda ne zajema vseh njenih strani. Zadeva pa tisto, kar je bilo doslej najbolj človeško pomembno — vredno, nevredno in problematično — v dosedanjih moralnih normah. Začetna določba norme kot družbenega zakona je — to bom pokazal kasneje — zgodovinsko utemeljena. Obenem pa to določilo nakazuje, v kakšni smeri je zlasti danes nujno graditi moralne norme, da bi se iztrgale iz moralistične, normativistične odtujitve. Zato je določba, da je norma družbena zakonitost, tudi ena od »metanorm«, ki lahko plodno usmerja rast ožjih norm — ker kaže, da je njihov smisel človečno učinkovanje v medčloveških odnosih — in ki izhaja iz zgodovinskega izkustva glede dosedanjih norm.

Normativistično-moralistično pojmovanje, ki pozablja, da je norma družbeni zakon, navidez povzdigne normo v nekaj vzvišenega, nadizkustvenega in zato močnega. Dejansko pa normativistična razlaga utrjuje samo eno vrsto delcev dosedanjih norm, namreč tiste psihično komunikacijske delce, ki so se v stihijemskem procesu odtujili in postali sila nad človekom. Normativistično pojmovanje norme zakriva dejansko vsebino odtrganih normativnih delcev in jo prevrača. Tudi ti delci norm so dejanski družbeni zakoni, toda ožji zakoni, in ne celovite norme.

Najbolj človečna in socialistična je tista oblika norme — zakona, ki izvira tudi iz čim bolj originalnih dejanj posameznikov ali posameznih skupin. Zato

²² Podrobneje v rokopisu »Etika in socializem«

bom poskušal v nadaljnjem razviti in prikazati hipotezo (ki je obenem anti-teza dosedanjim pogostim predstavam): **celovita moralna norma je bila in bo vedno — četudi je v določeni meri odtujena — enotnost družbene subjektivnosti in objektivnosti**, je vedno subjektivno-objektivna družbena zakonitost, oblikovana vsaj delno po družbeni in zavestni akciji. Od **kvalitete** in **smeri** družbene akcije je najbolj odvisna človečna raven norm. Ker norma odvisi od zelo plastične akcije, lahko niha v velikem razponu od optimalne človečne do najbolj protičlovečne porabe objektivne možnosti in objektivne zakonitosti. Subjektivna akcija določa, v vsaki normi, subjektivnem in objektivnem momentu različen delež, toda nobeden od njiju ni izločen iz celote norme.

Ker je subjektivnost bolj dinamični vzrok človečne ravni norme — je eden (samo eden!) od vzrokov kvalitete norme tudi teoretično pojmovanje, kaj norma je in kako jo je zato najuspešneje graditi.

Pojmovanje norme je zlasti odvisno od tistih ontoloških predstav o zakonu in občem, ki sem jih omenil že v enem od prejšnjih spisov.²² Normativistično in izkustveno dialektično pojmovanje zakona in norme se včasih stikata v predstavi, da je zakon ali norma nekaj občega, nek stalen in nujen odnos med dvema ali več pojavi v tem smislu: če biva en pojav, potem nujno biva drugi. Razlikujeta pa se v predstavi, kakšen je pri normativno oblikovanem družbenem zakonu odnos med občim in posamičnim. Normativizem največkrat implicira predpostavko, da je norma enako obče pravilo, ki kot nadrejena in samostojna sila vse svoje primere skoro popolnoma določa. Zato so ti primeri za normativizem le nekakšne objektivne in absolutno nujne, neizbežne dedukcije iz občega.

Noben zakon v svetu in nobena norma ni tako absolutno pravilo, niti najbolj odtujena norma. Omenjena normativistična predstava absolutizira nekatere dejanske enotranskosti odtujenih norm, ki pa niso nikoli tako absolutne. Pri nobenem svetovnem zakonu in normi — tudi pri najbolj odtujeni — pa ni noben pripadajoč primer popolnoma identičen z drugim primerom, tudi če gre za primere najbližje sorodnosti (o tem je zelo jasno govoril že Leibnitz). Možno je le, da sta dva primera bistveno enaka, da imata enako in skupno neko bistveno stran.

Tak je vedno tudi odnos vsake moralne norme do posameznih družbenih pojavov, ki ji pripadajo. Norma je le bistvena enakost — nikoli absolutna istovetnost dveh ali več družbenih pojavov ali parov pojavov.

Če namreč analiziramo katerokoli normo — od konfučijevskih in biblijskih preko meščanskih do socialističnih — je v vseh vzpostavljena nujna in enaka zveza med enakimi družbenimi **situacijami** in enakimi družbenimi **akcijami**. »Enaka vrednost za enako vrednost« je zakon, ki približno velja pri blagovni menjavi. Ta zakon veže enake akcije in enake situacije: potrebo, da dva posameznika ali skupini, če se srečata ko **blagovna** lastnika, menjata po zakonu vrednosti. Če dva posameznika ali skupini nista v tej situaciji, če nista v odnosu dveh blagovnih proizvajalcev, je za njiju očitno omenjena norma brezpredmetna, neveljavna. Tedaj morda velja neblagovna norma. Na primer: kadar je nekdo življenjsko ogrožen, mu pomagaj po vseh močeh, ne glede na gotovost povračila. Da je prihajalo v enakih situacijah — na primer ob srečanjih blagovnih lastnikov — do enakih akcij, in da je to ena od družbenih zakonitosti, kaže cela zgodovina človeštva od prvotne skupnosti do socializma.

Naj bo človečno dobra ali slaba, moralna norma vedno subjektivno in objektivno »zapoveduje«, da posameznik ali skupina do drugih delujeta v bi-

²² Glej *Anthropos*, III–IV, 1970, str. 96 in 97.

stveno enakih situacijah na bistveno enak način. **Norma usmerja družbeno dogajanje tako, da imajo bistveno enaki in pomembni družbeni vzroki x (se pravi družbene situacije) v bistvu enake posledice, enaka človekova dejanja y .** Ta dejanja so zopet vzroki »vzratnega« preoblikovanja svojih prvotnih vzrokov-situacij, ki s tem postanejo posledice. Tako nastane v dejanskem dogajanju norme kot družbene zakonitosti vzajemni odnos med nakimi situacijami x in njim ustreznimi dejanji:

$x \longrightarrow y, y \longrightarrow x, x \longleftrightarrow y$ (pri čemer znak $\longrightarrow$ pomeni smer in intenziteto delovanja).

Najsplošnejša oblika moralne norme bi torej bila: kadar je družbena situacija tipa x , je vedno nujno človekovo delovanje tipa y .

Pri tem je nujno poudariti: nobena norma ne more zajeti ali ustvariti popolnoma enakih družbenih situacij in popolnoma enakih dejanj v teh situacijah, četudi pripadajo isti vrsti in spadajo pod isto normo. V vsaki sosednji, tudi močno podobni situaciji, akciji in subjektu se namreč križajo — zaradi stihijskega spreminjanja sveta, ki ga nikoli ne moremo povsem izločiti — vedno novi in različni vzročno-posledični nizi. Ti ustvarjajo razlike tudi med kvaliteto najbolj podobnimi družbenimi situacijami in akcijami.

Zato nobena norma ne more urejati situacij, ki bi bile medsebojno absolutno identične in zato vse popolnoma isti x in medsebojno absolutno identičnih akcij y , ker take absolutne identike nikjer ni. Katerikoli normi pripadajoče situacije so vedno le $x_1, x_2, x_3 \dots x_n$ in pripadajoče akcije so vedno le $y_1, y_2, y_3 \dots y_n$, pri čemer oznake 1, 2 kažejo na medsebojno različnost enakih primerov. Pri nobeni normi ni možno $x = x_1 = x_2$ ali $y = y_1$, če tu znak enakosti ($=$) pomeni popolno kvaliteto **identičnost**. Možno je samo $x \sim x_1 \sim x_2$ in $y \sim y_1 \sim y_2$, pri čemer znak $\sim$ pomeni samo kvaliteto **enakost**.

Absolutna identičnost in nerazlikovanost znotraj norme je torej samo obča normativistična iluzija in včasih že dogma. Norma je vedno samo družbeno obče, ki vzpostavlja enak odnos več **istovrstnih** situacij na eni in ustreznih **istovrstnih** akcij na drugi strani. **Obča oblika** norme bi bila torej:

$$\Sigma \left(\begin{array}{c} x_1 \\ \updownarrow \\ y_1 \end{array} \right) \sim \left(\begin{array}{c} x_2 \\ \updownarrow \\ y_2 \end{array} \right) \sim \left(\begin{array}{c} x_3 \\ \updownarrow \\ y_3 \end{array} \right) \dots \sim \left(\begin{array}{c} x_n \\ \updownarrow \\ y_n \end{array} \right)$$

Oklepaji () pomenijo posamezno **enotno** moralno dejanje, ki združuje določeno istovrstno situacijo in določeno istovrstno akcijo, znak $\updownarrow$ pomeni nju- no medsebojno delovanje in znak $\sim$ kvaliteto enakost dveh **različnih** dejanj znotraj **enake** obče norme.

Izraz **nujna** zveza — med določeno situacijo in ustrezno akcijo — nikakor ne pomeni, da v družbeni stvarnosti ta zveza vedno tudi neizbežno nastopi. Gre le za to, da je tako zvezo tudi v stvarnih odnosih nujno vzpostaviti, da bi se mogla uresničevati določena družbena vrednota; brez te zveze se vrednota ne uresniči. Zveza med situacijo in akcijo je torej le **pogojno nujna: da bi bila v situaciji tipa x_i vzpostavljena določena vrednota, je nujna akcija tipa y_i .**

Razlika med optimalno in odtujeno normo ni v tem, da bi pri prvi posamezna moralna dejanja z normo popolnoma sovpadala, pri drugi pa bi bila absolutno oddaljena. Tako absolutno sovpadanje in oddaljenost sta le preprosti predstavi normativizma, dejansko pa sta nemožni.

Razlika med optimalno in odtujeno normo je drugače. Človeško izkustvo ne zanika hipoteze, da je dejanje nujni, bistveni del celovite moralne norme, da je bolj ali manj integrirano z normo: posamezna izrekanja resnice so nujna za uresničevanje norme »govori resnico«. Dejanje, ki ga vodi in vzpodbuja prejšnja vsebina norme in je zato bolj intenzivno uresničilo to občo vsebino, je **normativno dejanje**.

Res je skoro tautološko jasno: posamično dejanje je v določenem sistemu norm toliko bolj optimalno, kolikor bližje je ustrezni normi v tem sistemu. Toda optimalno uresničevanje norme z dejanjem, se pravi optimalna identiteta med normo in dejanjem, ima precej drugačno vsebino, kot se zdi na prvi pogled; to ni približevanje absolutni identiteti.

Kot rečeno, absolutna identiteta med normo in dejanjem ni uresničljiva niti v družbenem niti v duhovnem življenju (zato ni možna normativna intuicija kot neposredno in popolno duhovno dožemanje normativno občega v posameznem primeru).

Morda je na videz malo paradoksalno, vendar je za optimalno identiteto, ki je bistveno različna od absolutne, nujen ta odnos: posamezno moralno dejanje je svoji normi najbližje, je njeno najbolj dosledno uresničevanje, če njeno občost razvija čimbolj individualno in če je plod čimbolj izrazite osebnosti. Tedaj občost norme dobi v ustreznem dejanju izrazito individualizirano in osebno vsebino in obliko. Normativna dejanja pa so optimalno individualizirana in osebna, če diferencirano zajemajo individualne družbene situacije, ki spadajo pod določeno normo. Norma se kot občost najuspešnejše razvija po tistih osebnih dejanjih, ki glede na normo najboljše zajamejo prav svoje individualne pogoje, izvečejo iz njih kar največ individualnih pozitivnih možnosti in tako preraščajo predhodno občo vsebino in smer norme.

Nobeno novo normativno dejanje ne razvija svoje norme optimalno s tem, da teži kot stereotipni model posneti v vseh podrobnostih katerikoli preteklo posamično dejanje. To velja seveda tem bolj za sodobne bolj kompleksne norme — tudi socialistične — ki zajemajo širše človeške in družbene celote, saj se sedaj, v daljšem razdobju in v širših prostorih, vpleta v take norme več drugih zakonitosti in nastaja več in bolj različne situacije in subjekti kot pri tradicionalnih normah.

Samo na videz prinaša pokornost odtujenim normam — se pravi njihovim družbenim nosilcem — uniformnost vseh dejanj, ki so tem normam podrejene. Dejanja, nastala zaradi take podrejenosti, so lahko po družbeni vsebini ne samo različna, ampak **diametralna nasprotna**, kar pomeni, da sploh ne uresničujejo iste občosti v normi, da ne uresničujejo ene in iste norme, ampak jo cepijo v več različnih in nasprotnih. V primerih absolutne pokornosti avtoriteti, ki je nosilec odtujene norme, je lahko del podrejenih dejanj družbeno izrazito napreden, drugi del pa izrazito nazadnjaški. Fantični pristaši odtujenih norm so večkrat pod enim in istim religioznim ali strankarskim znakom najprej branili boljši družbeni red pred slabšim, v naslednjem zgodovinskem trenutku pa že slabšega pred boljšim.

Norma ni samo »družbeno pravilo«

Norma je vedno enotnost **družbenega pravila** in tiste **stihijske** (ali delno urejene) **družbene zakonitosti**, ki je možna tudi kot zunajmoralna (ali polmoralna).

Omenili smo že normativistični predsodek, da je norma samo družbeno pravilo — samo v jeziku oblikovana in v krogu ljudi znana družbena zapoved — ki je zameglil dejstvo, da je norma tudi enotnost pravila in stihijne

zakonitosti. Pri posameznih normah sta obe nujni sestavini — pravilo in stihijna družbena zakonitost — v različnih razmerjih. Lahko je bolj poudarjena ena ali druga sestavina, nikoli pa ni norma dejanska in celovita, če je iz nje izključen element objektivne družbene zakonitosti, če je samo pravilo.

Da je celovita norma vedno tudi oblikovanje družbene zakonitosti, dokazuje dosedanje izkustvo glede norm »ne kradi«, »daj enako za enako vrednost« ali »delimo po delu«. Te norme niso bili samo nekakšni mitični, psihični in verbalni okraski, ki obstoje ob realnih ekonomskih, političnih, družinskih in nacionalnih odnosih, niti niso samo njihove sekundarne korekcije. Ta verbalna pravila so zrastle iz bistvenih družbenih odnosov in se ponovno pretvorila v še bolj intenzivne, še bolj določno usmerjene družbene odnose. Omenjenih norm ne navajam zato, ker bi jih cenil kot človečno najvišje, ampak ker se je prav v zvezi z njimi oblikovalo široko izkustvo, ki je dokaz, da so to družbeni zakoni.

Mnogi stihijski ekonomski, politični, družinski in drugi odnosi ne bi nikoli dobili tiste družbene intenzivnosti in priostrene učinkovitosti, kakršno so v zgodovini že dosegli, če ne bi teh odnosov in vsebine oblikovala tudi (ne samo) verbalna moralna pravila, kot so »ne kradi«, »daj enako za enako vrednost«, »deliti po delu«. Ta moralna pravila so se kot sestavine nujno integrirala v celovite ekonomske in celovite moralne zakonitosti. Vsak zakon sveta, pa tudi vsak družbeni zakon, je stalni, bistveni in nujni odnos več pojavov; zakon je nova kvaliteta, ki rezultira iz medsebojnega delovanja njemu impliciranih pojavov. Tudi odnos dveh družbenih zakonov je novi družbeni zakon. Odnos objektivno-stihijskega zakona in njemu ustreznega moralnega pravila, moralne navade in organizacije daje skupaj novi, širši zakon: celovito moralno normo.

Da so tudi moralna pravila del širših družbeno-moralnih in ekonomsko-moralnih zakonitosti, lahko pokaže analiza normativnega zakona »ne kradi« (z drugimi besedami: »pusti vsakemu svoje«). Tu se pokaže, da določene ekonomske, biološke, tehnične zakonitosti in moralno pravilo, navada, organizacija tvorijo enoten družbeni zakon: celovito normo.

Povezava omenjenih različnih posebnih zakonitosti v celovito normo »ne kradi«:

— Določene materialno-čutne dobrine, na primer hrana, so nujne za ves ostali, pa tudi najvišji ustvarjalni razvoj človeka. Odnos med porabo teh dobrin, med človeško biološko eksistenco in celotnim razvojem človeka je torej zakonit.

— Ker so določene od teh dobrin redke — na primer hrana — je organizirana ekonomska proizvodnja kot njihovo racionalno pridobivanje nujno za celotni optimalni razvoj vsakega človeka in vsega človeštva. Med to proizvodnjo in razvojem človeštva vlada zakonit odnos.

— Za racionalno, ekonomsko pridobivanje redkih dobrin so nujni relativno stalni, zakoniti donosi med proizvajalci na eni in sredstvi za proizvodnjo in ekonomskimi proizvodi na drugi strani.

— Ustrezna razdelitev sredstev in proizvodov po nosilcih proizvodnje je zakonitost racionalne proizvodnje, ki se stihijno pojavlja že na zelo nizki človeški stopnji.

— Ti odnosi se približujejo optimalnim, če ima vsak ekonomski proizvajalec — pa naj bo to posamezni poljedelec, delavec, pleme ali tovarniški kolektiv — na razpolago toliko sredstev, da ob njihovi racionalni porabi na dani zgodovinski stopnji najbolje razvije svoje subjektivne proizvodjalne sposobnosti in če najprej sam (ne izključno sam) prisvaja del svojega proizvoda.

Različne tehnike, sredstva in različna delovna sila zahtevajo različne optimalne odnose do proizvajalcev.

— Določen odnos med sredstvom (zemljo, orodjem) in proizvajalcem je nastala na stihijsko-zakoniti način tudi tam, kjer se še ni oblikoval v stalno in razčlenjeno jezikovno pravilo »ne kradi«. Tudi menjava »vrednosti za vrednost« se je pojavila, ko to jezikovno pravilo še ni bilo oblikovano.

— Odnos med ekonomskim proizvodnim delom, prisvajanjem ekonomskih proizvodov in pogojev ter moralnimi pravili »ne kradi«, »vrednost za vrednost«, »deliti po delu« je torej širša in enotna ekonomska zakonitost (in s tem seveda tudi poseben zakonit del najširše človeške zakonitosti).

— Negativen dokaz za prejšnje trditve: če bi se ob občutnem pomanjkanju materialnih dobrin posamezniki ali skupine ekonomsko preskrbovali samo tako, da bi ves proizvod jemali od drugih ekonomskih proizvajalcev, bi bili ti popolnoma dezinteresirani za proizvodnjo in bi tudi sami morali sprejeti kot obči družbeni zakon »zakon kraje«. To pa bi pripeljalo družbo v življenjsko-praktični absurd, ker bi se nehala organizirana, racionalna proizvodnja. Zato so moralne norme »ne kradi«, »vrednost za vrednost«, »deliti po delu« zakonite sestavine optimalne ekonomske proizvodnje in razvoja človeka zlasti v situacijah redkosti materialnih dobrin.

— Posebna analiza bi pokazala, zakaj na različnih stopnjah razvoja pridejo bolj do izraza norma »ne kradi«, na drugi pa norma »deliti po delu«, in v čem sta si skupni, v kar pa se tukaj ne spuščamo. Toda zveza teh jezikovnih pravil z drugimi posebnimi zakonitostmi družbe in njihova integriranost v celovite norme je dovolj jasna.

— Kadar se za normo »ne kradi«, »vrednost za vrednost« skrivajo težnje po neproizvajalnem, izkoriščevalskem prisvajanju, ne gre več za omenjeno ekonomsko zakonitost, ampak za drugačen zakon, o katerem ne razpravljamo na tem mestu.

Družbena zakonitost lahko obstoji kot nenormirana in kot stihijska, še preden se pojavi v normativni obliki. Po pravilu so družbene zakonitosti postajale vse bolj normirane, kolikor bolj so se prostorno širile in kolikor dalj časa so trajale. Na začetku pa so bile po pravilu manj normirane. Zgodovina človeštva kaže, da so stihijske, nenormirane zakonitosti, ki so objektivne vsebine norm »ne kradi« in »pusti vsakemu svoje« ali »daj vrednost za vrednost«, obstajale že tisoče let, preden so te norme dobile izrazitejšo obliko jezikovnega in pisanega pravila v Hamurabijevem zakoniku, v rg-vedah, v bibliji in v konfučijanskih spisih. Znano je, da so plemena in rodovi že zdavnaj pred tako občo pisano obliko norm zasedala določena področja zemlje, ki so jih potrebovali za lov, poljedelstvo in živinorejo, jih delila svojim članom v uporabo, vsak od njih pa si je prisvajal proizvode z dodeljenega kosa zemlje. Ti odnosi so se postopno oblikovali v jezikovna pravila običajnega prava, kasneje pa v pisana pravila raznih religioznih in pravnih kanonov.

Že v **strukturnem** odnosu dveh sestavin vsake celovite norme — jezikovno pravilo in objektivna družbena zakonitost — **je zapopadena stalna, zakonita možnost odtujitve**, ker nista nikoli absolutno striktno povezani. Od tod pa sledi, da so za stalno učinkovanje norme vedno **nujno tudi osebna, individualizirana dejanja**. Dejanje je namreč edini ključ za prevladovanje stalne objektivne težnje po ločitvi med pravilom in njegovo objektivno vsebino.

Zgodovina je namreč polna izkustvenih dokazov, da lahko delci normativnega pravila obstoje tudi kot gole verbalne komunikacije, ki jih ne spremlja dejanje. V tej možnosti samostojnega, abstraktnega obstoja delcev norma-

tivnega pravila ni glavni vzrok odtujitve morale. Vendar se tudi pravilo lahko odtuji po tej notranji logiki. Odtujitev norme zaradi osamosvojitve delcev njenega jezikovnega pravila povzroča zlasti normativistični verbalizem.

Prepogosto prazno besedo ponavljanje in sporočanje moralnega pravila — v nepravem času, zunaj moralne situacije ali brez uresničitve v dejanjih — je ena od najbolj znanih in najbolj obrabljenih oblik moralizma. To je pridigarstvo, ki skriva lastno moralno neaktivnost ali drugačno aktivnost za praznimi besedami. V sodobnem socializmu ni takih pojavov dosti manj kot v drugih družbah.

Poleg te najbolj vulgarne oblike besednega moralizma se moralno pravilo lahko odtuji tudi zaradi drugih svojih podsestav in značilnosti. Zlasti pravila, ki zajemajo širok krog ljudi in več epoh, postajajo — to se dogaja od prvih religijsko-moralnih sistemov do sodobnega socializma — večkrat miselno in verbalno enostavna, da bi bilo dostopna širokemu krogu ljudi. Taka demokratizacija pravila je do neke mere nujna in napredna, ker je nemogoče, da bi vsak član družbe imel neprestano v zavesti vsako kompleksno verbalno in miselno vsebino pravila. Gre torej za določene obče zakonitosti mišljenja in zapomnitve, ki so relativno neodvisne od različnih socialnih pogojev.

Prav zato je nujno razviti zavest o stalni razliki med poenostavljeno verbalno in kompleksno verbalno obliko istega pravila; taka zavest stalno vzpodbuja obvladovanje tega hiatusa. Pri delno nujnem poenostavljanju namreč normativno pravilo zgublja zvezo z realnimi človeškimi odnosi, iz katerih je vzniknilo. Mnogi, na primer mislijo, da se dosledno drže pravila »ne kradi«. Ne vedo, da je to pravilo danes tako verbalno in miselno osiromašeno, da je že zelo daleč od nekdanjega pravila »ne kradi«, ki je bilo v bibliji, koranu in tudi v običajnem pravu verbalno veliko bolj razčlenjeno, aplicirano na različne situacije, predvideva različne sankcije in pota do njih — in zato ne vedo, kakšne realne ekonomsko-socialne odnose je to pravilo prvotno izražalo in kakšne nove in kako protislovne vsebine je to pravilo dobilo v kasnejših tisočletjih.

To se dogaja tudi v sodobni epohi in v socialističnem gibanju. Mnogi komunisti so iskreno prepričani — zaradi nevednosti o objektivnih pogojih v posebnih obdobjih, ki so zahtevala podobno disciplino kot v sodobni vojski — da je njihova dolžnost absolutna podrejenost vodstvu in sektaški odnos do vseh drugih levih grupacij (medtem ko Marx in Lenin o teh stvareh govorita drugače).

Zato se lahko dogaja, da se moralna pravila v kasnejši zgodovini — tudi zaradi svoje notranje, verbalne osiromašenosti in uniformiranosti, zaradi poenostavljenosti v obliki gesla — spremene v bolj izkrivljeno družbeno zavest, v večjo miselno in družbeno zmešnjavo, kot so bila na svojem začetku.

Moralno normativna navada in njeno mesto v strukturi norme

Za enotno delovanje družbene skupine, če je zlasti urejeno po moralnih normah, je moralno pravilo nezadostno, tudi če je optimalno jezikovno formulirano in razumljeno. To nezadostnost »golega« pravila je izpričal že dosedanji razvoj morale, ki je pokazal, da so za nastanek in delovanje moralnih norm nujni tudi drugi dejavniki, zlasti pa **moralne navade**, ki skupine veliko močneje povezujejo in aktivirajo kot »gola« pravila.

Moralna navada je bistveno več kot skupno mišljenje, zajeto z jezikovnim pravilom, je skupni in stalnejši način bistvenega družbenega obnašanja skupine. Moralna navada je bolj ustaljen način učinkovanja skupine v več enakih, zaporednih družbenih situacijah.

Moralne navade so prišle na slab glas deloma iz zgodovinsko utemeljenih vzrokov. Veliki del navad se je zlasti pri prehodu iz patriarhalne v industrijsko družbo spreminjal v okove, ki so utesnjevali celotno delovanje osebe. Stevilne navade pa so že dolgo učinkovite oblike odtujitve in absolutne vladavine.

Navade, ki so nastale v razredni družbi, zelo trdoživo podaljšujejo svoje bivanje tudi v sodobnem socializmu, zlasti če v njem najdemo nekatere ugodne družbene in podedovane duševne, idejne pogoje. Skoraj nespremenjene psihične in socialno-organizacijske oblike tradicionalnih razrednih navad dobe kaj lahko »novo,« »socialistično« obarvanost. Stara hlapčevska navada in odnos »bodi poslušen vladajočem (razredu)« se drži mnogih fizičnih delavcev, intelektualcev in nižjih funkcionarjev in je eden od ugodnih pogojev za razcvet »socialističnega« birokratizma. Božansko čaščenje državnega in partijskega aparata in vodečih funkcionarjev se večkrat skoro nespremenjeno prenaša iz razredne družbe v sodobno socialistično družbo in gibanje.

Kljub vsem takim izkustvom z delom preteklih navad, ni zgodovinsko in človečno utemeljeno, da so navade v sodobnih moralnih teorijah zgubile vso dražavljansko pravico (vprašanje pa je, ali so jo tudi v starejših teorijah imele kaj več).

Velik del teorij, od starih do sodobnih, je namreč zanemaril dejavnostno prirodo morale, njeno učinkovanje v družbi. Zato se iz njihovega vidnega polja nujno zgubi tudi moralna navada, ki je najučinkovitejša **obča** oblika v družbenem delovanju moralne norme (za razliko od dejanja, ki je **posamična** oblika takega delovanja).

Skepsa glede moralnih navad se ustavlja največkrat na pol poti — največkrat samo niha med »prakso« starih navad in »liberalistično« željo, da bi se popolnoma osvobodila kakršnihkoli navad. Ta skepsa pa ne zastavlja in ne preizkuša v praksi novih vprašanj in hipotez: v čem so korenine slabosti navad; ali so v tej meri neizbežen in popoln atribut vsake moralne navade in ali so možne tudi precej drugačne navade, ali so stare navade imele samo negativne strani?

Vsa ta vprašanja se zgoste v še bolj temeljnem: ali so v navadi, v njenem specifičnem občem sestavu in v njenem mestu v celotni morali, skrite istčasne možnosti človečnih in nečlovečnih usmeritev.

Šele dozorevanje lastnih moralnih navad — pa naj bodo človečne ali ne — oblikuje družbeno skupino kot zadosti zrelo, dovolj zbrano in usmerjeno k specifičnim ciljem in dovolj dejavnostno za te cilje, se pravi sposobno, da pri zadostnem številu svojih članov doseže v določenem številu enakih situacij enaka dejanja in jih poveže. Ta »dovolj« nima za mero kake popolne navade in popolne skupine, ampak pomeni le tisto **relativno** mero, ki jo je v določenih zgodovinskih pogojih in skupinah možno doseči glede kristaliziranja in namenskosti skupine. Mera tega »dovolj« se seveda spreminja v različnih družbenih pogojih. Navada je torej bistvena sestavina moralne norme.

Vsaka moralna navada pa je vedno — tudi če je relativno najbolj sodobna in človečna — notranje nasprotna, potencialno protislovna in se zato lahko obrne proti svoji lastni preteklosti.

Osnovna in stalno nasprotje v moralni navadi je na eni strani **nakopičeno preteklo in obče moralno izkustvo** in na drugi nujnost, da se to obče izkustvo vedno znova sooča z **individualnimi situacijami in utelesj v dejanjih osebe**. Iz tega sledita dve »negativni« možnosti glede obstoja navade. Prva: podredivitev osebe navadi — kar je že odtujitev. Druga: prelom osebe z navado,

kar je zopet moralni razpad, ker se osebno loči od družbenega. Seveda je lahko tak razpad človečno pozitiven ali negativen.

Tudi če na moralno skupino ali posameznika ne deluje nobena organizirana zunanja družbena sila — niti posebna organizacijska niti sekundarna simbolika — je vedno stalno možno, da zgostitev njihovega preteklega izkustva (kar je bistvena sestavina navade) deluje tako uniformirano in nadmočno, da onemogoča tvorno soočanje z individualnimi situacijami. Če človeka navada dela sužnja preteklosti, mu preteklo izkustvo ni voljni material za individualna dejanja, ampak gospodar.

Ceprav je navada nujen člen v poglobitvi moralne norme, nikoli ne pretvarja norme v absolutno. Se pravi, nobena navada — ne glede na to, ali je železna nazadnjaška srajca ali pa tvorna vzpodbuda — ne zagotavlja, da bo moralna norma dosegla svoje popolno, nesklajeno uresničenje pri vseh članih skupine in v vseh ustreznih situacijah brez izjeme. Četudi se je normativna navada ustalila v precejšnjem številu ljudi, ni niti pri enem absolutno zagotovilo, da bo v vsaki ustrezni situaciji deloval po normi. Navada je tudi v morali način obnašanja, ki s svojo psihološko strukturo ne podredi osebe na tak okostenel način, kot instinkt podredi žival. Zato lahko posameznik postopa tudi v nasprotju z lastno, osebno ali družbeno moralno navado. Zato se celo pri najbolj okosteneli navadi lahko dogodi, da jo oseba v kaki situaciji zapusti po lastni odločitvi, medtem ko neuresničenost instinkta povzroče le objektivne nemožnosti. Diapazon lastnega, osebnega odločanja ostane pri vsaki navadi, zlasti pa pri sodobnih, modernih navadah, bistveno večji kot pri instinktu. Zato ima osebnost bistveno samostojnejši delež pri uresničevanju normativne navade. V tem sta implicirani večja možnost disolucije navade in norme in vključena možnost bolj elastičnega prilagajanja navade specifičnim situacijam kot pri socialnem instinktu.

V sestavu družbeno-osebno je torej stalni in glavni izvor ali odtujitev, uniformizacije in disolucije ali tvornega delovanja moralne navade in s tem tudi moralne norme.

Drugi možni izvor teh procesov pa so druge notranje sestavine navade in njeni odnosi z drugimi sestavinami norme. Moralna navada je odvisna od več dejavnikov kot moralno pravilo — ta je le skupinsko oblikovano in delno mišljeno. Odvisna je od združitve mišljenjskih, čustvenih, interesnih motivov in komplementarne akcije drugih dejavnikov moralne norme — vse do posebne organizacije in sekundarne simbolike. Vključenost ali neposredna zveza s temi dejavniki vnaša v vsako moralno navado divergentne težnje. Zato lahko navada — še bolj kot pravilo — enkrat pogloblja, drugič pa duši temeljno vsebino norme, ki je v njenem usmerjenem učinkovanju v medčloveških odnosih.

Te in v vsaki navadi prisotne divergentne težnje imajo vedno lahko tudi nasprotno vrednostne predznake ali z vidika človečnosti ali glede ožje učinkovitosti družbenega sistema. Na primer razpad starih, nečloveških navad je pozitiven s stališča človečnosti. Z istega stališča je seveda nastanek modernih nečlovečnih navad — na primer potrošniške navade v Frommovem smislu — nekaj negativnega. To pa je nekaj pozitivnega s stališča neokapitalističnega sistema.

Družbena moralno-normativna navada se bistveno razlikuje od »čiste« osebne moralne navade. Ta je izraz tistega ožjega osebnega izkustva, položaja in tistih individualnih lastnosti osebe, ki jo ločijo tudi od najbližje družbene skupine. Družbeno-moralna navada je lahko uresničena tudi osebno iz

virno. Ni pa nikoli tako odstopanje posameznika od navad skupine, ki ga vodi že proč od nje in k drugi skupini.

V družbenem življenju se jasno oblikuje ločnica med družbenimi normativno-moralnimi navadami na eni in družbenimi prirodnimi in tehničnimi navadami na drugi strani. Normativno-moralne navade oblikujejo prvenstveno tiste odnose v skupinah in med njimi, ki so izrazito družbeno-človeški. To pa so neposredni odnosi družbenega dela v najširšem smislu ali posledice tega dela, na primer odnosi med različnimi panogami družbenega dela in znotraj njih, delitev proizvodov in pogojev dela, delitveni odnosi med razredi, nacijami in podskupinami, taka notranja urejenost posameznih razredov, slojev, nacij, družin in plemen, da lahko učinkovito delujejo v izrazitih družbenih odnosih in na družbenih področjih. To nikakor ne pomeni, da so vse izrazite moralno-normativne navade vedno človeško vredne, ampak le, da vse prodirajo v jedro človeške družbenosti.

Moralno-normativne navade so nekaj posebnega in različnega od vseh drugih družbenih navad — zlasti prirodnih in tehničnih — ker so bistveno bližje jedru družbe, osrednjim družbenim spopadom, ker so bolj prepletene z razredno-slojevnimi in etničnimi odnosi, z odnosi večjih in manjših skupin, ker so te navade aktivnejši dejavniki družbene dinamike, saj se med seboj bolj neposredno spopadajo kot sestavni deli nasprotnih družbenih skupin, ki obstoje znotraj enega in istega anglomerata (znotraj nacije, družbene formacije), in ker tako povzročajo živa družbeno-politična gibanja.

Odtujitev in razodtujitev moralne navade

Omenili smo že, da vsaka, tudi človečna normativna navada potencialno stalno teži k samonegaciji, k dušitvi svojega jedra, k pospeševanju in učvrščenju drugačne, nasprotne družbene vsebine, kot je bila njena prvotna.

Ta možnost samonegacije je implicirana, kot smo dejali, v občem sestavu same navade in moralne norme. Ni nobenega zdravila za večno odstranitev te možnosti.

Moralizem in dogmatizem, zrasel na temelju odtujitve in uniformizacije navade, je nevarnejši od verbalizma in psihologizma. Dogmatizacija navade je dogmatizacija delovanja, ne pa samo mišljenja kot pri moralnem pravilu. Okostenela in odtujena navada ne podreja samo misli, ampak družbeno dejavnost, podreja veliko bolj celotno strukturo osebnosti skupaj z njenimi emocionalnimi, interesnimi sestavinami, voljo, biološkimi in družbenimi sestavinami.

Poleg že omenjenih vzrokov dogmatizacije normativne navade naj omenimo še nekatere. Če stihijski družbeni razvoj preraste navade, se te ali izpraznijo ali pa postanejo težko breme. Izpraznjenje navade so bonton, šege, folklor in cel kup konvencij, za katere določena družba ve, da ne zadevajo več v bistvene odnose. Breme pa postajajo tiste anahronistične navade, ki jih je čas prerasel, imajo pa še vedno bistvene posledice za posameznika ali manjše skupine, na primer anahronistični in absolutni asketizem. Nevarnost take zastarelosti navad je posebno prisotna v sodobni epohi — industrijski in post-industrijski — v katere navade zaradi hitrega stihijskega razvoja lahko zelo hitro zaostajajo za časom.

Specifična odtujitev navade nastaja zlasti v sodobnem času tudi z zavestnim podrejanjem posameznika starim oblikam navade, brez njenega kritičnega in ustvarjalnega porabljanja, zaradi zavestnih ožjih ugodnosti — komformizma.

Posebna navada, dogmatizacija navade nastaja, kadar sekundarni dejavniki norme — kot sta posebna organizacija ali sekundarni simbol — zaduše ali obrnejo temeljno vsebino navade. Do tega preobrata pride na ta način; sekundarni dejavniki — na primer revolucionarni napredni znaki in organizacije — se dozdevajo članom skupine (ali pa jih vsiljuje vladajoči razred) kot primarni dejavniki norme in navade. S tem najprej zamegle prave vzroke in učinke za nastanek norme in navade in s tem omogočijo, da kasneje namesto njih vključijo v navado bistveno drugačne družbene vzroke in učinke.

Procese dogmatizacije in odtujitve navade je možno le bistveno zoževati, nikoli pa jih ni možno absolutno izločiti. To zoževanje je prvenstveno odvisno od aktualne moralne ustvarjalnosti posameznikov in skupin, sekundarno pa od preureditve ali prevrata institucij in od vzgoje.

Z družbeno akcijo — z vzgojo in političnim delovanjem — je možno odstranjevati odtujene in napihnjene organizacije in simbole, ki duše pravo vsebino norme in navade, je možno zreducirati obseg poklicnih čuvarjev navad na potrebno in kontrolirano mero, razviti kontrolo s strani drugih članov skupine, doseči širše in točnejše spoznanje družbenih vzrokov in učinkov navad, razlikovanje med naprednimi, socialističnimi in nazadnjaškimi učinki, oblikovati emotivno navezanost širokih krogov ljudi na miselno jasne napredne učinke in vzpodbujati sposobnost osebnega delovanja.

Na ta način bi bilo možno postopno uresničevati večjo elastičnost in zavestnost moralne navade, ki je v prvi vrsti odvisna od osebne originalnosti v uresničevanju norme. Samo taka osebna originalnost pozna pravo bistvo morale — kakšnemu tipu situacije ustreza določen tip cilja in učinka — zna v konkretni družbeni situaciji uvideti njeno zvezo z občo normo in individualno obliko občega ter jo uresničiti. Samo ta originalnost je čustveno emotivno dovolj močna in prožna za plodno interiorizacijo morale.

Toda prvi pogoj za pravo frontalno družbeno odstranjevanje odtujenih navad je skupna družbena zavest o nujnosti tega odstranjevanja. Ta zavest pa je že novo moralno pravilo. Novo moralno pravilo je torej optimalni družbeni začetek družbenega odstranjevanja stare in graditve nove moralne navade, družbenega osvobajanja osebe in njene moralne pobude. Navada originalnega delovanja v okviru norme in navade je zelo redka. Najvišja oblika uresničevanja moralne navade je njeno individualno preseganje v obliki ne-navadnega dejanja, ki ni enostavni posnetek nobenega drugega dejanja v okviru iste navade in njenega poprečja. Taka oblika osebnega uresničevanja navade jo pretvarja v izrazito moralno navado. Ta ostaja dosledno pri svojem občem jedru, pri določenih družbenih učinkih — ker je jedro navade prav to obče. Vendar oseba to obče na temelju navade bolje razvija, ker na temelju zgoščenega izkustva lahko hitreje prodira v jedro individualne situacije in ustrezne akcije. Ker hitro in temeljito obvlada obče jedro situacije, lahko tudi hitreje dojema njeno individualno bistvo.

Individualne aktivnosti, ki preraščajo poprečni presek navade, so najbolj razvita moralna navada.

Navada, družbena skupina »za sebe« in socializem

Sodobno družboslovje, pa tudi socialistično, je skoro pozabilo na vlogo moralno-normativnih navad v vsaki družbi, posebej še socialistični.

Družboslovje je utemeljeno zavrglo enostransko pojmovanje, da same moralne ideje in pravila določajo zgodovino, in je iskalo realnejših vzrokov za njeno gibanje. Pri tem pa je večkrat z umazano vodo zavrglo otroka in

ostalo le pri posodi, pri mrtvih stvareh. Ni se dovolj zaustavilo ob vprašanju, ali obstoji v družbi še kaj vsaj tako pomembnega, kot je: moč v obliki golega posredovanja oblasti in oblastnega aparata, kot je delitev in prisvajanje določene količine dohodka, višja ali nižja formalna mesta na družbeni lestvici, stopnja družbenega ugleda in podobno. Družboslovje, ki je upoštevalo le tako kvantitativno moč, kvantitativno posedovanje dohodka, lastnine, statusa in ugleda, se ni dovolj povprašalo po odnosu med temi — vsekakor realnimi in objektivnimi — določili in drugimi družbeno še bolj živimi določili, kot so normativno-moralne navade. Te so temeljni način družbenega delovanja skupine in s tem bistveno več kot sama gola, nemočna, abstrakcionalistična moralna pravila in ideje. O tem govori bogato izkustvo preteklega in sodobnega sveta, pa tudi sodobnega socializma.

Golo pravno-državno posedovanje ali neposedovanje oblasti, sredstev za proizvodnjo, dohodka ali »ugleda« je sicer pomembno družbeno dejstvo, ni pa nikoli zadosten objektivni znak realne družbene moči in učinkovitosti katerekoli skupine ali posameznika. Kakšna, kako **učinkovita** so taka posedovanja, je v veliki meri odvisno od družbeno operativne zrelosti skupine, od njene družbene kondicije in izurjenosti. Ta (ne)zrelost skupine je odvisna od (ne)zrelosti tistih njenih družbeno-moralnih navad, ki so nujne za učinkovito, za kakovostno posredovanje oblasti, proizvodjalnih sredstev, dohodka in drugega. Se pravi, **kvaliteta** oblasti in posedovanja drugih sredstev je odvisna odvisi tudi od intenzivnosti in širine interiorizacije ustreznih moralnih navad pri članih skupnosti. Te navade so vedno odvisne tudi od samoizgradnje skupine. Zato neka skupina postaja iz skupine »na sebi« skupina »za sebe« vedno le tudi s samoizgradnjo intenzivnih navad in akcijskih struktur (ki brez dejavnostnih navad tudi obvisi v zraku).

Skoraj ni potrebno naštevati bistvenih zgodovinskih razlik med posameznimi podobnimi vladajočimi razredi, ki so jih povzročile izoblikovane ali neizoblikovane normativno-moralne navade. Znano je, da so puritansko meščanstvo, deli angleškega, nemškega in japonskega plemstva, ki so se vključili v kapitalistični razvoj dežela, posedovali precejšnjo samodisciplino, ki jim je omogočila učinkovito vladovino. Tega pa zaradi nezadostne moralno-akcijske kondicije ni dosegel vladajoči sloj stare Španije, fevdalne Francije in carske Rusije niti kompradorski kapitalisti in veleposestniki v številnih sodobnih nerazvitih deželah. Podobne so bile razlike med prvotnim rimskim vladajočim slojem in neučinkovitosti tega sloja v času razpada cesarstva.

Tudi socializem si lahko ob tem reče: hic Rhodus, hic salta. Kot nobena druga formacija se tudi socializem ne bo ustavil, ne bo dosegel svoje zrele dobe samo z državno-pravno osvojitvijo oblasti in podržavljenjem sredstev za proizvodnjo. Vsaj delna ustalitev samoupravnega socializma — ki je zrelost socializma — predpostavlja interiorizacijo temeljnih samoupravnih navad, vsaj v precejšnjem delu ljudi.

Te v glavnem še neobstoječe nove navade bi pomenile globok in dvojen prelom. Po obliki prelom s partriarhalnimi navadami — večji delež zavestnosti in osebne ustvarjalnosti ter medsebojnega, demokratičnega sodelovanja v oblikovanju, vzdrževanju in razvijanju temeljnih navad. Po vsebini pa bi pomenile prelom z razrednimi navadami — šlo bi predvsem za tako učinkovanje v družbenih odnosih, ki stalno ustvarja celovitnejšo človečnost v skladu s konkretnimi pogoji. Družbeno upravljanje, samoupravljanje in družbena lastnina ne morejo doseči omembe vredne stopnje brez ustalitve takih navad vsaj v delu socialistične družbe. Teh navad pa sodobni socializem še nikjer ni razvil v večjem obsegu. Funkcionerski, vodeči politični sloj

v sodobnem socializmu deluje še preveč po navadah birokratizma v razredni družbi. Izvenoblastniški intelektualci delujejo še močno instrumentalno, abstraktno in malomeščansko — podobno kot v stari družbi. Industrijski delavci v nerazvitih socialističnih deželah imajo precej temeljnih navad drobnih proizvajalcev in navad patriarhalne vaške skupnosti, delavci v razvitih deželah — tudi kjer se krepe sestavine socializma — pa precej malomeščanskih, privatniških in potrošniških navad.

To ni pesimistični križ nad grobom socializma, ampak le realna konstatacija, da socializem sploh še ni dosegel svojih višjih stopenj. Tem stopnjam se bo deloma približeval po stihijski poti, z rastjo ekonomsko-proizvodnih in izobrazbenih sil in novih družbenih oblik, saj tudi po tej poti počasi nastajajo nove navade. Toda po tej poti ne nastajajo nikoli tako hitro kot je možno in nujno.

Tudi če se bo kdaj bistveno povečal fond pristnih socialističnih navad — in bo s tem socializem dosegel večjo zrelost — ta fond ne bo nikoli trajno in neomajno zagotovil popolnoma harmonične in mirne družbe. Tudi če se navade — s socialističnimi vred — močno kristalizirajo, je njihovo uresničevanje odvisno od vsakodnevnih in zgodovinskih odločitev posameznikov in skupin.

Pričujoča razprava je del širše zamišljenega dela, ki naj bi prikazalo razvoj logike od antike do danes. V prvem delu naj bi zajelo razvoj deduktivne, v drugem pa razvoj induktivne logike. Predvidena sinteza obeh konceptov logike naj bi pokazala logiko kot enotno disciplino formalne znanosti.

Ker v slovenščini (kolikor mi je znano) še ni bilo dosti napisanega o zgodovini logike, posebej pa ne o logiki megarikov in stoikov, sem se odločil za malce podrobnejši opis antičnega dela zgodovine deduktivne logike. Razprava je za branje gotovo »naporna«, ker uporabljam pač v logiki običajen formalizirani, simbolični zapis. Zaradi tiskarskih težav sem izbral tako imenovani poljski zapis, ki je za tiskarje lažji, je pa morebiti za laike manj razviden. Osnovni pojmi tega zapisa so: »p, q, r« itd. znaki za variable, ki nadomeščajo stavke (seveda stavke, ki imajo lastnost, da so resnični ali neresnični, torej logično relevantne stavke — pri slovenskih matematikih se je udomačil izraz izjava). Diadični logični vezniki med stavki so implikacija »C«, konjunkcija »K«, izključujoča disjunkcija »D« (kot aut-aut), vključujoča disjunkcija »A« (alternativa ali vel-vel), ekvivalenca »E« in monadični veznik negacija »N«. Posebnost tega zapisa je, da ne potrebuje oklepajev, ker stoji logični veznik vedno **pred** tistim izrazom, ki ga določa. Torej »Če p, potem q« zabeležimo kot »Cpq«, non-p kot »Np« itd. Ta zapis je seveda na vseh stopnjah možno prevesti v kakšen drug zapis. Sicer pa sem zaradi boljše razumljivosti poleg »formul« vedno zabeležil njihov »besedni« pomen. Pa še to: citatov iz grščine in latinščine nisem prevajal iz originalnih jezikov, ampak sem si pomagal z najboljšimi angleškimi in nemškimi prevodi. Kod mi je bilo mogoče, sem zaradi natančnosti pritegnil tudi prevode iz ruščine in srbsčine. Če se je v moje prevode kljub temu prikradla kakšna netočnost, sem zanjo odgovoren izključno jaz.

1.

Logika kot refleksija in raziskovanje načel veljavnega sklepanja je postala možno šele tedaj, ko je mišljenje sámo postalo predmet razmišljanja. Njena predpostavka je bilo filozofsko mišljenje, tj. tisti že pojmovni, abstraktni način mišljenja, ki je iskal, dokazoval in razkrival počelo (arhe) vsega, kar je, in je hotel z nekaj univerzalnimi načeli pojasniti bit bivajočega. Torej je bilo **logično** mišljenje pred samo logiko, kot je npr. tudi jezik pred slovnico.

Do logike kot posebne znanosti, ki je bila v zgodovini filozofije in znanosti različno vrednotena, so vodila po eni plati nekatera slovnična raziskovanja sofistov in Platona, po drugi filozofsko iskanje protiuteži sofističnim sklepanjem, za katere je nemara veljala karakteristika, ki jo je dal Platon o Zenonu iz Eleje:

»Da so se poslušalcem iste stvari ob istem času prikazovale kot enake in neenake, kot eno in mnogo, kot mirujoče in v gibanju.«¹

¹ Sovre: **Predsokratiki**, str. 89, 90; DK 29 A 13.

Sofistična filozofija je bila s spoznavnoteoretičnega vidika skepticizem, celo agnosticizem, usmerjen proti filozofiji objektivizma, pa tudi proti mnenjem »zdrave pameti«. Takšna razmišljanja pa v skladu s slavnim Protagorovim stavkom:«

»Merilo vseh stvari je človek; bivajočih, kakor so, nebivajočih, kakor niso«,²

niso vedno vodila v relativizem, ampak so včasih zanikala vsako možnost spoznanja. (Takšno je bilo na primer Gorgiasovo dokazovanje o nezmožnosti kakršnegakoli spoznanja). Temu spoznavnoteoretičnemu relativizmu in radikalnemu agnosticizmu so se skušali upreti predvsem tisti filozofi, ki so bili prepričani tako v človekovo sposobnost objektivnega spoznanja kot tudi v zmotnost sofističnega dokazovanja. Kritika sofistične filozofije pa se ni razvijala zgolj v postavljanju nasprotnih stališč, ampak predvsem v iskanju dokazov, argumentov za **napačnost** mišljenjskega sklepanja sofistov. Zato so morali začeti iskanje tistih načel sklepanja, ki bi bila zadosten dokaz za gotovost in trdnost racionalnega mišljenja. To je bil nemara glavni praktični pobudnik logičnih razmišljanj Sokrata in še bolj Platona, ki sta utrla pot znanosti logike v Aristotelovem **Organonu**, hkrati pa tudi utrla pot logiki kot deduktivni znanosti.

2.

Ob nastajanju logike kot dedukcije (ali, da ne bo nesporazumov, kot **logično prisilnega sklepanja**) ni mogoče obiti vloge, ki jo je imela za razvoj grškega mišljenja nasploh **matematika**, ki se je kot znanstvena disciplina oblikovala šele v grškem načinu mišljenja. Matematiko so Grki obravnavali kot znanost o abstraktnih odnosih med abstraktno pojmovanimi kvantitetami in so jo s tem ločili od praktičnega »računstva«. Čeprav so podatki o razvoju matematičnih načel, predvsem geometrije, sila skopi, pa že npr. **Talesu iz Mileta** (med 624—545 prnš.), prvemu antičnemu filozofu, pripisujejo pomembna abstraktno matematična odkritja (npr. zakon, da sta v enakokrakem trikotniku kota ob osnovici enaka). V »zlati« Periklejevi dobi je bila plosčinska geometrija že zelo visoko razvita in za njeno sistematizacijo so uporabljali načela logičnega sklepanja od enega stavka k drugemu (tako imenovani »apagoge«). Jonskemu filozofu **Hipokratu iz Hiona** pripisujejo knjigo »Načela« (Stoikeia), ki že pomeni osnove aksiomske metode. Tudi delo, v katerem **Evklid** podaja svoj sistem, ima isti naslov.

Osnovni problemi grškega matematičnega mišljenja so bili tile:

1. Trisekcija, tj. razdelitev poljubnega danega kota na tri dele.
2. Podvojitve kocke, tj. določitev takšne kocke, katere prostornina bi bila dvakrat večja od prostornine dane kocke.
3. Kvadratura kroga, tj. izračun takšnega kvadrata, katerega ploščina bi bila enaka ploščini danega kroga.

Aproksimativne rešitve teh problemov (drugi izmed navedenih je znan kot »delfijski problem«) so privedla do odkritja krivulj na podlagi stožernic, tj. različnih presekov stožca. To pa je vodilo neposredno k odkritju novih matematičnih področij.

Omembe vredna so tudi sicer mistično obarvana prizadevanja **pitagorejcev** na področju števil.³ Razvoj matematičnega mišljenja, ki je bilo že v 6. stoletju pred našim štetjem visoko teoretsko, je dalo filozofiji tako rekoč že izdelano metodo deduktivnega dokazovanja.

² Idem, str. 140, DK 80, B 1. Stavka se nahaja v Platonovem dialogu *Teaitetos* 151 E 1 152 A.

³ Primerjaj: Dirk J. Struik: *Abriiss der Geschichte der Mathematik*; citirano po ruskem prevodu (Kratkij očerk istorii matematiki; Moskva 1964, str. 46—77).

V razvoju grške predsokratske filozofije, ki je pomenila že pravo znanstveno pojmovno mišljenje, so posamezni filozofi **intuitivno** uporabljali nekatere logične zakonitosti dokazovanja.

Načela dedukcije odkrijemo npr. zelo jasno v **eleatski** filozofski šoli, kjer sta se v tej smeri posebej odlikovala **Parmenid** (okrog 500 prnš.) in **Zenon iz Eleje** (490—430). Tako izraža trditev »... da bivanje je, da ne more ne biti« (ker je bivajoče)⁴ zakon istovetnosti »Če p, potem p« ali »Cpp«. V Parmenidovih in Zenonovih delih odkrijemo povsem drugačen, logično strožji način dokazovanja filozofskih stavkov kot na primer pri jonskih naravoslovcih ali celo pri **Heraklitu**. Ti so se izražali prvenstveno figurativno, aforistično, v prispodobah (kar velja posebno za Heraklita). Parmenidovo metodološko načelo, da je treba vse do kraja in vsestransko raziskati, tako resnico kot neresnico, je **poziv** k logičnemu dokazovanju, kar je v razvoju filozofije in znanosti obdržalo svojo veljavo vse do danes ne glede na eleatsko hipostaziranje načela istovetnosti.

Zenonove **aporije** metodološko predpostavljajo realizacijo načela izčrpanja možnosti, ki je bilo posebno plodno za razvoj antične matematike. Hkrati so Zenonovi dokazi predvidevali dokaz »reductio ad absurdum«, ki so ga kasneje na podlagi aporij obdelali nekateri megariki in sofisti. Pripomniti pa velja, da so nekateri Zenonovi paradoksi predstavljali novo in posebno logično področje v megarsko-stoiški logični šoli in da so rešljivi (vsaj nekateri) na višji (logično-matematični) ravni in sicer z uporabo posplošene teorije funkcij, s spoznavno teoretičnega vidika pa predstavljajo dokaz diskurzivnosti spoznanja nasploh.⁵

4.

Ze omenjeni Protagorov spoznavnoteoretični relativizem je privedel do absurda izvrstni analitik **Gorgias Leontinski** (483—275 pr. n. št.). Svoj nauk je povzel v tri točke:

- a) nič ne biva;
- b) če bi bilo »nekaj« bivalo, to ne bi bilo spoznatno, in
- c) če »nekaj« ni bilo spoznatno, to spoznanje ne bi bilo izrekljivo.⁶

Gorgijevo dokazovanje zgornjih treh tez je zgled za »sofistično dokazovanje« in vsebuje široko in zavestno uporabo tako imenovanega zakona izključene tretje možnosti: »za vse stavke velja, da velja stavek sam ali pa njegova negacija«; »(p) ApNp«. Ko npr. dokazuje tezo: »Četudi kaj je, je človeku ne-spoznatno in nepredstavljivo«, postavi kot prvi argument trditev, da misliti ni isto kot biti, zakaj samo v nasprotnem primeru bi bilo vse zamišljeno tudi bivajoče. Scilo in Karibdo si človek lahko zamišlja, vendar ju ni. Torej bivajočega ne moremo spoznati.⁷

Splošna shema tega in temu podobnih dokazov je eden izmed zakonov klasičnega stavčnega računa: »Če iz negacije poljubnega stavka sledi protislovje, je resnična dvojna negacija prvotnega stavka, torej nezaničani stavek.«⁸ Simbolno lahko ta zakon zabeležimo enoznačno takole: »CCNpOp«, pri

⁴ Sovre: **Predsokratiki**, str. 84, DK 28 B 2.

⁵ Ta vidik je po svoje izrazil tudi Lenin v **Filozofskih zvezkih** »Ne moremo ... izraziti ... gibanja, ne da bi prekinili neprekinjeno, ... ne da bi omtvili živo ... itd. (V. I. Lenin: **Filozofske tetrad**, Moskva, 1947, str. 243).

⁶ Primerjaj: Sovre: **Predsokratiki**, str. 150, DK 82 B 1.

⁷ Idem, str. 153, DK 82 B 1.

⁸ I. I. Štjažkin: **Formiranje matematičeskoj logiki**; Moskva, 1967, str. 25. Da je izraz CCNpOp tautologija, ni težko dokazati. »p« moramo substituirati najprej z »l« (tj. znakom za resničnost) in dobimo CC00l = Cll = l: če pa nadomestimo p z »O« (z znakom za neresničnost), dobimo CC10l = C0l = l. Vidimo torej, da je izraz v vsakem primeru tautologija (vedno veljavna stavčna forma).

čemer pomeni simbol »O« neresničnost stavka. To je vrsta posrednega dokaza, ki pa ga je Gorgias dolgoval tudi eleatskemu Zenonu.

Gorgijev učenec **Alkidamant** (akme v 4. st. prnš.) je nadaljeval Protagorov nauk o razlikovanju jezikovnih kategorij. Kot je znano, je **Protagora iz Abdere** (481—411 prnš) po pričevanju **Diogena Laertia** klasificiral jezikovne izraze v štiri kategorije: prošnja, vprašanje, odgovor in povelje. **Alkidamant** je jezikovne kategorije razvrstil na **potrditev**, **zanikanje**, **vprašanje** in **poviz**. Zadnja kategorija (apelacija) zadeva vrsto tako imenovanih ostenzivnih definicij.

Posebej je razpravljal o problematiki sinonimnih in homonimnih izrazov mlajši Protagorov sodobnik **Prodik**, ki je po Platonovih besedah (Kratilos, 384 B) »učil pravilno rabo besed«.

Tako je sofistika po eni plati nadaljevala, poglobljala in razširjala eleatsko teorijo dokazovanja (predvsem na podlagi načela o izključeni tretji možnosti), po drugi pa začela analizirati jezikovne kategorije, kar je bil eden izmed temeljnih pogojev za razvoj teorije logike.

5.

Nadaljevanje sofističnega utiranja poti logiki je bila Sokratova filozofija. **Sokrat** (469—399) je bil Prodikov učenec (po tej plati je bil Sokrat učenec sofistov), a se je s svojim naukom obrnil proti sofistom. Osrednja točka njegove filozofske metode ali **dialektike** (pojmovane kot poseben način dialoga) je bila **konstrukcija splošnih pojmov** in pravilne rabe splošnih terminov. Induktivni način konstruiranja pojmov (iskanje splošnega v posameznih primerih etičnega ravnanja — iskanje pojma **vrline**) se razlikuje od novoveške indukcije (F. Bacona), saj ni bila usmerjena na eksperimentalno (pozitivno) raziskovanje na podlagi ugotavljanja odnosa med vzrokom in učinkom. Sokratova **pojmovna filozofija** je v Platonovi ontologiji (nauka o idejah) dosegla visoko raven formiranja predpostavk znanosti logike.⁹

Čeprav **Platon** (427—347) ni izdelal teorije logike, pa vrsta dejstev kaže, da je v svojih spisih obdelal (seveda nesistematično) pretežni del tistega logičnega gradiva, ki ga je kasneje sistematiziral **Aristotel**.

Za Platona kot logika je predvsem značilen njegov interes za matematiko (predvsem za geometrijo), ki je bil posledica njegovega stika s pitagorejci. Za logiko sta izmed njegovih dialogov najpomembnejša **Teaitetes** (Theaitetos) in **Parmenides**, oba iz Platonove zrele dobe, ko je njegova teorija idej dosegla svoj teoretični višek. Najpomembnejši kategoriji njegove dialektike sta bili kategoriji **istovetnosti** in **različnosti**. Sprva je dialektiko pojmoval kot metodo dokazovanja, ki ji je temelj metoda zavrnitve: »Iz: če p, potem q, in non-q, sledi: non-p« ali v simbolnem zapisu »CKCpqNqNp«, tj. **reductio ad absurdum**. Kasneje pa mu je dialektika pomenila »veščino rodovne razdelitve, ne da bi istovetili različne pojme in ne da bi sprejemali istovetne pojme za različne«.¹⁰ Delitev (divisio) je po Platonu metoda iskanja definicije na temelju dihotomije pojmov, začenši z najbolj splošnim. Zanimivo je, da je v **Teaitetu** predmet razmišljanja zakon, ki je analogen zakonu izključene tretje možnosti in ima naslednjo obliko: »Za vse x velja: če ima x lastnost f, potem x nima lastnosti f, torej x nima lastnosti f« ali simbolno: $(x) C C f(x) N f(x) N f(x)$ ta zakon sodi v tako imenovani ožji funkcionalni račun prve stopnje (tj. predikativni račun s kvantifikatorji).

Seveda pa je imel Platon z različnimi semantičnimi kategorijami (kot so npr. istovetnost, mnoštvo, razlika itd.) tudi težave. Protislovje je včasih videl

⁹ Odnos med Sokratom in Platonom je v bistvu pravilno ocenil že Aristotel v svoji **Metafiziki** (Primerja: Aristotel **Metafizika**, I, 6, 987 sigma 1—8). Po njegovem mnenju je Platon ugotovil na podlagi Sokratovih pojmovnih definicij, da so pojmi predmeti druge vrste kot pa izkustvene stvari.

¹⁰ M. A. Dynnik: **Očerk istorii filosofii klassičeskoj Grečii**; Moskva 1936, str. 202.

tam, kjer ga dejansko ni bilo. Tako je menil, da je glede na pogoj »A je večje od B« in »A je manjše od C« A hkrati majhen in velik, kar je seveda eliptičen stavek, torej navidezno protislovje, ker gre očitno za dve relaciji, za dva vidika in ne za enega samega. Takšnih eliptičnih primerov pa seveda nima samo Platon, ampak tudi marsikdo, ki meni, da se prav v takšnih stavkih razodeva skrivnostne heglvske dialektike.

Lahko pa ugotovimo, da je Platon uporabljal in poznal večino modusov kategoričnega silogizma. V dialogu **Protagoras** je omenil, da splošno trdilnih sodb ni mogoče brez napake preprosto obrniti. To je napoved tako imenovanega **obrata** ali konverzije. V **Sofistu** je formuliral zakon istovetnosti za univerzalne termine. V **Eutidemu** srečamo zakon izključenega protislovja in sicer v ontološki obliki:

»...ni mogoče biti in ne biti isti.«¹¹

Pomembna je že omenjena Platonova operacija logične, dihotomične delitve, s katero je dobil razdelitev na rodovne in vrstne pojme. Definicija mu je veljala za operacijo, ki je delitvi nasprotna; mnenje, ki se je v tradicionalni logiki ohranilo do danes.

Platon ni bil pomemben samo kot filozof, kot avtor grandioznega sistema idej, kot tisti Grk, ki je s svojim dialektičnim dokazovanjem dal iztočnico za logiko, ki jo je sistematiziral in dognal Aristotel, ampak tudi zaradi svoje **filozofije logike**. Tu je prvi obravnaval tri najpomembnejša vprašanja, ki so podlaga filozofske refleksije znanosti logike:

- a) Kaj je to, čemur bi pravilno rekli resnično ali neresnično?
- b) Kateri člen omogoča veljavno sklepanje ali kaj je nujna zveza?
- c) Kakšna je narava definicije in kaj je to, kar definiramo?

Odgovore na ta bistvena vprašanja najdemo (seveda v ne povsem razviti obliki) v **Teaitetu** in v **Sofistu**. Na prvo vprašanje je odgovoril tako, da je predstavljal resnico kot lastnost stavkov (sodb), zakaj resnični stavek afirmira (potrjuje, zatrjuje) dejstva, kakršna so, neresnični stavek pa prikazuje stvari, kakršne niso (ali točneje, prikazuje stvari, ki jih ni, kakor da so). S tem lahko trdimo, da je Platon avtor tako imenovane klasične definicije resnice ali — kot ji tudi pravijo — **korespondenčna** teorija resnice. *adignat*

Odgovor na drugo vprašanje meri na to, da je člen, ki omogoča veljavno sklepanje **nujna zveza med formami**. Tu mu je verjetno služilo za model matematično mišljenje. In če se je že tu spajalo matematično mišljenje z logičnim, potem res lahko rečemo, da je antika načela že skoraj vsa ne samo filozofska — ampak tudi logična vprašanja.

Definicije se po Platonovem mnenju ukvarjajo s stvarmi, na katere se našajo besede, ne pa z besedami samimi. To, kar je definirano, je forma ali splošna narava, ki je navzoča v mnogih delnih posamičnih stavkih. To pa je (kot je znano) »realistična« teorija definicije. Ta se je v glavnem že preživela — je pa v določenem metodološkem oziru še danes koristna.

Poleg teh semantičnih opredelitev nekaterih eminentno logičnih kategorij pa je v dialogu **Timalos** podal anticipacijo znanosti logike, kot jo pojmujejo danes:

»Bog je iznašel in nam daroval zrenje, da bi z njim spoznali kroženje vesoljnega razuma na nebu in ga izkoristili za izravnavo gibanja naše razumske dejavnosti. Obe gibanji sta si med seboj sorodni tako, kot so si sorodna urejena in neurejena gibanja. To (urejeno gibanje) bi morali raziskati in si ga osvojiti v našem naravnem pravilnem mišljenju tako, da bi lahko s posnemanjem ni-

¹¹ Platon: **Eutidem** 293 CD (po angleškem prevodu).

koli iztirjenih poti božjega kroženja vrnilo na pravo pot (kolikor je to mogoče) iztirjena gibanja v naši notranjosti.«¹²

Ali je to napoved, anticipacija logike tautologij ali uvajanje heraklitskega »logosa« v filozofijo idej? Gotovo je samo eno: Platon je živ tudi danes in mnogi sodobni logiki (npr. G. Frege, B. Russell, A. Church itd.) so sledili njegovim plodnim idejam.

6.

Čeprav je Platon idejni iniciator logike kot znanosti in je uporabljal nekatere logične zakone in tudi nekaj shem silogističnega sklepanja, pa gre **Aristotelu iz Stagire** (384—322) čast, da je prvi sistematiziral pomemben del logike terminov. Aristotelova silogistika je logična teorija odnosov med štirimi tipi kategoričnih stavkov, ki so nastali na podlagi tako imenovanega **logičnega kvadrata** ali sklepanja po opoziciji. Poleg tega je obdelal vrsto **semantičnih** vprašanj in problemov s področja logične metodologije, načel je problematiko tako imenovane **modalne logike**, ki poleg resničnosti in neresničnosti upošteva še druge logične **funktorje**, kot so možnost, nujnost itd.

Ni dvoma, da obstoja tesna zveza med Aristotelovo **prvo filozofijo** ali **metafiziko** (filozofsko obravnavanje spoznavnoteoretičnih in ontoloških načel) in **logiko**. O tem problemu je bilo napisanih že precej razprav, knjig, pa tudi polemik,¹³ ki so razkrile večplastnost, mnogodimenzionalnost tega problema. Danes se v zvezi z novim pojmovanjem logike, ki je pravzaprav obnovljeno antično pojmovanje (in seveda modernizirano), poraja tudi vprašanje, katera Aristotelova dela so najbolj pomembna za razvoj logike, pojmovane kot teorije o izhajanju enih stavkov iz drugih na podlagi njihovih oblik. Moderni interpretatorji Aristotelove logike navajajo predvsem **Prvo analitiko** (*Analitica priora*), **De interpretatione** (O eksplikaciji) in še nekatera poglavja iz drugih knjig **Organona**, nadalje četrto poglavje **Metafizike** in nekatere odstavke iz **De anima** (O duši). Druga dela (tudi iz **Organona**, ki je bil zbirka logičnih spisov) naj bi imela pretežno metafizično filozofski pa tudi metodološki značaj (npr. knjiga **O sofističnih napakah**, kjer Aristotel razpravlja o erističnem, zmotnem sklepanju itd.).

Mnenja sem, da je takšno gledanje na Aristotelovo logiko sicer **možno** in tudi glede na posebnost raziskovalnega predmeta sodobne formalizirane logike povsem **upravičeno**, vendar pa še zdaleč ne daje pregleda in uvida v vsa hotenja in rešitve tega velikega in vsestranskega znanstvenika-filozofa. Zato je tudi pri raziskavah logičnega v Aristotelovih delih treba upoštevati celoten **Organon** in izhodišča njegove metafizike. Ker pa sem pisal o tem na drugem mestu (primerjaj opombo št. 13), bi se tu omejil le predvsem na nekatera strokovna vprašanja Aristotelove **deduktivne** logike, pri čemer bom pustil ob strani vprašanje **modalne logike**, ki je vredna posebne monografije.

Po Aristotelovi smrti so vsa njegova logična dela zbrali peripatetiki, njegovi učenci, v knjigo, imenovano **Organon**, kar bi utegnili prevesti v skladu s peripatetično intencijo kot **orodje znanosti**. Aristotel je deduktivno logiko imenoval **analitika**, samo ime **logika** v približno tem pomenu, kot ga uporabljamo danes, pa je prvi zapisal **Aleksander Afrodizijski** kakih pet sto let kasneje. Kaj je bila logika, kakšen je bil njen predmet in obseg — vse to je določevala prav vsebina **Organona**. Zato bržčas ne bo odveč vsaj skicirati vsebino posameznih knjig.

¹² Platon: *Timalos*, 47 B—C (po nemškem in angleškem prevodu).

¹³ V zvezi s tem perečim pa tudi kočljivim vprašanjem glej npr. F. Jerman: *Med logiko in filozofijo*, CZ 1971, str. 260—283; nadalje Aristotel: *Organon*, Beograd, Kultura 1965, — dr. Šešić: *Aristotelov Orga-*

Posamezni deli **Organona** so nastajali verjetno v različnih časih. V razporedu, kakor se nam je ohranil, ni dvoma, da niso razvrščeni po kronološkem, ampak po (več ali manj) slučajnem vrstnem redu. Dá se celo dokazati, da so tudi deli različnih knjig nastajali v različnih časih (če vzamemo za merilo kriterij razvitosti teorije logike, razvitost logičnega pojmovnega aparata itd.). Kronološko zaporedje je še danes sporno vprašanje in je zato tudi predmet sporov med mnogimi sodobnimi zgodovinarji logike (Bochenski, Ahmanov, Kneale itd.).

Priznано najstarejše Aristotelovo delo je prva knjiga **Organona**, imenovana **Kategorije**. Tu Aristotel sicer ne obravnava strogo logične problematike in govori predvsem o filozofski problematiki tako imenovanih predikabilij. Najprej razlikuje izraze, ki so na poseben način povezani med seboj (to so tako imenovane »sodbe«), od izrazov, ki te lastnosti (povezovanja) nimajo. Te je definirjal kot tiste, ki niso niti resnični niti neresnični, vendarle pa označujejo eno izmed naslednjih kategorij: **substanco**, **kvantiteto**, **kvaliteto**, **odnos**, **kraj** (mesto), **čas**, **položaj**, **stanje**, **delovanje** in **trpnost**. Ta kategorialni sistem je enotnost **ontološkega**, **logičnega** in **jezikovnega** področja. Hkrati pa pomeni veliko interpretacijsko težavo, katere rešitev implicira že tudi način interpretacije Aristotelove logike sploh.¹⁴

Za kakšne interpretacijske težave pravzaprav gre, nam kaže dejstvo, da lahko npr., izraz **anthropos** pomeni človeka (kot »razumno žival«), besedo »človek« in človeštvo. Nemara je sodba, po kateri naj bi Aristotel klasificiral tipe biti (to onta) in pri tem izkoriščal razlike med pravili za različne jezikovne (lingvistične) izraze kot ključ za razlike med različnimi tipi biti, še najbolj upravičena.

Casovno naslednje ali vsaj istodobno delo je **Topika** z dodatkom **De sophisticis elenchis** (O sofističnih napakah), a je v **Organonu** na zadnjem mestu. Sestavljena je iz petih delov, njen osnovni predmet pa je tako imenovano **dialektično sklepanje**. Aristotel je glede na značaj premis razlikoval med **demonstrativnim** in **dialektičnim sklepanjem**. Pri demonstrativnem sklepanju so namreč premise resnične in primarne (v smislu prvotnih načel), dialektično sklepanje pa je opredelil takole:

»Dialektični je tisti silogizem, ki sklepa na podlagi splošno sprejetih mnenj... Splošno sprejeta pa so tista mnenja, ki jih sprejemajo ali vsi ljudje ali večina ali filozofi, tj. vsi ali večina ali najbolj znani in slavni.¹⁵

Dialektično sklepanje je torej **mnenjsko** sklepanje, ki ne izhaja iz absolutno resničnih, ampak samo iz **verjetnostnih** premis. Glede na problematiko, ki je v tesni zvezi z dialektičnim sklepanjem, je **Topika** (ime samo pomeni kraj, mesto za razpravljanje) v marsikaterem pogledu pripravljeno delo za **De interpretatione** in tudi za **Prvo analitiko**. V vsem je razvidna pot od **praktičnih ciljev** logične analize, ki pomeni najprej zbirko navodil za javno razpravljanje (to je bil nemara prvotni namen **Toplike**) k **teoretičnemu cilju**, ki se kaže npr. v anticipaciji teorije o **subalternaciji** in v pravilnem razlikovanju med partikularnimi in univerzalnimi stavki:

¹⁴ Glede na to imamo **ontološko** interpretacijo Aristotelove logike ter **nominalistično**, **formalistično** non, str. V—XXXVI itd. interpretacijo, ki danes pretežno prevladuje. Nemara je najbolj primerna zrna varianta, ki se ob izvorih Aristotelove logike, ob filozofiji njegove logike naslanja na filozofovo metafiziko, ob razlagi njegove deduktivne logike (tj. teorije kategoričnega silogizma) pa se ravna po **formalističnih** vidikih, zavedajoč se, da služi **formalizem** zgolj kot orodje, kot **model**, ki omogoča za zdaj najgloblji vpogled v Aristotelova logična snovanja.

¹⁵ Aristotel: **Organon, Topika I**, 1 100 a 30—100 b 25 (str. 371 srbskega prevoda. — Prevod po nemškem, angleškem in srbskem prevodu.

(...). Če smo dokazali, da nekaj pripada vsem, smo s tem dokazali, da to pripada tudi delnemu. In če smo dokazali, da nekaj ne pripada ničemu, smo s tem prav tako dokazali, da to ne pripada niti delnemu.¹⁶

Sicer pa je v **Topiki** govor o vrstah odnosov med predikati in subjekti v splošnih stavkih.¹⁷ Tu razlikuje Aristotel med tremi pomeni istovetnosti (identitete): med numerično, vrstno in generično. Nadalje je razdelil stavke (kot stavke z logično lastnostjo, da so lahko ali resnični ali neresnični) na **etične**, **fizikalne** in **logične**. Pomembno je tu tudi razlikovanje med sklepanjem (pojmovanim kot dedukcijo, kot nujno izpeljevanje) in indukcijo.¹⁸

V **De interpretatione** in v obeh **Analitikah** je Aristotel dosegel višek svojih logičnih raziskovanj. **De interpretatione** je neposredna metodološka priprava za **Prvo analitiko**. Tu je v ospredju obravnavanje, določitev tistih parov predikativnih stavkov, ki si stoje v **opoziciji** (pari predikativnih stavkov v **logičnem kvadratu**). Prav tu se prevesi Aristotelovo sicer prvotno pragmatično razpravljanje v strogo teoretično, tj. v teorijo logike. Kaže pa tudi na to, da Aristotelova logika ni bila povsem strogo dvovalentna, tj. s filozofskega vidika strogo deterministična. To dokazuje njegova analiza kontigentnih (slučajnostnih) stavkov o prihodnosti.

V **De interpretatione** je posebej pomembno razlikovanje med **samostalnikom**, ki naj bi nekaj pomenil po dogovoru (po konvenciji), ne upošteva je determinante časa, in **glagolom**, ki je »glas« in določa tudi čas. Glagol in samostalnik, ki sama po sebi (ločeno drug od drugega) ne pomenita ničesar, ampak dobita svoj pomen v združevanju kot simbola (besede), sta po Aristotelovem mnenju glavni izrazni sredstvi človekovega mišljenja. Glagoli imajo po tej interpretaciji v stavku izrazito **kopulativen** pomen. Tudi združitev samostalnikov z glagolom v stavek (»govor«) dobi svoj pomen samo prek konvencije. Toda:

»Vsak stavek ima pomen, vendar ne kot naravno sredstvo, s katerim je realizirana fizična sposobnost, ampak — kot smo dejali — po konvenciji. Vendar ni propozicija vsak stavek, pač pa samo tisti, v katerem je resnica ali neresnica...«¹⁹

Tako je stavek tudi želja, ni pa to **logični stavek ali propozicija**. Najdalje govori Aristotel o afirmaciji in negaciji in o preprostih stavkih. Pomemben je odnos med **afirmacijo** in **negacijo**. Vsaka afirmacija ima sebi nasprotno negacijo in vsaka negacija sebi nasprotno afirmacijo. V kontradiktornem, protislovnem odnosu so stavki, ki imajo isti subjekt in predikat, a je med njimi enkrat trdilen, drugič pa nikalen odnos. Ta protislovni odnos označuje Aristotel kot **kontrarnost ali nasprotje**. Razlika med logičnim nasprotjem in protislovjem (kot odnos med kvantificiranimi predikativnimi stavki) je zelo pomembna, ker tvori temelj sklepanju po **opoziciji** (logičnem kvadratu), ki je omogočil formalizirano teorijo kategoričnega silogizma.

¹⁶ Idem, **Topika II**, I 108 b 37, 109 a 2–6 (str. 387 srb. prev.).

¹⁷ Tako razlikuje naslednje relacije med subjektom in predikatom: 1. predikat je lahko definicija subjekta, ki podaja njegovo bistvo, 2. je lahko lastnost subjekta, tj. nekaj, kar ni njegovo bistvo, sodi pa k vrsti (species). To relacijo je mogoče obrniti; 3. predikat je lahko **genus (rod)** subjekta: »Genus je to, kar je skupno po kategoriji bistva številnim stvarim, ki kažejo resničnost v vrsti.« (Idem, **Topika**, I, 5, 102 a, 32–33; str. 376 srb. prev.) in 4. predikati so lahko **akcidente** (slučajni znaki), tj. nekaj, kar vrsti ne pripada po nujnosti (npr. belina človeku).

¹⁸ Medtem ko mu sklepanje (deduktivno, logično nujno sklepanje) pomeni silogistično sklepanje: »Sklepanje je dokaz, iz katerega nujno izhaja, če predpostavljamo nekatere stvari, nekaj drugega od teh stvari...« **Topika I**, I 100 a 25; str. 371 srb. prev.), razloži **induktivno** sklepanje kot »... pot od posamičnega k splošnemu«. (Idem, I, 12, 10–15, str. 385 srb. prev.). Hkrati Aristotel pripominja, da je indukcija sicer pristopnejša poprečnemu človeku, da pa ima silogizem večjo moč in je bolj uporaben v dialektičnem sporu.

¹⁹ Aristotel: **Organon, De interpretatione**, 4. 17 a 3–5; str. 56 srb. prev.

Deveto poglavje **De interpretatione** je izredno važno za že omenjeni problem logičnega determinizma in indeterminizma in to v zvezi z analizo veljavnosti načela o izključeni tretji možnosti pri kontingentnih (slučajnostnih) stavkih o prihodnosti. Ta problematika je filozofsko in logično silno zanimiva, a je tu ne bomo obravnavali.²⁰

V zadnjem poglavju te knjige govori Aristotel o lastnostih opozicije. Kot kasnejši dodatki so vrnjena še posamezna poglavja o modalni logiki terminov.

Za samo silogistično teorijo je poleg teorije opozicije (v **De interpretatione**) pomembna še teorija o **ekvipolenci** ali **premeni**. Po tej teoriji se smisel trditve ne spreminja, če ji ob nespremenjeni kvantiteti (splošnosti ali delnosti) spremenimo kvaliteto (trdilnost v zanikanost in narobe) in torej zanimkami ali potrdimo predikat.²¹ V strokovni literaturi je v rabi tudi termin **obverzija**. Ta teorija se izkaže kot dobro logično sredstvo za prevajanje silogizmov druge in tretje figure na prvo.

V **Prvi analitiki** (Analitica priora) je izdelana teorija **kategoričnega silogizma**. Tu Aristotel najprej obrazloži, kaj je silogizem, pri čemer se njegova definicija v ničemer ne razlikuje od definicije, podane v **Topiki**, ki smo jo že citirali (prim. opombo št. 18). Čeprav je v **Topiki** ostro ločil med dialektičnim in demonstrativnim silogizmom, pa tu ugotovi, da

»... ne bo nobene razlike v sami realizaciji silogizma v enem ali drugem primeru.«²²

Za moderno pojmovanje Aristotelove logike je zanimivo tudi njegovo razlikovanje med popolnimi in nepopolnimi silogizmi. Popolni so tisti, ki jih ni treba posebej dokazovati (imajo torej značaj aksiomov), nepopolne pa moramo dokazati (in to tako, da jih izpeljemo iz popolnih, ali točneje: da jih prevedemo na enega izmed popolnih silogizmov).²³

Teorija (konverzije ali obrata) zadeva univerzalne in partikularne logične stavke predikativnega tipa in govori o zamenjavi subjekta s predikatom ob nespremenjenem logičnem smislu stavka. Univerzalne premise lahko obrnemo na dva načina: negativne lahko obrnemo preprosto, tj. brez spremembe kvantitete stavka, afirmativne pa obrnemo ob hkratni spremembi kvantitete (tj. tako imenovani obrat po naključju ali **conversio per accidens**). V primeru, ko sta obsega obeh terminov (subjekta in predikata) enaka, je tudi tu možen preprosti obrat (**conversio simplex**). Partikularne premise lahko obrnemo takole: afirmativno premiso lahko obrnemo preprosto, negativne pa sploh ni mogoče obrniti. To spoznanje je bilo posebno važno pri dokazovanju modusov druge in tretje figure, baroco in bocardo, ki ju ni bilo mogoče dokazati z obratom in premeno. Sicer pa pravi Aristotel takole:

²⁰ Gre za to, da je vsak stavek, ki nekaj trdi ali zanika o sedanjosti, nujno resničen ali neresničen. Vprašanje pa je, ali je disjunkcija stavkov »Jutri bo pomorska bitka« ali »Jutri ne bo pomorske bitke« že danes resnična v skladu z zakonom tretje izključene vrednosti. Ker pa ni danes (tj. v času izrekanja disjunkcije) nujno, da bo ali da ne bo jutri pomorske bitke in je torej logična vrednost členov disjunkcije nedoločena (stavka nista v času izrekanja niti resnična niti neresnična), tudi disjunkcija obeh stavkov ne more biti logično določna. Aristotel je trdil, da mora biti ta disjunkcija resnična že danes. Stal je torej na stališču dvovalentnosti logike, je pa z omenjenim problemom odprl možnost neklasčnega (polivalentnega) pojmovanja logike. Uvedba slučajnosti v logiko odpira vrata tudi logičnemu indeterminizmu.

²¹ Tako pravi Aristotel: »Nadalje, propozicija (logični stavek) 'Noben človek ni pravičen' sledi iz propozicije 'Vsak človek je ne-pravičen' in propozicija 'ni vsak človek ne-pravičen', ki je v opoziciji s stavkom 'Vsak človek je ne-pravičen', sledi iz propozicije 'Nekateri ljudje so pravični' ...» (**De interpretatione**, 10, 20 a, 20–24; str. 60 srb. prev.).

²² Aristotel: **Orgagon, Analitica priora**, I. 1 24 a, 22–25.

²³ Popolni silogizem pravim tistemu (silogizmu), ki mu ni potrebno nič drugega, kot samo to, kar je bilo predpostavljeno, da bi bilo jasno, kar nujno sledi. Silogizem je nepopoln, če potrebuje eno ali več propozicij, ki so seveda nujno posledice postavljenih terminov, vendar niso izrecno postavljene kot premise.« (**An. pr.** I, 1 24 a 22–25; str. 86–87 srb. prev.).

»Naj bo univerzalna negativna premisa s terminoma A in B. Če noben B ni A, potem tudi noben A ne more biti B. Zakaj če bi bil kakšen A (recimo C) B, potem ne bi bilo res, da noben B ni A; zakaj C je B. Toda če je vsak B A, potem je tudi kakšen A B. Zakaj če ne bi bil noben A B, potem tudi noben B ne bi mogel biti A. Toda predpostavljali smo, da je vsak B A. Podobno je tudi, če so premise partikularne.«²⁴

Ko pa je Aristotel uporabljal obrat za dokaz »nepopolnih« silogizmov, je hkrati **intuitivno, nezavedno** uporabljal (in jih je tudi moral uporabljati) nekatere zakone stavčne logike. Tako nam pokaže analiza, da se je pri dokazu modusa **festino** iz druge figure:

»Če M ne pripada nobenemu N, vendar pa nekaterim O, potem je nujno, da N ne pripada nekaterim O. Ker je negativni stavek mogoče obrniti, N ne pripada nobenemu M: dopustili pa smo, da M pripada nekaterim O: torej N ne bo pripadal nekaterim O: zakaj rezultat je dosežen s pomočjo prve figure.«²⁵

opiral na zakon obrata z E — premiso. (V sholastiki so dobili stavki, razvrščeni po logičnem kvadratu, posebne črkovne znake: splošno univerzalna premisa je »A«, splošno negativna je »E«, delno trdilna je »I« in delno nikalna »O«).

a) Če M ne pripada nobenemu N, potem N ne pripada nobenemu M.

Od tu dalje se je opiral na modus **ferio** prve figure:

b) Če N ne pripada nobenemu M in M pripada nekaterim O, potem N ne pripada nekaterim O.

Iz obeh premis lahko izpeljemo modus **festino**:

c) Če M ne pripada nobenemu N in M pripada nekaterim O, potem N ne pripada nekaterim O.

V samem dokazu tiči zakon hipotetičnega silogizma v dveh inačicah: »CCpqCCqrCpr« in CCpqCKqrKqr« ali z besedami: če p, potem q, sledi: če q, potem r, če p, potem r in »Iz: če p, potem q, sledi: če p in r, potem q in r.«²⁶

V Aristotelovi razlagi teorije obrata naletimo v logični literaturi **prvič** na poseben pojav, ki je — to lahko trdimo z vso gotovostjo — usodno vplival na ves kasnejši razvoj logike. Ta pojav je **formalizacija** logičnih stavkov ali z besedami: gre za uvajanje **črk** kot **variabel** za termine premis v silogizmu. Kakšen pomen je imela ta novost, je postalo jasno šele v našem stoletju, ko so sodobni logiki celotno Aristotelovo logiko na novo ovrednotili kot teorijo izpeljevanja ali dedukcije in jo tudi z logično — metodološkega vidika na novo osvetlili. Z uvedbo variabel se je Aristotel namreč »odlepil« od logične analize konkretnih stavkov in začel raziskovati **same forme** predikativnih stavkov univerzalnega in partikularnega tipa.

Uporaba variabel sicer bržkone ni Aristotelova iznajdba. Pred njim jo je poznal že **Platon**, ki je nekatere besede uporabljal povsem razvidno kot variable.²⁷ Aristotelovi primeri pri teoriji **obverzije** (premene, ekviponece) kažejo,

²⁴ Idem, *An. pr.* I, 2, 25 a 15–23; str. 87–88 srb. prev.

²⁵ Idem, *An. pr.* I, 5, 27 a 32; str. 95 srb. prev.

²⁶ Primerjaj odlično analizo Aristotelovega dokaza z obratom ali konverzijo v knjigi J. Lukasiewicza: *Aristotle's Syllogistic*, 2. izd. 1957, str. 51–54, V tekstu prikazano analizo dolgujem prav temu danes že klasičnemu delu poljske logične šole.

²⁷ Gre za naslednje mesto iz *Države*: »Če imajo stvari takšno naravo, kot da se nanašajo na nekaj, potem so tiste, ki so določene vrste, v odnosu do nečesa neke vrste.« (Platon: *Respublica*, 438 B. po nemškem in angleškem prevodu). Beseda »stvar« je tu očitno irelevantna za to, kar je hotel tu Platon povedati (zato je izraz tudi dokaj okoren). Ali drugače: beseda »stvar« ima tu vlogo variable.

da je konkretna imena uporabljal v smislu variabel. Sama uvedba črk kot znakov za variable pa izhaja verjetno iz uporabe črk za imenovanje premic v geometriji. To uporabo najdemo v Aristotelovi **Nikomahovi etiki**²⁸ in izhaja iz **Eudoxovih** spisov. **Eudoxu** pripisujejo avtorstvo pete knjige **Euklidovih elementov**.²⁹

Uvedba formalnega zapisa (uporaba znakov za variable na mestu subjekta in predikata v predikativnih, atributivnih stavkih) je Aristotelu omogočila, da je prodril od same logične forme, do **logične strukture** stavkov, do prave logične teorije, ki ji je logika znanost o **nujnem** izhajanju enih stavkov iz drugih, nauk o sklepanju na temelju nekaterih **stavčnih form ali oblik**.

Aristotelova logična teorija, ki jo poznamo kot **teorijo kategoričnega silogizma**, je prvi izdelani logični model izpeljevanja enih stavkov iz drugih. Njena formalno-logična predpostavka je teorija **opozicije**, ob kateri Aristotel ugotavlja, da sta univerzalna afirmacija in ustrezna partikularna negacija v **protislovnem nasprotju**, enako seveda tudi partikularna afirmacija in univerzalna negacija. Odnos protislovja je označen z veljavnostjo načela tretje izključene možnosti (tj. če je ena premisa tega tipa resnična, recimo A, potem je nujno neresnična protislovna premisa, torej O). Odnos med obema univerzalnima premisama je definiran kot nasprotje. Obe premisi ne moreta biti hkrati resnični, sta pa lahko hkrati neresnični. Zanimivo je, da Aristotel ni videl, da subkontrarni premisi (I in O) ne moreta biti hkrati neresnični. Odnos subalternacije (podrejenosti in nadrejenosti med A in I ter E in O) pa je zadostno obdelan že v **Topiki**.³⁰

S teorijo obverzije, obrata in opozicije je bil dan osnovni aparat za logični **račun** univerzalnih in partikularnih predikativnih stavkov. Ta posebni logični račun je imenoval Aristotel silogizem. Glede na kategorični (brezpogojni) značaj premis pa pravimu temu računu **teorija kategoričnih kvantificiranih stavkov**. Po sami izvedbi silogizmov je jasno, da gre z modernega vidika za logično teorijo **terminov** (tako imenovana terminska logika) in ne za **stavčno** logiko, kot so jo izdelali megariiki in stoiiki.

Tej genialni Aristotelovi teoriji kategoričnega silogizma, ki je samo fragment celotne logične teorije po današnjem pojmovanju, je bila dana ne-hvaležna vloga, da je od konca sholastike pa do srede 19. stoletja veljala za **vseobsegajočo in tudi edino deduktivno logiko**. Zato so jo tudi mnogo obdelovali, predelovali, jo izpopolnjevali, pa ji tudi nasprotovali — v skladu z idejami, ki jih je rodilo vsakokratno filozofsko obdobje.

S samim shematizmom teorije kategoričnega silogizma se je mogoče seznaniti v katerem koli tradicionalnem logičnem učbeniku ali priročniku (glej opombo št. 30), zato je tu ne bomo obnavljali.

Problem pa, ki ga šolski učbeniki logike navadno prezro, sodobni logiki-specialisti pa ga obravnavajo različno, je v razliki med **izvorno obliko** zapisa silogizmov v **Prvi analitiki** in kasnejšimi zapisi v obliki formul, shem za sklepanje ali pravil za sklepanje.

²⁸ Aristotel: **Nikomahova etika**, V 4 — 1132 b, 6 (slov. prev.).

²⁹ Primerjaj W. and K. Kneale: **The Development of Logic**, 1962, str. 61—62. Citirana zgodovina logike je do danes najbolj izčrpna in tudi najbolj objektivni prikaz tega področja, je pa obremenjena s pretežno formalističnim vidikom kot skoraj vsa podobna sodobna dela (z izjemo dela ruske sodobne šole zgodovine logike).

³⁰ Teorija opozicije, ki zadeva izključno univerzalne in partikularne predikativne stavke (singularni ne morejo biti upoštevani, ker jih ni mogoče obrniti), ima v tradicionalni logiki vlogo tako imenovanega neposrednega sklepanja po **logičnem kvadratu**. Zato lahko bralec najde njegovo podrobno razlago v naslednjih dosegljivih učbenikih tradicionalne logike: A. Kolman: **Logika**, Ljubljana, 1958, str. 70—74; Gajo Petrovič: **Logika**, Zagreb, 1964, str. 76; itd.

»Če je A afirmiran od vseh B in B od vseh C, potem mora biti A afirmiran od vseh C.«³¹

To je tako imenovani modus barbara, prvi modus prve figure, ki pa so ga peripatetiki in kasneje sholastiki (verjetno pod vplivom manire logikov stoikov) zapisovali takole:

$$\begin{array}{l} \text{Vsi } M \text{ so } P. \\ \text{Vsi } S \text{ so } M. \\ \hline \text{Vsi } S \text{ so } P. \end{array}$$

Za nepoučene in neposvečene v logične distinkcije seveda med obema zapisoma ni posebne razlike (razlike se niso zavedali vse do našega stoletja), vendar če prvi Aristotelov izvorni zapis zaebležimo formalizirano kot

$$[(M \text{ a } P) \cdot (S \text{ a } M)] \rightarrow (S \text{ a } P)$$

pri čemer nam »a« pomeni tip univerzalno afirmativne kategorične premise, »·« konjukcijo, » $\rightarrow$ « pa implikacijo, potem vidimo, da je modus »barbara« v tem zapisu implikacija, katere sprednji člen je konjukcija (torej: CKpq). To je (na podlagi teorije opozicije in obverzije) takšna stavčna forma, ki dá ob vsaki konkretni substituciji, ne glede na logično vrednost stavkov, resnični sestavljeni stavek. To pa ni nič drugega kot definicija logičnega zakona »Barbara« je v Aristotelovem zapisu logični zakon. Drugi (peripatetski in sholastični) zapis istega modusa pa je **pravilo** za sklepanje. Kdor namreč sprejme obe premisi, lahko sprejme tudi sklep. Veljavnost Aristotelovega silogizma je **brezpogojna**, veljavnost peripatetsko-sholastičnega zapisa pa ne, ker iz neresničnih premis sledi tudi neresnični sklep. Premise v pravilu **morajo** biti resnične, da bi bil resničen tudi sklep.

Ali se je Aristotel zavedal te logične bistvene razlike med obema zapisoma, je nemara še danes sporno vprašanje. Nekateri njegovi teksti dajo slutiti, da je poznal tako imenovano materialno implikacijo in konjukcijo. Ob naslednjem Aristotelovem tekstu iz **Prve analitike**:

»Za premise silogizma je možno, da so resnične ali neresnične ali da je ena resnična, druga pa neresnična. Sklep je nujno ali resničen ali neresničen. Iz resničnih premis ni mogoče izpeljati neresničnega sklepa, vendar pa je mogoče izvesti resnični sklep in neresničnih premis, resničen (sklep) glede na dejstvo, ne na razlog. Razloga ni mogoče izvesti in neresničnih premis...«³²

je ruski logik Stjažkin napisal sledeče:

»Z drugimi besedami: Aristotel je štel implikacijo Cpq (Če p, potem q) za resnično ne samo tedaj, ko sta p in q resnična, ampak tudi takrat, ko je p neresničen, q pa resničen. Raziskoval je tudi pogojno zvezo Cpq kot neresnično, ko je p resničen, q pa neresničen.«³³

Ne glede na smelost zgornje trditve, pa je očitno vsaj to, da se je zakonov implikacije Aristotel nemara zavedal, tega da so vsi njemu znani modusi silogizma (14 po številu) logični zakoni, pa ne, saj je njihova logična vrednost

³¹ Aristotel: *Organon, Analitica priora*, I, 4, 25 b, 40; str. 90, srh. prev. Izraz »je afirmiran« je eden izmed Aristotelovih načinov izražanja predikativnih stavkov pri sklepanju po opoziciji. Kot enakovredne je uporabljal naslednje izraze: »A je afirmiran od B«, »A pripada B«, »B je A« in »B je v celoti A«. V *Prvi analitiki* je uporabljal največ prvo izmed naštetih oblik.

³² Idem, *An. pr.* II, 2, 53 b, 5–7; str. 175, srh. prev.

³³ I. I. Stjažkin, *Formyrovanie matematičeskoj logiki*, cit. izd. str. 39.

neodvisna od resničnosti posameznih stavkov. Sam je štel za takšne tudi nekatere sicer povsem »zakonite« silogizme.

Zdi se torej, da bi bila lahko razprava o tem, ali je Aristotel poznal implikacijo ali ne, zaključena.³⁴ S tem pa bi bil tudi po tej plati dokazan aksiomatski značaj Aristotelove silogistike. Nastane pa vprašanje, kakšna je bistvena odlikujoča in razlikujoča poteza logike kot dedukcije v Aristotelovi izvedbi.

Glede na to, da je Aristotel dokazoval moduse druge (4 moduse) in tretje (6 modusov) figure tako, da jih je prevajal (dokazoval njihovo **izpeljivost**) na moduse prve figure (4 moduse), v čemer je aksiomatičnost njegove metode, je odločilno, kako je opredelil svoje »aksiome« (barbara, celarent, darii in ferio — imena so nastala v srednjem veku), ali drugače rečeno, s čim je utemeljil njihovo občo veljavnost, apodiktično resničnost. Ko je npr. razdeljeval silogizme na tri vrste, na demonstrativne, dialektične in cristične, je opozoril, da med demonstrativnimi in dialektičnimi, kar zadeva sam postopek, strukturo silogizma, **ni med njimi nobene razlike** in to zaradi uporabe **stavčne funkcije** namesto konkretnih stavkov. (Res je, da Aristotelov simbolni zapis ni bil popoln, ker je simboliziral samo termine, ne pa tudi logičnih odnosov, logičnih konstant med njimi. S tega vidika njegova teorija ni bila dosledno formalizirana).

Vprašanje, ki je v zvezi s tem najbolj pomembno, je, ali teorija kategoričnega silogizma dovoljuje, omogoča ali celo **sili** v tisto definicijo **logike kot dedukcije**, po kateri je to **sklepanje od splošnega na posebno** (ali celo na posamično) in jo najdemo v vseh šolskih učbenikih tradicionalne logike.

To mišljenje (katerega napačnost je precej na dlani) izhaja iz Aristotelovega (logično) neprimerne opisa notranje strukture prvega modusa prve figure (tj. barbara). Silogizem je grajen na načelu prehodnosti (tranzitivnosti), ki ga izražajo tako imenovani višji, srednji in nižji termin. Aristotel jih je določil takole:

»Kjer se trije termini med seboj nanašajo tako, da je zadnji vsebovan v srednjem, srednji pa v prvem, moreta skrajna (termina) oblikovati popolni silogizem...«³⁵

In dalje:

»Višji termin imenujem tistega, v katerem je vsebovan srednji, nižji termin (pa imenujem) tistega, ki pride za srednjim.«³⁶

Pa še posebna definicija srednjega termina:

»Tistemu terminu pravim, da je srednji, ki je sam vsebovan v (nekem) drugem in vsebuje (nekega) drugega in je torej po položaju srednji.«³⁷

Kot je dokazal J. Łukasiewicz,³⁸ pa drži to prvič samo za modus barbara s konkretnimi termini in resničnimi premisami, vendar:

»(...) silogizem s konkretnimi termini je zgolj aplikacija (podčrtal J. F.) logičnih zakonov in ne sodi v samo logiko.«³⁹

³⁴ Razpravo o tem vprašanju je začel J. Łukasiewicz v svojih delih o Aristotelovi teoriji dedukcije. Primerjaj F. Jerman: *Med logiko in filozofijo*, str. 143–149 in 232–281, kjer je to vprašanje obdelano precej podrobno.

³⁵ Aristotel: *Organon*, An.pr. I, 4, 25 b, 32; str. 90, srh. prev.

³⁶ Idem, An. pr. I, 4, 26 a, 21; str. 90, srh. prev.

³⁷ Idem, An. pr. I, 4, 25 b, 33; str. 90, srh. prev.

³⁸ Primerjaj njegovo izvrstno analizo tega vprašanja v že citirani monografiji o Aristotelovi silogistiki: *Aristotle's Syllogistic*, cit. izd. str. 28–34.

³⁹ Idem, str. 29.

Kolikor sprejemamo to trditev in nimamo razloga, da je ne bi,⁴⁰ izgubi vprašanje odnosa med obsegi posameznih terminov svoj pomen, s tem pa postane za samo teorijo silogizma nepomembno. Tako v silogizmu:

»Če vsi A pripadajo B-ju in vsi C pripadajo A-ju, potem vsi C pripadajo B-ju«,

ni mogoče določiti ekstenzionalnega odnosa med variablami. Ta silogizem tudi ni odvisen (kar zadeva njegovo veljavnost) od konkretnih terminov, ker v obliki, kot smo ga zapisali (tj. v izvorni aristotelovski obliki) predstavlja logični zakon

$$[(A \text{ a } B) \cdot (C \text{ a } A)] \longrightarrow (C \text{ a } B).$$

Tudi ob takšnih konkretnih terminih, ki dajejo neresnične premise ($A = \text{vrana}$, $B = \text{ptica}$, $C = \text{žival}$: 1. premisa je resnična, 2. premisa je neresnična, sklep je neresničen) je silogizem glede na svojo stavčno **obliko** ali **formo** (tj. glede na logično definirano stavčnih funkcijev implikacije in konjunkcije) resničen. (Kar zadeva konkretni primer: implikacija dveh neresničnih stavkov je resnično vezje!).

Aristotelova definicija ekstenzivnih odnosov med silogističnimi termini pa se nadalje veže na tako imenovano pravilo zaporedja premis. Višja premisa, ali kot beremo v srbskem prevodu **Organa**, »gornja« premisa,⁴¹ naj bi bila po svojem statusu **splošnejša** od nižje (ali »spodnje«) premise. To pa velja vsekakor spet samo za silogizem barbara s konkretnimi termini, ker je vrstni red premis irelevanten, prav tako tudi stopnja splošnosti in navsezadnje celo sama razdelitev silogizmov po figurah.⁴²

Torej: kakor hitro smo na tleh logike, nam **formalizem** kot metoda onemogoča definicijo dedukcije kot sklepanja od splošnega na posebno, **omogoča** pa nam tisto opredelitev logike, po kateri je logična nujnost utemeljena v analitičnosti prvotnih logičnih terminov. (Logični zakoni so prikrite definicije prvotnih logičnih terminov). Ti pa so v teoriji silogizma premise tipa A, E, I in O, obrat, premena in logični kvadrat ter seveda tudi implikacija in konjunkcija. Ker je s tem omogočena aksiomatizacija kategoričnega silogizma, je tako posredno tudi dokazano, da je teorija terminov v Aristotelovi silogistiki logično višje vrste, kot pa je stavčna logika.

Problem interpretacije temeljnih terminov silogizma so glede na prej omenjene težave reševali tudi Aristotelovi nadaljevalci — peripatetiki. Klasično rešitev pa je našel šele v 6. stoletju Aristotelov komentator **Filoponus**, ki je definiral višji termin kot predikat sklepa, nižjega pa kot njegov subjekt.⁴³ S tem so se nekatera sporna vprašanja metateorije Aristotelove silogistike premaknila v smer rešitve **per conventiam**, tj. v smer formalističnega pojmovanja logike.

Prva postavitev logike kot znanosti o izpeljevanju enih stavkov iz drugih je sicer pokazala nekatere teoretske nedorečnosti in tudi nedomiselnosti (po-

⁴⁰ Trditev »Dežuje ali ne dežuje« ni logični zakon, ker govori o vremenu in ne o logiki. Je samo aplikacija logičnega zakona ali tautologije DpNp (»p ali non-p«), ki ga v tradicionalni logiki imenujejo »zakon izključene tretje možnosti«.

⁴¹ Primerjaj opombo št. 19, str. 230 že citiranega srbskega prevoda Aristotelovega **Organona**.

⁴² To zelo učinkovito in logično utemeljeno dokazovanje je prvi izvedel J. Lukasiewicz v citirani monografiji str. 32–34 (Prim. opombo št. 38 pričujoče razprave).

⁴³ Takole pravi: »Lahko ga definiramo na način (tj. višji termin — op. F. J.), ki je skupen vsem figuram, in na način, ki je poseben za prvo figuro. Po posebni definiciji za prvo figuro, je višji termin tisti, ki se nanaša na srednjega, nižji pa tisti, ki je predmet srednjega. Ker pa imate v drugih dveh figurah (Filoponus ni poznal četrte figure — op. F. J.) skrajna termina različen položaj glede na srednjega, je jasno, da ni mogoče te definicije prenašati nanju. Zato moramo na figure prenesti skupno pravilo, po katerem je višji termin predikat sklepa.« Iz tega sledi, da je nižji termin subjekt sklepa. (Philoponus, In *Aristotelis An. pr. Commentaria*, angl. prev. ed. Wallie, C. I. H. G. XIII (II), str. 67).

sebej v modalni logiki, ki je tu nismo obravnavali), hkrati pa je le nakazala teorijo, po kateri je logika kot dedukcija **nujno izhajanje enih stavčnih form iz drugih**. To pa je po današnjem pojmovanju za dedukcijo tudi bistveno.

Pomen Aristotelove logike je klasično in jedrnatno izrazil eden najboljših sodobnih poznavalcev Aristotelove in antične logike sploh, še večkrat navajani I. M. Bochenski nekako takole:

(a) Aristotel je prvi izrazil povsem jasno idejo o splošnoveljavnih logičnih zakonih, uporabil pa je variable in stavke, v katerih so poleg variabel samo še logične konstante.

(b) Prvi je izdelal aksiomatično zastavljeni formalno logični sistem, ki ga sestavljajo zgolj logični zakoni, tj. sistem kategoričnega silogizma.

(c) Anticipiral in zasnoval je tako imenovano modalno logiko, uporabljal pa je (čeprav več ali manj intuitivno) tudi nekatere zakone stavčne logike.⁴⁴

8.

Aristotelove ideje so (kar zadeva samo logiko) razvijali najprej njegovi učenci, tako imenovani peripatetiki, med katerimi sta bila najbolj uspešna **Teofrast** (372—288 prnš.) in **Eudemos iz Rodosa** (322 prnš.). Oba logika omenjajo viri pogosto skupaj (vse njune številne razprave so razen drobcev izgubljene in njuno delo poznamo zgolj iz druge ali celo tretje roke). Peripatetiki so poleg detajliranja teorije kategoričnega silogizma razširili to teorijo tudi na **hipotetični in disjunktivni silogizem**. **Teofrast** je začel razvijati modalno logiko na povsem drugačnih temeljih kot Aristotel. Njegova teorija **hipotetičnega silogizma** (vsaj v obliki, kot nam jo je prenesel Aleksander Afrodijski na prelomu 2. in 3. st. nš.), kjer je uporabljal naslednjo obliko:

Če A, potem B;

Če B, potem C;

Če torej A, potem C;

kaže neposredno pot k stavčni logiki. Seveda pa ni dvoma, da variable (A, B, C) pomenijo stavčne termine in ne samih stavkov. To dokazuje tudi substitucija:

»Če je človek, je živo bitje; če je živo bitje, potem je substanca; če je torej človek, potem je substanca.«⁴⁵

Za peripatetike je na splošno značilno, da logike niso razvijali v smislu logičnih zakonov, kot je to delal Aristotel, ampak v smislu logike pravil ali shem za sklepanje. Med peripatetsko in novo megarsko-stoiško logiko je stoletja vladal spor, ki je bil toliko nesmiseln, ker je druga pogoj prvi.

Načelno in stvarno si stavčna in terminska logika nista v nasprotju, ampak se med seboj dopolnjujeta.

Peripatetska šola ni bila posebno izvirna (razen na področju modalne logike), opazna pa je njena usmeritev v večjo in popolnejšo formalizacijo Aristotelove silogistike.

9.

Megarsko-stoiška šola je izhajala iz drugačnih logičnih pa tudi filozofskih interesov kot Aristotel in peripatetiki.

⁴⁴ Primerjaj I. M. Bochenski: *Formale Logik*, 1956, 1962, 2. razširjena izdaja, München, str. 113.

⁴⁵ Alexander Aphrodisijski: *In Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 326, 20—327, 18. (angl. in nem. prev.). Primerjaj I. M. Bochenski, *Formale Logik*, cit. izd. str. 119 ali W. and M. Kneale, *The Development of Logic*, cit. izd. str. 110.

Megariki štejejo zgodovinarji filozofije med tako imenovane male sokratske šole. Po filozofski plati so skušali združiti Parmenidov ontološki nauk o enem, stalnem in nespremenljivem s Sokratovim »agathon« — dobrim. Splošna sodba pa je, da so bili med sokratskimi šolami (kiniki in kirenajski) filozofskega najmanj pomembni. Njihova zasluga je odkritje posebnih odnosov med stavki.

Med začetnike šole štejemo **Euklida iz Megare** (okrog 400 prnš.). Njegovi najpomembnejši nasledniki — vsaj kar zadeva logiko ali kakor so ji rekli »dialektika« — so bili njegov neposredni učenec **Eubulides iz Mileta**, učitelj **Appoloniusa Cronusa**, katerega učenec je bil **Diodorus Cronus** (+ 307 prnš.). Ta je bil učitelj **Filona iz Megare** (okrog 300 prnš.). Zveza med megariki in stoiki je precej očitna: **Eubulides** je bil učitelj **Stilpa** (320 prnš.), ta pa je bil učitelj **Zenona iz Hitona**, ustanovitelja stoiške filozofske in logične šole.

Megariki so k razvoju logike prispevali **tri nove elemente** in sicer:

- (a) začeli so razpravo o naravi kondicionalnih, pogojnih sestavljenih stavkov;
- (b) na novo so preizkušali modalne pojme in
- (c) iznašli ali obnovili so številne logično zanimive paradokse.

Paradokse pripisujejo predvsem **Eubulidu**. Na začetku so navajali sedem tipov logičnih paradoksov, a so jih kasneje reducirali na **štiri tipe**. Na prvem mestu je paradoks, imenovan **lažnivec**. Ta je, kot trdi Bochenski, »prva nam znana semantična antinomija«. ⁴⁶ Z različnim uspehom so jo reševali tako antični kot srednjeveški logiki in je bila predmet logičnega raziskovanja največjih logikov 20. stoletja (npr. A. Tarski, B. Russell itd.).

Paradoks »lažnivec« je znan po številnih inačicah. Poznal ga je že Aristotel, a ga ni reševal po logični poti. Najpreprostejšo formulacijo je navedel **Ciceron**:

»Človek pravi, da laže. Ali je to, kar pravi, resnica ali neresnica?«⁴⁷

Kolikor priznamo stavek za resničen, postane glede na svojo vsebino neresničen, če pa postavimo, da je stavek neresničen, postane resničen zaradi zakona dvojne negacije »ENNpp« ali »non-non-p če in samo če p«. Sodobne rešitve tega problema se gibljejo bodisi v smeri hierarhije semantičnih tipov (stavek, ki govori o logičnih vrednostih, je stavek drugega, višjega tipa in glede na to do antinomije »lažnivec« sploh ne more priti) ali pa iščejo izhodišče v korespondenčni teoriji resnice, pri čemer lahko ugotovimo, da stavek tipa »lažnivec« sploh ni logičen stavek.

Drugi paradoksi so: paradoks imenovan **Elektra** —

»Praviš, da poznaš svojega brata. Toda človek, ki je pravkar prišel z zakrito glavo, je tvoj brat in ti ga nisi spoznala.«⁴⁸

Paradoks je v tem, da Elektra hkrati pozna in ne pozna svojega brata Oresta. Paradoks je rešljiv ob priključitvi temporalnega dejavnika in ob upoštevanju indeksov različnih okoliščin. Rešitev z logičnega vidika torej ni preprosta, kot bi se zdelo na prvi pogled.

Tretji tip paradoksov zadeva problem **kontinuuma**. Znana je v različnih inačicah. **Diogen Laertius** ga je opisal takole:

⁴⁶ I. M. Bochenski: **Formale Logik**, cit. izd. str. 150.

⁴⁷ Cicero: De divinatione, II, 11 **Academica** II, 96 (angl. prev.). Izčrpano analizo formulacije tega paradoksa navaja Bochenski v **Formale Logik**, cit. izd. str. 151–153.

⁴⁸ Lucian: **Vitorium Auctio**, 22 (nem. prev.).

»Ali bi rekel, da je človek plešast, če ima samo en las? Da. Ali bi rekel, da je človek plešast, če ima samo dva lasa? Da. Ali bi ... itd. Kje bi torej začrtal mejo?«⁴⁹

Tudi ta paradoks (znan je bil že **Zenonu iz Eleje** kot apriorija o prosenih zrnih) je rešljiv, tokrat na temelju verjetnostne logike. Mejo se dá seveda ločiti samo približno s posebno definicijo.

Četrti tip paradoksov je tako imenovani sofistični paradoks, imenovan **rogonosec**:

»Kar nisi izgubil, imaš. Nisi izgubil rogov. Torej jih imaš.«⁵⁰

Ta paradoks je grajen na besedni igri med »izgubiti« in »imeti« in sodi med eristične sklepe. Po logični plati ni toliko zanimiv, morda toliko, kolikor opozarja na natančno pomensko rabo besed in hkrati s tem na njihovo večznačnost.

Vsi štirje tipi paradoksov so bili za razvoj logike zelo pomembni, ker so po svoje začrtali mejo logike, metodološko pa so povzročili vrsto različnih tipov dokazovanj tako v med stoiki kot tudi kasneje v sholastiki.

Posebnega pomena je megarsko raziskovanje kondicionalnih (pogojnih) stavkov, raziskovanje, ki je privedlo do logike »sestavljenih« stavkov, kot so dejali tej vrsti stavkov. Prva dva logika, ki sta se temeljito ukvarjala s tem problemom, sta bila **Diodorus Cronus** in **Filon**.

Na vprašanje, zakaj so bili prav pogojni stavki tako zanimiv predmet logičnega raziskovanja megarikov, bi nemara lahko odgovorili takole: njihov interes za ta tip stavkov je izhajal prvotno iz filozofskega spajanja Parmenidove filozofije s sokratskim pojmovnim iskanjem dobrega. Tu so se srečali z **Zenonovimi** apriorijami in antinomijami ter pri njihovi logični analizi vedno znova naleteli na skoraj **stalno obliko** njegovih dokazov: »CKCpqCpNqNp« ali »iz: če p, potem q in če p, potem non-q, sledi non-p«. Ni dvoma, da jim je ta stalna oblika Zenonovih dokazov dala slutiti posebno »logično lastnost« tega tipa stavkov. Rezultat razprav o naravi logičnega veznika »Če ... , potem ... « so bile **različne** definicije tega vezja, ki mu danes običajno pravimo »**implikacija**«.

Sextus Empiricus (okrog 150–200 nš.), ki je bil predstavnik poznega akademskega skepticizma, je zabeležil štiri med seboj razlikujoče se definicije implikacije:

»(1) Filo pravi, da je pravilni pogojnik tisti, ki se ne[začenja z resnico in konča z neresnico], tj. ko je dan in se pogovarjam, (torej) stavek 'Če je dan, potem se pogovarjam'.

(2) Toda Diodorus pravi, da je pravi pogojnik tisti, ki se niti ni mogel niti ne more začeti z resnico in končati z neresnico. Po njegovem mnenju je pravkar navedeni pogojnik (1) neresničen, zakaj, ko je dan in sem umolknil (se pogojnik) začne z resnico in konča z neresnico. Naslednji stavek pa se (mu) zdi resničen: 'če nedeljivi delci stvari ne eksistirajo, potem nedeljivi delci stvari eksistirajo'. Menil je, da se (pogojnik) vedno začne z neresničnim antecedensom 'Nedeljivi delci stvari ne eksistirajo' in konča s resničnim konsekvansom 'Nedeljivi delci stvari eksistirajo'.

(3) In tisti, ki so vpeljali pojem zveze (koneksnost — synartezis) pravijo, da je pogojnik pravilen, če je kontradikcija njegovega kon-

⁴⁹ Dogen Laertius: Opera VII, 82 (**De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophtegmatibus**) angl. prev. iz 1950–1951.

⁵⁰ Idem, VII, 187.

sekvensa nezdružljiva z njegovim antecedensom. Po njihovem mnenju sta prva dva pogojnika nepravilna, pač pa je resničen naslednji: 'Če je dan, potem je dan'.

(4) In oni, ki sodijo, da je resnični pogojnik tisti, katerega konsekvens je potencialno vsebovan v antecedensu. Po njihovem je stavek 'Če je dan, potem je dan' in podobno vsak repetitivni (ponavljajoči se) pogojnik očitno napačen, zakaj nemogoče je, da bi stvar vsebovala samo sebe.⁵¹

Logična analiza tega teksta nam jasno pokaže, da gre v primeru Filonove implikacije (1) za pravo **materialno implikacijo**, kot jo definira tudi sodobna logika. Sextus Empiricus je v delu **Adversus Mathematicos**⁵² navedel pravo logično razpredelnico za Filonovo implikacijo: 1 0 1 1 (kar pomeni: če sta oba stavka 1 — tj. resnična, je tudi sestavljeni stavek resničen, če je prvi 0 — tj. neresničen, drugi pa 1, je sestavljeni stavek neresničen. V preostalih dveh primerih, tj. 0 1 in 0 0, je sestavljeni stavek ali pogojnik resničen).

Diodorova implikacija (2) je precej bolj zapletena, ker ima še dodatno časovno določilo. Bochenski je tole implikacijo razvozlal takole:

»Če p, potem q (velja) natančno tedaj, ko za vsak čas t ni res, da je q v t neresničen.«⁵³

Variabla »t« pomeni seveda čas. Ob primerjavi s tako imenovano striktno Lewisovo implikacijo je Diodorova precej strožja.

Koneksna, zvezna implikacija (3) vpeljuje **modalni** pojem ne-možnosti. Inkompatibilnost (nezdružljivost), o kateri je govor v prej navedenem tekstu Sexta Empirica, je treba definirati kot nemožnost, ker bi sicer prišlo do prevelikega nasprotja s Filonovo implikacijo, ki ji je očitno podlaga. Koneksna implikacija je morebiti še najbližja Lewisovi striktni implikaciji, ki bi jo lahko — definirali kot »ni mogoče, da hkrati p in non-q«.

(4) V četrti implikaciji, za katero se zdi, da ni megarsko-stoiška, je zaniman zakon istovetnosti »Če p, potem p« (Cpp). Zanj ni pravzaprav mogoče reči nič določnega, vendar kaže, da sta obe zadnji definiciji implikacije (3) in (4) »poskusi predstaviti pogojnike kot stavke z nujno zvezo...«⁵⁴ Kolikor to drži (in zdi se, da drži), potem za (3) in (4) ni mogoče sestaviti logične razpredelnice, ker je logični veznik »če-potem« pojmovan kot **intencionalna** in ne **ekstenzionalna** funkcija. To pomeni, da je stavek, »če p, potem q« resničen samo v primeru nujne zveze med p in q, tj. kadar sta oba resnična in hkrati še v nujnem medsebojnem odnosu (kot razlog in posledica). Implikacija je neresnična, če je konsekvens neresničen (to zadeva primer, ko je antecedens 1, konsekvens pa 0). V preostalih dveh primerih (0 1 in 0 0) pa pogojniku ni mogoče določiti logične vrednosti, ker »...zanj ni mogoče najti nobene aplikacije«.⁵⁵ Filonova »materialna implikacija« je obveljala, ker je bila najbolj natančna in je tudi omogočila formalizacijo »sestavljenih stavkov«. Megarska logična šola se je (kot smo že nakazali) izlila v stoiško logiko tako po sami kontinuiteti šole kot po svoji logični intenciji. **Zenon iz Hitiona** (okrog 300 prnš.), ustanovitelj stoiške filozofske šole, menda sam ni bil logik, bil pa je v izpričano zelo dobrih stikih s **Filonom**, ki je bil zadnji veliki megarski logik.

⁵¹ Sextus Empiricus, *Pyrrhōnelae Hypotyposes*, II, 110–112 (po angl. prev.).

⁵² Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos*, 8, 113 (po angl. prev.).

⁵³ I. M. Bochenski: *Formale Logik*, cit. izd. str. 135.

⁵⁴ M. and W. Kneale: *The Development of Logic*, cit. izd. str. 134. Interpretacija I. M. Bochenskega in avtorjev navedene knjige se med seboj ločita v 3. in 4. primeru implikacije. Videti je, da se Kneale odločata za manj formalistično stališče.

⁵⁵ Idem, str. 136.

Plutarh poroča, da je znal učiti svoje učence, kako naj rešujejo logične paradokse.

Vrh stoiške logične šole je **Hrizipova logika**. **Hrizip** (280—207 prnš.) je bil učenec Zenonovega naslednika **Kleanta**. Zanimivo je, da poznamo kar tri velike megarske logike (Eubulides, Diodorus in Filon) ter enega samega logika stoika. Čeprav nimamo poročil o drugih stoiških logikih, pa se zdi skoraj neverjetno, da bi vsa stoiška logika bila delo enega samega moža. Hrizipovo obširno, temeljito in izvirno logično delo je avtorju prineslo že za življenja velik sloves, ki je zasenčil celo Aristotelovo slavo. Hrizipa so imeli za največjega logika, Aristotela pa za največjega znanstvenika (filozofa). Tako je vsaj zapisal Klement Aleksandrijski. Kasneje se je razumevanje za njegovo logiko izgubilo in tako je npr. znani zgodovinar logike v prejšnjem stoletju, **K. Prantl** označil Hrizipa za pikolovca, pedanta, brez smisla za logiko itd.

Ko smo naštevali vrsto implikacij, kakršne so definirali, moramo seveda opozoriti, da je bilo verjetno toliko različnih mnenj o vezniku »če-potem« nemara zato, ker temelji stavčna logika na nekaterih pojmihi, ki so sposojeni iz vsakdanjega, tj. naravnega jezika, se pa zaradi ekstenzionalnosti te logike (tj. možnosti, da jih reduciramo zgolj na njihove logične vrednosti) v posamičnih primerih precej ločijo od običajnega pomena. Zato tudi danes poznamo več implikacij, ki pa sodijo v različne, med seboj celo neprimerljive logične sisteme.

Seveda je stoiška logika poznala tudi druge logične veznike, o katerih pa stoiki (vsaj po razpoložljivih virih) niso toliko razpravljali, tj. niso budili toliko dvomov. Se največ so razpravljali o **disjunkciji**. Poznali so obe disjunkciji, vključujočo in izključujočo, vendar so se posluževali predvsem **izključujoče disjunkcije**, katere pomen je tudi bližnji pogovornemu jeziku. **Izključujoča disjunkcija** je vezje, ki je resnično takrat, kadar je logična vrednost povezanih stavkov različna. (Karakteristični stolpec logičnih vrednosti je »0110«). Uporabljali pa so jo morda tudi zato, ker je z njo izražen zakon izključene tretje možnosti »močnejši«, kot pa če ga izrazimo s »šibkejšo« vključujočo disjunkcijo. Poznali so tudi tretjo disjunkcijo »niti p niti q«, to je vezje, katerega člena ne moreta biti hkrati resnična. (To je tako imenovane **Shefferjeva funkcija** s stolpcem logičnih vrednosti »0111«, ki je odigrala v razvoju sodobne stavčne logike pomembno vlogo).

Konjunkcijo so definirali povsem normalno, to je kot vezje, ki je resnično samo v primeru, ko sta oba člena (tj. stavka) resnična. Ta logični veznik, ki ga v vsakdanjem jeziku uporablja veznik »in«, ni problematičen, ker se tako logični kot vsadanji pomen tega veznika med seboj krijeta.

Poznali so tudi **ekvivalenco ali enakovrednost** in nekatere veljavne ekvivalence. To je vezje, ki je resnično takrat, kadar imata oba člena enako logično vrednost (torej: »1001«). Poznali pa so naslednja ekvivalenčna vezja: »ECpqNKpNq« ali »Če p, potem q' če in samo če' ni res, da p in non-q«, kar je bistvu definicija implikacije s konjunkcijo. Poznali so tudi definicijo ekvivalence z izključujočo disjunkcijo: »EApqENpq« ali »Ali p ali q' če in samo če; non-p če in samo če q«. Navedimo še razširjeno definicijo disjunkcije: »EApqKCpNqCNqp« ali »ali p ali q' če in samo če; če p, potem non-q' in, če non-q, potem p«. ⁵⁶ Ta razširjena definicija ugotavlja logične povezave med izključujočo disjunkcijo ter konjunkcijo dveh implikacij.

⁵⁶ Primerjaj U. M. Bochenski: *Ancient Formal Logic*, 1963 (Studies in Logic and the Foundation of Mathematics), str. 92, kjer citira ustrezne avtorje, ki so tradirali navedene ekvivalence hkrati z avtorji, ki so jih dešifrirali.

Za samo pojmovanje logike pa je odločilna semantična teorija o pomenu in resnici. Vsekakor je treba na prvem mestu poudariti, da je bil status logike pri stoikih drugačen kot pri Aristotelu ali pri peripatetikih. Medtem ko Aristotel v svojo klasifikacijo znanosti in filozofije ni uvrstil logike, ker mu je bila pogoj vsakega filozofskega in znanstvenega raziskovanja, so jo peripatetiki, izhajajoč iz te predpostavke, šteli za **organon**, za orodje, instrument filozofije. Stoiki so logiko uvrstili med filozofske discipline. Znano je, da so delili vso filozofijo na tri temeljne discipline, na **fiziko**, **etiko** in **logiko**. O razdelitvi logike pa si menda niso bili povsem enotni. Nekateri so jo delili na **retoriko** in **dialektiko**, drugi pa so tema »poddisciplinama« dodali še poglavje, ki se je ukvarjalo z **definicijami**, in poglavje o kanonih in kriterijih resničnega spoznanja, tretji so spet izpuščali teorijo definicije itd.⁵⁷

To, kar nam danes pomeni logika, je prava vsebina tako imenovane **dialektike**. Omembe vredno pa je dejstvo, da so v »dialektiko« vključevali tudi **spoznavno teorijo**, lingvistiko in slovnico. Po že citiranem **Diogenu Laertiu** se dialektika deli na del, ki raziskuje **označujoče** stvari, tj. elemente govora. V zvezi z **označujočimi** stvarmi, ki so se jim (razumljivo) bolj posvetili, so razlikovali **glas** (fone), ki ima funkcijo šuma, **govor** (leksis), ki je nujno artikuliran, vendar ni nujno, da kaj pomeni, in **diskurzivni** govor (logos), ki je nosilec pomenske plasti. Iz tega sledi npr. razdelitev, da ima beseda »črka« tri pomen: znak, pisani simbol in ime (npr. »alfa«).

Posebno pomembna za razvoj sholastične semantične teorije pa je teorija, ki govori o označenih ali **izraženih** stvareh. Te so imenovali »**lekta**«. V zvezi z »lekta« so mnoge interpretacijske nejasnosti glede pomenske precizacije tega termina. Menda je še najbolj jasno razlago, kaj je »lekta«, zapisal **Sextus Empiricus**:

»Stoiki pravijo, da so tri stvari povezane med seboj: tista, ki je označena, tista, ki označuje, in predmet; tista, ki označuje, je **govor** kot na primer ‚Dion‘; tista, ki je označena, je stvar sama, ki se s tem razkriva in jo razumemo kot nadomestek naše misli, barbar pa je ne razumejo, čeprav slišijo govorjeno besedo, medtem ko je objekt (predmet) tisto, kar eksistira zunaj (besede), npr. Dion sam. Od teh sta dve (stvari) telesni, tj. govor in predmet, medtem ko je netelesna stvar tista, ki je označena, ‚lekta‘, ki je resnična ali neresnična.«⁵⁸

Konec odstavka bržčas ni točen, ker niso vse »lekta« resnične ali neresnične, kar je avtor v nadaljevanju svojega teksta tudi popravil. Če zadevo terminološko posodobimo, gre torej za to, da je samo »podrazred« »lekta« resnična ali neresnična. O statusu, načinu eksistence »tega, kar je označeno« ali »lekta« so že sami stoiki vodili ostre polemike. Diskusija je na novi, logično-sistematični ravni oživela na kraju 19. stoletja pod Brentanovim vplivom.⁵⁹

Teorija resnice je sicer v glavnem sovpadala s stoiško spoznavno teorijo, vendar je bilo pri sami **logični** teoriji resnice precej različnih koncepcij,⁶⁰ od katerih je nemara najpomembnejša tista, ki pravi, da je resnica v stavkih

⁵⁷ Primerjaj Diogen Laertius, *Opera* VII, 40.

⁵⁸ Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos*, VIII, 11, 12.

⁵⁹ Diskusijo o vprašanju pomena, smisla, resničnosti, neresničnosti jezikovnih izrazov je po Brentanovi koncepciji »intencionalnosti ali naravnosti« zavesti oživil G. Frege v razpravi *Sinn und Bedeutung*. To vprašanje je bilo tudi izredno važno za razvoj metalogike ali metamatematike. Tu bi opozoril predvsem na danes že klasično delo poljskega logika A. Tarskega »Wahrheitsbegriff in formalisierten Sprachen«.

⁶⁰ Primerjaj I. M. Bochenski: *Ancient Formal Logic*, cit. izd. str. 85–86.

ali o stavkih. Če se vrnemo nazaj na problematiko »lekta«, je treba povedati, da so stoiki po vsej priliki razlikovali med »govorjenimi stavki« in »propozicijami«, tj. stavki, ki so abstrahirani iz govorenja. Lahko bi rekli, da so to stavčne forme, ki so lahko izpolnjene z različnimi govorenimi (konkretnimi) stavki. Podrobno razpravljanje o »lekta« presega okvir tu začrtane naloge in bo treba govoriti o njej v posebni razpravi, zlasti ker je bil ta termin doslej večinoma ocenjevan in vrednoten s pretežno formalističnega in ne tudi s spoznavnoteoretskega vidika.⁶¹

Poseben pomen za logiko kot dedukcijo pa ima **aksiomska teorija računa stavkov**, ki so jo stoiki razvijali v obliki »shem ali pravil za sklepanje«. Osnovni logični vezniki so jim bili materialna implikacija, konjunkcija in izključujoča diskusija.

Glede na razpoložljive in objavljene vire je bil tvorec logične aksiomatike Hrizip, ki so mu dejali tudi drugi ustanovitelj stoe. Čeprav vemo o njegovem sicer velikanskem logičnem opusu (baje je presegal 705 enot) sorazmerno malo, nam o njegovem delu pričajo sekundarni viri kot o izredno pomembnem logiku.

Stoiki so razlikovali med **argumentom** (logos) in **modusom** (tropos). Moduse so pojmovali kot forme, sheme argumentov. Pri logičnem delu so uporabljali kot pred njim že Aristotel **variable**, ki pa so jih za razliko od samega Aristotela in njegovih nadaljevalcev, peripatetikov, zaznamovali s **števniki in ne s črkami**. Stavki z variablami so jim pomenili **moduse** (pravila za sklepanje), **argumenti** pa konkretni stavki (konkretni stavki namesto variabel). Včasih so uporabljali tudi mešane oblike. In prav te oblike so neposreden dokaz, da so jim **števniki** dejansko pomenili **stavčne** (in ne terminske) **variable**. Zmotna zamenjava med terminskimi in stavčnimi variablami se je zgodila npr. K. Prantlu — zato je vsa njegova analiza stoiške logike znanstveno brez vrednosti. V že navajanem delu o življenju velikih filozofov ima **Diozen Laertius** naslednji primer stoiškega mešanega zapisa:

»Če je Platon živ, potem Platon diha; prvo, torej drugo.«

Moduse (sheme za sklepanje) so delili nadalje na **veljavne** in **neveljavne**. Izmed veljavnih so izločili **pet modusov kot nedokazljive**. Njihov dejanski pomen je bil pomen aksimov, podobno kot smo to dejali za Aristotelove moduse kategoričnega silogizma. Vse druge veljavne moduse je bilo mogoče reducirati na **nedokazljive** in to ob uporabi štirih splošnih pravil, — danes bi jim rekli metateoremi. Za **nedokazljive**, za aksiome so šteli naslednjih pet logičnih pravil:

1. Če prvo, potem drugo; toda prvo; torej drugo.
2. Če prvo, potem drugo, toda ne-drugo; torej ne-prvo.
3. Niti prvo niti drugo; toda prvo, torej ne-drugo.
4. Ali prvo ali drugo; toda prvo; torej ne-drugo.
5. Ali prvo ali drugo; toda ne-drugo; torej prvo.

Če hočemo teh pet aksiomov ali točneje »nedokazljivih« pravil prevesti v jezik sodobne logike tautologij, dobimo naslednje logične zakone:

1. CKCqpq (Iz: če p, potem q, in p sledi: q)
2. CKCpqNqNp (Iz: če p, potem q, in non-q, sledi: non-p)
3. CKNKpppNq (Iz: non: p in q, in p sledi: non-q)

⁶¹ Primerjaj M. and W. Kneale: *The Development of Logic*, cit. izd. str. 138—158.

4. CKDpqpNq (Iz: ali p ali q, in p, sledi: non-q)
 5. CKDpqnqp (Iz: ali p ali q, in non-q, sledi: p)⁶²

Varianta 5 aksioma je CKDpqnqp ali »Iz: ali p ali q, in non-p, sledi: q«.

Izmed štirih pravil ali metateoremov za dokazovanje poznamo danes samo prvega in tretjega. Prvi se je glasil takole:

»Če dva stavka implicirata tretjega, potem eden od obeh hkrati z negacijo tretjega implicira negacijo preostalega.«⁶³

To pravilo bi lahko modernizirali v tautologijo takole:

»CCKpqrCKpNrNq in v drugi verziji (možni sta seveda dve varianti) »CCKpqrCKqNrNq«, kar bi z besedami (seveda malce nerodno) izrazili takole: »Iz: če p in q, potem r, sledi: če p in non-r, potem non-q« in druga varianta: »Iz: če p in q, potem r, sledi: če q in non-r, potem non-p«. Tretji metateorem se je glasil:

»Če dva stavka implicirata tretjega in enega izmed obeh potrjuje nadaljna premisa, potem drugi stavek in nadaljnja premisa implicirata prvotni sklep.«⁶⁴

V formalizirani obliki se obe možni varianti glasita:

»CKCKpqrCspCKqsr« in »CKCKpqrCsqCKpsr« ali z besedami: »Iz: če p in q, potem r, in če s, potem p, sledi: če q in s, potem r« in »Iz: če p in q, potem r, in če s, potem q, sledi: če p in s, potem r«.

Drugi in četrti teorem sta bila menda podobna tretjemu. Vsekakor je precej očitno, da sta navedena metateorema zelo podobna zakonom, iz katerih je Aristotel izvedel načelo direktne redukcije. Po **Sextu Empiricu** so vsi štirje stoiški metateoremi izvedeni iz **peripatetskega** načela sestavljanja hipotetičnega silogizma. S tem je potrjena logična zveza med peripatetsko in stoiško logiko.

Na podlagi omenjenih metateoremov in petih »nedokazljivih« aksiomov je Hrizip izpeljal številne teoreme. Sextus Empiricus nam je ohranil precej takšnih dokazanih »modusov«. Oglejmo si nekaj izvedb.

6. Če prvo, potem: če prvo, potem drugo; toda prvo, torej drugo.

Simbolno: CKCpCpqpq

Dokaz je sorazmerno preprost: Če zapišemo citirani modus v obliki premis:

Če prvo, potem: če prvo, potem drugo; 1. premisa

Prvo 2. premisa

Drugo Sklep

potem velja prva premisa CCppq zaradi 1. aksioma. Tudi druga premisa je v skladu s 1. aksionom. Sklep je torej veljaven.

7. Če prvo in drugo, potem tretje; toda ne-tretje, vendar prvo; torej: ne-drugo.

Ali: CKCKpqrKpNrNq.

⁶² Rad bi opozoril na dejstvo, da »Niti p, niti q« v tretjem aksiomu lahko beremo kot logični veznik za inkompatibilnost (nezdružljivost), torej kot Shefferjevo funkcijo. Lahko pa jo izrazimo z zanikano konjunkcijo, tako da namesto »p/q« (»/« kot znak za inkompatibilnost) zapišemo kar NKpq (»ni res, da p in q«). Disjunkcija v 4. in 5. aksiomu je **izključujoča** s karakterističnim stolpcem logičnih vrednosti »0 1 1 0«.

⁶³ Apuleius: *De Philosophia Rationali*, 278 (nem. prev.).

⁶⁴ Alexander Aphrodisijski: *In Aristotelis An. Pr. Lib. 1*, Comentarium, str. 236.

Prvi dve premisi držita na temelju aksioma 2. Hkrati s tretjo premiso (KpNr) pa velja v skladu z aksionom 3 sklep (non-q).

Seveda je mogoče zgornji tezi dokazati tudi drugače, npr. s pravili sistema »naravne dedukcije«, ki je nemara kot teorija dokaza bolj razviden kot pa izvirni stoiški dokaz. Ker stoiško dokazovanje ne uporablja metalogičnih znakov, je zlasti za laike težkoumljiv (kljub sorazmerni preprostosti).

Sedmi teorem bi lahko dokazali z »naravno dedukcijo« na dva načina. Najprej »neposredni dokaz«:

CKCKpqrKpNrNq

1. CKpqr	1. premisa	
2. KpNr	2. premisa	hipotezi
3. CNrNKpqq	po pravilu:	ECpqCNqNp iz 1.
4. KNrqp	po pravilu:	EKpqKqp iz 2.
5. Nr	po pravilu za opustitev konjunkcije:	»če velja Kpq, velja tako p kot tudi q.« iz 4.
6. NKpq	po pravilu modus ponens:	Cpq, p; torej q. — iz 3. in 5.
7. ANpNq	po De Morganovem pravilu:	»EApqNKNpNq — iz 6.
8. p	po pravilu za opustitev konjunkcije iz 4.	
Nq	po pravilu za opustitev (vključujoče — znak A!) disjunkcije:	ANpq, p; torej: q.

Možen pa je še krajši dokaz »per impossibile«:

1. CKpqr	
2. KpNr	Hipotezi
3. q	hipoteza posrednega dokaza
4. p	opustitev konjunkcije iz 2.
5. Kpq	združitev konjunkcije iz 3. in 4. (p, q; torej: p in q)
6. r	modus ponens iz 1. in 5.
7. Nr	opustitev konjunkcije iz 2.
- protislovje med 6. in 7.⁶⁵

Zanimiva je tudi naslednja shema:

9. Če prvo, potem drugo; če prvo, potem ne-drugo; torej ne-prvo, ki ima takšno konkretno vsebino:

»Če veš, da si umrl, potem si umrl; če veš, da si umrl, potem nisi umrl; torej nisi umrl ali ti ne veš, da si umrl.«⁶⁶

O drugih ohranjenih dokazanih teoremih izčrpno poročajo posamezne monografije o megarsko-stoiški logiki.⁶⁷

⁶⁵ Sistem »naravne dedukcije« je prvotno zasnoval 1934. leta nemški logik G. Gentzen. Istega leta je poljski logik St. Jaskowski iznašel malce drugačen sistem, ki se je obdržal. Prednost teh sistemov je izpeljevanje, ki je videti bolj »naravno« in zato bližje običajnemu razumevanju dokazovanja (zlasti matematičnega). Pričujoči dokaz temelji na sistemu, ki sta ga modificirala J. Slupecki in L. Borkowski v knjigi: *Elementy logiki matematycznej i teorii mnogości*, Warszawa, PWN, 1963.

⁶⁶ Tezi 6 in 7 je ohranil Sextus Empiricus v *Adversus Mathematicos*, VIII, 230–236. Zadnjo v razpravi navedeno tezo najdemo v Originesovem delu *Contra Celsum*, VII, 15 (nem. prev.).

⁶⁷ Takšno delo je knjiga Bensona *Matesa Stoic Logic*: Los Angeles 1953, ki je za zgodovinarje logike temeljno delo.

Pomen megarsko-stoiške logike je na eni strani konstrukcija logike, ki ni bila aristotelovskega tipa in jo danes štejejo za primarni logični (stavčni) račun. Stoiki (točneje: Hrizip) so logiko mnogo bolj formalizirali kot Aristotel in peripatetiki. Očitek pikolovstva, češ da jim je šlo bolj za formo kot za vsebino, s katerim so jih obkladali peripatetiki, se je obdržal tja do našega stoletja, dokler ni poljski logik J. Łukasiewicz v svoji znameniti razpravi »**K zgodovini stavčne logike**«⁶⁸ opozoril na dejstvo, da je stoiška logika »teorija dedukcije stavčne logike«. Poleg tega pa je pomembna sama uvrstitev logike med filozofske discipline. Če je bila za peripatetike (in nemara tudi za Aristotela samega) logika (kot analiza) orodje znanosti, prve filozofije, je v stoiški redakciji postala bistveni in za mnogo stoletij neodtujljivi del filozofije. Ni bila torej več predpostavka filozofije, ampak njen integralni del. Vanjo se ni vključevala toliko zaradi svojega formalističnega videza, ampak zaradi jezikovno-semantičnih problemov, ki so bili rešljivi samo na temelju spoznavnoteoretskih predpostavk.

10.

Sicer že omejeni nesmiselni razkol med aristotelovsko-peripatetsko in garsko-stoiško logiko se je nadaljeval vse do kraja helenistične dobe. Čeprav obdobje po Hrizipovi smrti ni bilo za logiko posebno plodno v smislu originalnosti, novosti rešitve ali zaostritve novih problemov, pa nam danes služi kot izvrsten sekundarni vir za spoznavanje obeh logičnih šol antike. Hkrati vidimo v njem dokaz čedalje boljše logične sistematike in vedno bolj precizne formalizacije, kar se je seveda zrcalilo tudi v razvoju logike v srednjem veku.

Pri nekaterih avtorjih najdemo tudi poskuse zblíževanja med obema šolama. Najznamenitejši med njimi so bili vsekakor **Galenus** (129—199 nšt.). Njegov »Uvod v dialektiko« je edini v celoti ohranjeni antični učbenik logike. V njem je Galenus razdelil vse silogizme na tri razrede: na **hipotetični** silogizem (tu je obravnaval stoiške »moduse«), **kategorični** silogizem (to je bila Aristotelova teorija kategoričnega silogizma) in **relacijski** silogizem (ki je sistematični začetek logike relacij).

Drugi pomembni logik je bil **Boethius** (480—524 n. št.), zadnji veliki rimski filozof. Njegovo delo (ki je pisano v latinščini) je posebej pomembno zaradi latinizirane logične terminologije, ki je prešla v srednjeveške učbenike in kompandije logike. Napisal je silno natančen in logično precizen komentar k Aristotelovi logiki.

Poleg teh dveh velikanov helenizma, poznamo še nekaj logikov, ki pa so bolj pomembni kot sekundarni vir za starejšo logiko. To je npr. že mnogokrat navedeni **Aleksander Afrodizijski** (3. st. n. št.), ki je znan po svojem zelo dobrem komentarju k Aristotelovem Organonu itd.

11.

Razvoj logike kot dedukcije, ali bolje rečeno deduktivne logike je trajal v bistvu od Aristotela do Hrizipa, torej približno 150 let. V tem času so bila postavljena skoraj vsa za logiko pomembna vprašanja.

Ni slučaj, da danes odkrivamo pomen megarsko-stoiške in tudi sholastične logike, saj je naša doba še posebej pokazala, kako velik pomen ima za razvoj znanosti formalizirana logika, čeprav je skoraj neverjetno, da je moralo miniti toliko stoletij, da smo spoznali vrednost antične logike.

Seveda se razvoj logike kot dedukcije ni končal s helenizmom, ampak se je plodno nadaljeval skoraj do kraja sholastike. To pa je tema nadaljevanja pričujoče razprave.

⁶⁸ J. Łukasiewicz: *Zur Geschichte der Aussagenlogik*, Erkenntnis 5, 1935-36, str. 11—131. Vrednotenje tega in drugih podobnih del istega avtorja glej F. Jerman: *Med logiko in filozofijo*, cit. izd.

I

Pričujoči prikaz želi podati nekaj vodilnih tem iz Horkheimerjevih in Adornovih razmišljanj in predstaviti tisto področje problematike njunih del, ki tematizira temeljno krizo sodobnosti (sodobnost je tu mišljena kot bistveno dogajanje naše epohe in ne kot gola sočasnost) in s tem razkriva tiste probleme časa, ki se jim sodobna misel ne more izogniti, ne da bi postala ne-sodobna. Njune analize so kritično uperjene v svet in filozofijo poznokapitalističnega sveta ter kažejo tako meje kot ne-umnost udejanjega uma zapadnoevropske civilizacije. Gre torej za kritiko sedanosti, ki jo Horkheimer opredeljuje kot intelektualno in praktično prizadevanje, da ne bi nereflektirano sprejemali vladajočih idej, načinov delovanja in družbenih odnosov, da bi uskladili posamezne strani družbenega življenja med seboj s splošnimi idejami in cilji, epohe, da bi jih razvojno izpeljali, da bi ločili pojav in bistvo, da bi raziskali temelje stvarnosti, z eno besedo, da bi jih spoznali. Nalogo kritične teorije vidi v tem, da z lastno dejavnostjo posreduje kontinuirano nadaljevanje teorije in delovanja in da se sposobnost za kritično misel ne bi izgubila v poznejših obdobjih miru, ko bi lahko zaradi vsakodnevne rutine problem spet pozabili. Potrebno je vedno znova misliti enotnost teorije in prakse in se boriti proti reduciranju pojma nujnosti na fatalistično dogajanje, ki temelji v kartezijskem dualizmu med mišljenjem in bitjo. Ta fatalizem zelo ustreza meščanski družbi, kolikor hoče biti sama podobna naravnemu mehanizmu. Zatrjevanje, da se vse dogaja po absolutni nujnosti, je posledica resignacije v praksi.

V nasprotju s tem pa je pojem nujnosti v kritični teoriji sam kritično zastavljen, sam namreč predpostavlja pojem svobode, čeprav ta še ne eksistira.

Kritična teorija je bistveno zavezana svojemu času in ta zavezanost je v stalnem spreminjanju teoretične eksistencialne sodbe o družbi, ki je v svojem zavestnem sklopu pogojena z zgodovinsko prakso. Vendar pa tega ne smemo razumeti tako, da naj bi potem imela kritična teorija iz dneva v dan drugačno obliko, saj počiva trdnost teorije na tem, da ostaja kljub vsemu spreminjanju družbe identična njena temeljna struktura, razredni odnos v svoji najenostavnejši obliki in obenem z njo ideja ukinitve tega odnosa.

Tako zastavlja problem Horkheimer 1937. leta in ostaja tudi pozneje na istih stališčih, očiten je le večji pesimizem, ki pa seveda ustreza dejanskim razmeram, kajti misel in dejanskost sta v takšnem odnosu, da »ne zadošča, da sili misel k udejanjenju, saj mora sama dejanskost siliti k misli.«¹

Da bi spremenili svet, ne zadostujejo lepe želje in spoznanje, kajti: »Ideja se je vedno osmešila, kolikor je bila različna od interesa.«² In ta cinična resnica se je delno obrnila proti revolucionarjem samim, saj je njihova ideja o svetu, ki je osvobojen potrošniške nuje in represije, zelo daleč od konkretnih interesov delavcev na zahodu. Kar se je nekoč zdelo, da je znanstveno uteme-

¹ Marx—Engels—Werke, Band I, Berlin 1957, str. 386.

² MEW, Band II, str. 85.

ljeno, je le še šibko, mogoče neuničljivo upanje. Da bi se ustavilo neustrezno gibanje družbe, je potrebno več teoretičnega dela kot kdajkoli, zato je potrebna filozofija, ki mora zato, ker je bil zamujen trenutek njenega udejanjenja, nadaljevati svojo družbeno funkcijo, ki je v kritiki obstoječega. Vse to pa ne pomeni kakšnega površnega negodovanja nad posameznimi idejami ali stanji, saj je cilj takšne kritike ta, da se ljudje ne bi izgubili med tistimi idejami in načini obnašanja, ki so omogočali dosedanje organizacijo družbe, obenem pa morajo ljudje spregledati povezavo med svojo posebno eksistenco in dejanjem ter skupnim življenjem družbe, med njihovimi vsakdanjimi načrti in velikimi idejami, ki jih priznavajo.

Filozofska kritika je usmerjena proti meščanskemu kozmosu, ki je sicer nastopil proti zunanji avtoriteti srednjega veka, pa se ob svojem koncu zopet podreja anonimni avtoriteti produkcijskega procesa, kajti »...avtoritete niso bile odpravljene, skrile so se le za anonimno močjo ekonomske nujnosti ali, kakor se navadno reče, za jezik dejstev.«³

Nadaljnji prikaz Horkheimerjevih razmišljanj bo povzet po delu *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, kjer se Horkheimer loteva raziskave pojma racionalnosti, ki leži v osnovah sodobne industrijske kulture, s temeljnim spoznanjem, da spremlja napredek tehnološke ekspanzije proces razčlovečenja. Napredek sam teži k temu, da bi uničil cilj ki naj bi ga uresničil — idejo človeka. Napredujoča racionalizacija je usmerjena v to, da bi uničila tisto substanco uma, v imenu katere je nastopila.

Um je pojmovan tako, da ne more postavljati ciljev, in se mora zaradi tega zadovoljiti, da vse, na kar naleti, reducira na navadno sredstvo in njegov edini ostajajoči cilj je golo perpetuiranje znivelirane dejavnosti. Kriza uma se manifestira kot kriza individuuma, ki je nekoč pojmoval um izključno kot instrument, v trenutku svoje realizacije pa je um postal iracionalen. Obvladujoča moč nad naravo je postala moč nad posameznikom, človeški jaz je postal instrument zatiranja. Družba je urejena. Iz jezika izginjajo besede, ki omogočajo kritično mišljenje, posameznik se mora na svojem delovnem mestu čim manj razlikovati od svojega poklicnega tovariša, predpisani so načini obnašanja, specifičen način izražanja je samo ovira in vzbuja dvome.

Sam jezik postaja tako sredstvo za konserviranje obstoječega, vzgoja pa, ki je še v Rousseaujevem »Emilu« in Goethejevem »Wilhelmu Meistru« pojmovana kot specifičen in neponovljiv proces, postaja danes goli shematizem. Svoboda se omejuje v imenu svobode, svet tehnike in znanosti kot ekspanzija subjekta se obrača proti njemu samemu. Vendar pa se kritična teorija ne bori proti tehničnemu napredku, saj bi bila to naivna romantika, ampak si prizadeva, da ne bi sovpadalo vedno večje obvladovanje narave in proces razčlovečevanja.

Horkheimerjeva in Adornova razmišljanja se neposredno zlijejo v delu »Dialektik der Aufklärung«, ki je nastalo kot sad skupnih prizadevanj ob koncu druge svetovne vojne v Združenih državah Amerike.

Temeljna aporija, ki jo Adorno in Horkheimer ugotavljata pri svojem raziskovanju, je samorazdejanje razsvetljenstva. Obenem pa sta prepričana in to imata za svoj petitio principii, da je svoboda v družbi neločljiva od razsvetljskega mišljenja. V teh razmišljanjih hočeta Horkheimer in Adorno pokazati, da vzroki padca razsvetljenstva nazaj v mitologijo ne ležijo (z namenom povratka nazaj) v izmišljenjih nacionalističnih, poganskih in ostalih modernih mitologijah, ampak v strahu pred resnico otrplega razsvetljenstva samega. Oba pojma nista tu pojmovana zgolj duhoslovno, ampak realno. Kakor nam-

³ Max Horkheimer — *Autorität und Familie, Kritische Theorie, Band I*, str. 318.

reč razsvetljenstvo izraža dejansko gibanje meščanske družbe, tako tudi ne pomeni resnica zgolj umne zavesti, ampak prav gotovo njeno upodobitev v dejanskosti. Strah zgledega sinu moderne civilizacije, da bi se oddaljil od dejstev, ki pa so že modificirana pri dojemanju z vladajočimi potrebami, trgovine in politike, je neposredno isti kot strah pred razlikovanjem v družbi. V skladu s temi potrebami je definiran tudi pojem jasnosti v mišljenju in jeziku, ki ji morajo danes zadoščati umetnost, literatura in politika. Tradicionalni kategorialni aparat in jezik onemogočata tudi najpoštenejšemu reformatorju, da bi uspel s svojimi inovacijami, tako da le povečuje moč obstoječega, ki jo je hotel zlomiti. Tako postaja napačna jasnost samo drugi izraz za mit.

Človeške zapadlosti naravi se ne da ločiti od družbenega napredka, saj naraščajoča produktivnost, ki po eni strani izboljšuje pogoje za pravičnejšo družbo, omogoča manjšim socialnim skupinam na vrhu družbene piramide, da po svoji volji upravljajo z ostalim prebivalstvom. Posameznik postaja glede na ekonomske razmere vedno manj pomemben in edino resnično prizadevanje, ki mu tako ostane, je negacija upredmetanja, ki je v takem svetu isto kot odtujitev. Poplava informacij in programiranega prostega časa ga vedno bolj poneumlja.

Horkheimerju in Adornu ne gre za kulturo kot vrednoto, kar imajo v mislih kritiki civilizacije kot Huxley, Jaspers, Ortega, Gasset in drugi, gre jima za to, da mora razsvetljenstvo še enkrat premisliti svoj temelj, če naj ne bo posameznik popolnoma prezrt.

V danih razmerah postajajo dobrine same elementi naraščajočega popredmetenja — napredek se spreminja v padec nazaj. To, da nastajajoče mišljenje odpravlja metafiziko kot neumnost, še ni tako zaskrbljujoče, nevarno je, da postaja znanstveni napredek v družbeni celoti sam metafizika kot ideološki odblesk. O tem razmišljata Horkheimer in Adorno.

Začetni del »Dialektike razsvetljenstva« išče prepletenost racionalnosti z družbeno dejanskostjo, ki je neposredno povezana z naravo in obvladovanjem narave. Kritika razsvetljenstva naj pripravi pozitiven pojem o njem in ga izlušči iz njegove povezanosti s slepim obvladovanjem. Prvi fragment vsebuje v svojem kritičnem delu dve poglobilni tezi: da je že mit razsvetljenstvo in da se razsvetljenstvo samo pozneje vrača v mitologijo.

Prva teza je eksplicirana ob prikazu dialektike med mitom in razsvetljenstvom ob Odiseju kot najzgodnejšem predstavniku zapadne meščanske civilizacije. V ospredju sta pojma žrtve in odrekovanja in tako se prav ob njiju kaže enotnost mitske narave in razsvetljenskega obvladovanja narave.

Drugi del se ukvarja s Kantom, de Sadeom in Nietzschejem kot tistimi, ki so neusmiljeno pripeljali razsvetljenstvo do njegove izpolnitve. Tisto bistveno, kar hoče biti pokazano, je v tem, kako pomeni obvladovanje vsega naravnega po samozadostnem subjektu dejansko oblast objektivnega in slepe naravne nujnosti.

Razdelek Kulturna industrija opisuje padec razsvetljenstva na nivo ideologije, kar se najjasneje kaže v sredstvih javne komunikacije (mass media). Razsvetljenstvo obstaja tu le še v obliki računa in tehnike, kulminira pa v ideologiji, ki sankcionira obstoječe in moč, ki nadzoruje tehniko.

Razdelek Elementi antisemitizma se ukvarja s padcem razsvetljene civilizacije na nivo barbarstva v dejanskosti. Bistvo antisemitizma, njegov iracionalizem, je izpeljano iz bistva samega vladajočega uma in iz sveta, ki ustreza njegovi sliki.

Tako si Horkheimer in Adorno zastavljata problem v predgovoru knjige »Dialektika razsvetljenstva«. Temu sledi pojasnjevanje pojma razsvetljenstva samega. Poskušali bomo orisati njuno miselno pot.

Razsvetljenje si je vseskozi postavljalo kot cilj demistificirati naravo, prodreti v njene skrivnosti, da bi jo obvladalo in za vladarja postavilo človeka. To je mogoče le z védenjem, znanjem, ki je kot tako moč in se ne konstituira bistveno skozi oblikovanje pojmov, ampak se usmerja na metodo. Tehnika je bistvo tega védenja. Med spoznanjem in močjo je postavljen enačaj, nobene skrivnosti ne smejo obstajati in v zvezi s tem seveda tudi nobena želja po njihovem razodetju. Na začetku svoje poti se je novoveška znanost odrekla smislu, pojem je nadomestovala s formulo, vzrok s pravilom in verjetnostjo. Substanca in kvaliteta, delovanje in trpljenje, bit in eksistenca, vse to je bilo že od Bacona dalje prepuščeno filozofiji, medtem ko se je znanosti zdelo, da more prav lahko obstajati tudi brez teh kategorij. Že takrat so bile vse te kategorije zavržene kot idola theatri⁴ stare metafizike in kot take zadeva preteklosti. V predsokratski Grčiji se je večpomenski mitični predstav spremenila v čisto formo ontoloških bistev in pri Platonu se skozi filozofski logos spremenijo patriarhalna božanstva v ideje.

Razsvetljenje pa je tudi v Platonovi in Aristotelovi metafiziki, v avtoriteti splošnih pojmov, spoznalo še strah pred demoni in je hotelo, da bi bila narava končno pojmovana brez kakršnihkoli skrivnosti sil in tako obvladana. Kar se za razsvetljenje ni dalo izračunati in koristno uporabiti, je bilo zanj toliko kot nič. Ko je stopilo razsvetljenje na svojo pot, se mu ni moglo nič več upirati in vsak duhovni odpor, na katerega je naletelo, je samo povečal njegovo silo. S samimi razsvetlenskimi idejami o človeškem pravu se je zgodilo isto kot s prejšnjimi univerzalijami. Razsvetljenje se samo zopet spoznava v mitih. V trenutku, ko se kakršen koli upor proti razsvetljenstvu sklicuje na mite, se s tem že podreja principu rušilne racionalnosti, kakršno očita razsvetljenstvu, ki je v svojem bistvu totalitarno.

Razsvetljenje reducira vse mitske predstave na subjekt, od biti in nastajanja pa priznava samo to, kar se da zapopasti skozi enotnost. Kot ideal postavlja sistem, ki je kot tak forma totalitarnosti in iz katerega sledi vse. Različne interpretacije in pojmovanja razsvetlencev so bila lahko različna, vendar je vsem skupno pojmovanje enotne strukture znanosti, pri Baconu »una scientia universalis«. Enotno shemo jim je omogočala formalna logika. Svet je postal izračunljiv ter izmerljiv. Število, ki je že pri Platonu postavljeno na isto raven kot ideje in kot tako izraža hrepenenje po demitologizaciji, je postalo temeljni kamen razsvetljenstva. Iste izravnave obvladujejo meščansko pravičnost in menjavo dobrin. Meščanska družba je totalno obvladana od pojma ekvivalence. Vse kar se ne da izvesti na kvantiteto, na število, je za razsvetljenje videz in kot videz nič. Enota (eno) je bila prav tako rešitev za Parmenida kot za Russella, zavrženi pa so bili bogovi in kvalitete.

Paradoks je v tem, da so bili miti sami, sicer žrtve razsvetljenstva, njegov produkt. Namen mitov je bil poročanje in pripovedovanje o prvih počelih, torej pojasnjevanje. Pozneje postanejo miti nauk s tem, da vsebujejo čisto določeno pojmovanje dogajanja in procesov in teoretični element mitov že nakuže v tisto smer, ki si jo je Bacon postavil za cilj.

⁴ V delu *Novum Organon* razlikuje Bacon: *idola tribus*, ki so skupna celotnemu človeškemu rodu — razum in čutila dojemajo stvari po človeškem merilu in ne po meri univerzuma; *idola specus*, ki izvirajo iz duhovne in telesne karakteristike posameznika; *idola fori*, ki nastajajo zaradi besed, ki jih postavljamo pred stvari, in *idola theatri*, ki so zmotne samega filozofskega izročila. (Po Karlu Vorländerju: *Zgodovina filozofije II*, Slovenska Matica 1970).

Prebujajoči subjekt se je konstituiral na ta način, da je priznal moč kot temeljni princip vseh odnosov. Mit preide v razsvetljenstvo in narava v golo objektiviteto, človek kot subiectum pa plačuje svojo vedno večjo moč z odtujitvijo od tistega, kar vedno bolj obvladuje.

S temi ugotovitvami prihajata Horkheimer in Adorno v temeljno dimenzijo razsvetljenstva in razkrivata njegov totalitarni značaj — razsvetljenstvo je namreč v takem odnosu do stvari kot diktator do podrejenih, namreč da stvari razume samo toliko, kolikor lahko z njimi manipulira.

V najrazličnejših aspektih se odkriva bistvo stvari vedno kot isto in sicer kot substrat obvladovanja in moči, prav ta indentiteta pa konstituira enotnost narave. Znivelizirana in diskvalificirana narava postaja material za računajoči subjekt, ta pa v svoji izpraznjenosti golo imetje, abstraktna identiteta. V funkcionalni znanosti so razlike zgolj kvantitativne narave, vse je zamenljivo in izginja v enotni materiji. Ta neskončen proces razsvetljenstva se je začel že v mitologiji in se je nadaljeval z nujnostjo in sicer tako, da je bilo kakršno koli prejšnje teoretično stališče podvrženo uničujoči kritiki kot navadno praznoverje, dokler niso bili končno tudi pojmi duha, resnice in celo razsvetljenstva samega proglašeni za čarovnije. In prav tako kot se že v mitih dogaja razsvetljenstvo, se razsvetljenstvo samo z vsakim svojim naslednjim korakom zapleta v mreže mitologije. Z izginjanjem magičnih iluzij se pojavlja golo ponavljanje v naravi pod nazivom zakonitosti in subjekt, spoznavajoč naravno zakonitost se čuti svobodnega, vse reducira na golo ponavljanje istega, ne dopušča nič novega, reducira ljudi na samoohranjanje in prilagajanje. Prav ta modrost dejansko sankcionira tisto miselnost, ki misli, da jo zavrača, sankcionira usodo in prepoveduje, da bi kritično mslili meje možnega izkustva. Prosvetljenstvo odstranjuje neizmerljivo, kategorija kvalitete je pregnana, ljudje so prisiljeni v konformnost, njihovo sebstvo pa jim je podeljeno kot samo njihovo in različno od vseh ostalih samo zato, da bi ga lahko pozneje izenačili z vsemi ostalimi.

Ostra ločitev med subjektom in objektom in njuna distanca kot predpostavka abstrakcije temelji v distanci do stvari, ki jo ima gospodar nasproti obvladanemu. Družbena ureditev je utemeljena na bazi trdne lastnine, oblast in delo se ločita. Splošnost misli, kot jo razvija diskurzivna logika, oblast sfere pojma je možna na podlagi oblasti v dejanskosti in celo deduktivna oblika znanosti je zrcalna slika hierarhije in nasilja. Celoten logični red, vladavina temeljnih kategorij, odvisnosti in prepletenosti reprezentirajo odnose v socialni dejanskosti, ki temelji na delitvi dela. Obenem pa kaže ta družbeni karakter miselnih oblik neločljivo enotnost družbe in gospodstva. Gospodstvo omogoča družbeni celoti, v kateri se utrdi, konsistenco in moč. Gospodstvo nastopa proti posameznemu kot splošno, kot um v dejanskosti.

Jezik in filozofski pojmi, s katerimi sta Platon in Aristoteles opisovala svet, so dobili zaradi svoje zahteve po splošni veljavnosti rang resnične dejanskosti. Kot utrditev družbene moči jezika so tako ideje postajale toliko bolj nepotrebne, kolikor bolj je ta moč rasla. Jezik znanosti je te ideje odpravil.

Znanost,⁵ ki vseskozi zagotavlja nepristranost svojega jezika, popolnoma onemogoča moment negativnosti, tako da najde svojo nevtralno oznako zgolj obstoječe. Takšna nevtralnost pa je bolj metafizična kot metafizika sama, saj razkrivajo metafizične apologije nepravilnost obstoječega vsaj z nakazovanjem neskladnosti pojma in dejanskosti. Znanost se matematizira in razsvetljenstvo meni, da je na ta način ušlo nevarnosti padca nazaj v mitologijo. Izenačuje mi-

⁵ Tu je mišljena znanost kot science za razliko od Wissenschaft.

šljenje z matematiko, ki postaja v svoji skrajni matematiziranosti samodejen proces, nadomestljiv s strojem, matematičen način mišljenja pa postaja ritual misli. Navkljub aksiomatskemu samoomejevanju se ta način mišljenja konstituiral kot nujen in objektivni, mišljenje samo pa pojmuje kot stvar in golo orodje, ki drsi po površini in ne priznava pojmov kot bistvo, substanca ipd. Metafizika zanj ni samo neresnica, ampak nesmiselno blebetanje. Pozitivističen način mišljenja je strogo funkcionalen in izstop iz tega medija je za scientistično pamet blaznost in samouničenje.

Gospodstvo nad naravo se obrača proti mislečemu subjektu samemu in od njega ne ostane prav nič drugega kot večno enaki »jaz mislim«, ki mora spremljati vse moje predstave. Oba, subjekt in objekt, postajata nična. Abstraktno sebstvo nima nasproti sebi nič drugega kot abstraktni material, ki nima nobene druge lastnosti kot to, da je substrat obvladovanja. Redukcija mišljenja na matematični formalizem pomeni sankcioniranje obstoječega in kar se zdi, da je triumf subjektivne racionalnosti, konsumpcija vsega bivajočega v logični formi, je dejansko poslušno podrejanje uma neposredno danemu. Spoznanja v pravem pomenu besede ni več, saj to ne obstoji le v zaznavanju, klasificiranju in računanju, ampak ravno v opredeljujoči negaciji tistega neposrednega. Matematični formalizem pa, katerega medij je število, najabstraktnejša oblika neposrednega, ostaja namesto pri spoznavanju v pravem pomenu besede pri goli neposrednosti.

Razsvetljenstvo pada nazaj v mitologijo, ki jo je hotelo odpraviti, in sicer tako, da izreka v znanstveni formuli večnost dejanskega in proglašuje goli obstoj za smisel, kot se to dogaja v natančnosti mitske slike. Svet kot gigantska analitična sodba, edino, kar je ostalo od sanj znanosti, je prav tak kot kozmični mitos, ki je navezoval menjavo pomladi in jeseni na ugrabitev Perzefone. Subsumpcija dejanskega bodisi pod mitično predzgodovino bodisi pod matematični formalizem, simbolni odnos sedanjega na mitsko preteklost v ritualu ali na abstraktno kategorijo v znanosti dopušča, da se **ново** pojavlja le kot vnaprej določeno in izračunljivo, tako da je v resnici **staro**.

V razsvetljenem svetu se je mitologija profanizirala, tako da nastopajo namesto demonov njihovi pojmovni nasledniki, ki v imenu brutalnih dejstev posvečujejo družbeno krivico. Gospodstvo je plačano z odtujitvijo človeka od obvladovanih objektov, postvarjeni duh posega v odnose med ljudmi, celo v odnos posameznika do sebe. Animizem je poduhovil stvari, medtem ko moderni svet postvarjuje duše.

Cilj je samoohranitev in prilagajanje in kdor hoče ostati, ne sme slišati skušnjave neponovljivega — zato zamaši Odisej ušesa svojih mornarjev z voskom. Tisti, ki delajo, morajo sveže in zbrano gledati naprej in se ne smejo ozirati na tisto, kar leži ob strani. Za to poskrbi družba. Odisej, gospodar, za katerega delajo drugi, izbere drugo možnost in posluša petje siren, vendar jih posluša tako, da je nemočen privezan na jambor, in kolikor večja je skušnjava, toliko bolj močno se da zvezati, prav tako, kot so se meščani toliko bolj zavzeto odvrčali od sreče, kolikor bliže jim je bila z rastjo njihovih lastnih moči. Reproducirajo življenje družbenega pritiska in se ne morejo odreči družbeni vlogi, ki jim je dodeljena. Petje siren je odstranjeno iz družbene prakse, njihova skušnjava pa je nevtralizirana na ta način, da postaja navaden predmet kontemplacije, umetnost. Odisej posluša petje siren in je prav take nemočen kot v modernem času obiskovalec koncertov, ko njegov klic po osvojitvi izzveni že v aplavzu.

To, kar se je dogajalo na Odisejevi ladji, ko je plula mimo siren, je alegorija dialektike razsvetljenstva. Mišljenje je omejeno na upravljanje in organi-

zacijo in to se dogaja od časov Odiseja do današnjega naivnega generalnega direktorja, z voskom zamašena ušesa pa preostanejo proletariatu. Moderni delavci v tovarni so kot Odisejevi mornarji, ki ne morejo govoriti drug drugemu in so vpeti v enoličen takt vesel, tako da jim ni mogoče slišati neslišanega in se z lastnimi rokami dotikati še nedotaknjene.

Nemoč delavcev pa ni zvijača gospodujočih, ampak logična konsekvence industrijske družbe, v kateri je dokončno zagospodoval antični fatum, ki ga je razsvetljenstvo hotelo odpraviti, v obliki anonimne avtoritete produkcijskega procesa. Ta logična nujnost pa ni dokončna, saj je navezana na gospodstvo kot njegov odblesk in orodje.

Stanje je absurdno; sila sistema, ki osvobaja ljudi izpod pritiska naravnih sil, postaja sama sila nad ljudmi in odpravlja um umne družbe kot neuporaben in zastarel. Nujnost take družbe je videz, prav tako, kot je videz svoboda podjetnikov v njej.

Razsvetljenstvo se je odreklo mišljenju, ki se maščuje nad ljudmi v svoji postvarjeni obliki kot matematika, stroj in organizacija, s tem pa se je obenem odreklo svojega lastnega udejanjenja. Vse posamezno je kontrolirano, tako da dobi nezapopadeno celoto svobodo, da kot gospodstvo nad stvarmi pritiska na bit in zavest ljudi. Mitološki znanstveni respekt ljudi pred danim postaja končno pozitivno dejstvo, pred katerim se celo revolucionarna fantazija sramuje same sebe kot utopizma in degenerira v poslušno zaupanje v objektivno tedenko zgodovine. Kot sredstvo takšnega prilagajanja je razsvetljenstvo tako destruktivno, kot so mu to očitali njegovi romantični sovražniki. Razsvetljenstvo se zopet zave samega sebe, če se odreče slepega strinjanja z obstoječim in si znova pričinja prizadevati za odpravo napačnega absoluta slepega gospodstva.

Analiza dialektike razsvetljenstva odpira s svojim temeljnim značajem možnosti nadaljnjih raziskovanj ob posameznih problemih. To sta Horkheimer in Adorno tudi storila. Prikaz Horkheimerjeve misli je bil nujno navezan tudi na prikaz nekaterih Adornovih stališč, ne samo zato, ker sta skupaj napisala delo »Dialektik der Aufklärung«, ampak tudi zato, ker mu je njuna misel, kot Horkheimer sam poudarja, eno. Kljub temu predstavlja Adornov opus (predvsem deli »Negative Dialektik« in »Zur Metakritik der Erkenntnistheorie«) nov sklop problemov. Zelo pomembna so seveda tudi njegova estetska razmišljanja, ki pa bi zahtevala posebno obdelavo.

II

Razlike med Horkheimerjem in Adornom vsekakor obstoje in ena pomembnih je prav v načinu podajanja, ki pa je seveda v neposredni zvezi s samim načinom mišljenja. Adornov način podajanja je namreč mnogo bolj zgoščen in ni zgrajen na deduktivnem postopku, Jürgen Habermas pa ga je v krajši študiji⁴ ustrezno poimenoval kot dialektično hermenevtiko. Zanimivo je tudi to, da Adorno svoj način pisanja primerja komponiranju in odločno zavrača možnosti, da bi se dalo njegove misli referirati, saj govori misel le v svojem avtentičnem nastajanju.

Za pričujoči prikaz nas zanima predvsem Adornovo delo »Negative Dialektik«, ki poskuša še enkrat dialektizirati dialektiko samo. Izhaja iz temeljne ugotovitve, ki obenem odpira možnosti nadaljnjega filozofiranja: »Filozofija, ki se je nekoč zdelo že presežena, se je obdržala pri življenju, ker je bil za-

⁴ Jürgen Habermas: Ein philosophierender Intellektueller, izšlo v »Über Theodor W. Adorno«, edition Suhrkamp 1970.

mujen trenutek njenega udejanjenja.«⁷ Filozofija torej ostaja pri življenju, vendar kako misliti dalje? Ali to pomeni, da lahko posamezni misleci zopet gradijo miselne sestave?

Adorno odločno zanika takšno možnost filozofiranja in vidi šanso filozofije v tem, da še enkrat premisli samo dialektiko, jo osvobodi njenega afirmativnega značaja, ki se začena že s Platonom, pri katerem je negacija zgolj sredstvo za vzpostavitev pozitivnega. Adornu ne gre več za mišljenje v sistemu, nasprotno, njegova antisistemska usmerjenost ga vodi na pot mišljenja v obliki modelov, ki razkrivajo laž sistemov. Negativno dialektiko lahko zato imenujemo antisistem in sicer v tem smislu, da si ne prizadeva za enotem princip in gospostvo nadrejenega pojma, ampak za to, da bi razkrila prostor za idejo tistega, kar leži zunaj takšne enosti. Svojo osnovno nalogo vidi Adorno v tem, da z močjo subjekta prebije prevaro konstitutivne subjektivitete in začena s stališča, ki je onstran ločevanja med čisto filozofijo in vsebinskimi ter formalnimi znanostmi.

V uvodu dela »Negative Dialektik« je eksponiran pojem filozofskega izkustva, medtem ko izhaja prvi del s stališča ontologije, ki prevladuje v Nemčiji. (Pomemben del te problematike je Adorno razvil tudi v delu »Jargon der Eigentlichkeit«, ki je bilo sprva samo koncipirano kot del »Negativne dialektike«.) Sodbe o ontologiji tu niso podane od zunaj, sama ontologija pa je razumljena iz njene problematične potrebe in je imanentno kritizirana. Na podlagi danih dognanj je v drugem delu razvita ideja negativne dialektike in njeno stališče do nekaterih kategorij, ki jih ohranja in tudi kvalitativno spreminja. V tretjem delu pa so prikazani sami modeli negativne dialektike, ki pa niso nikakršni primeri in ne opravljajo funkcije pojasnjevanja splošnih ugotovitev. Konkretni modeli hočejo biti v skladu s svojo vsebinsko intenco korektni do obravnavane snovi v nasprotju z uporabo primerov, ki so nekaj povsem ravnodušnega. To, kar je uvedel Platon, in filozofija je za njim ponavljala. Prav modeli naj pojasnijo, kaj je negativna dialektika, ki v skladu s svojim lastnim pojmom prodira na realna področja in pojasnjuje temeljne pojme filozofskih disciplin.

Udejanjenje filozofije se ni izpolnilo, sam trenutek pa, od katerega je živel kritika teorije, se teoretsko ne da podaljševati. Praksa ni več upravičena instanca nasproti samozadovoljni spekulaciji, ampak večinoma krinka, pod katero napadajo kritično misel kot puhloglavost. Filozofija sama se mora znova in znova kritizirati, od tistega trenutka dalje, ko je postalo jasno, da ni eno z dejanskostjo. Pojemovne zgradbe, v katerih bi naj bila zajeta celota, so glede na razvito družbo in napredek pozitivnega naravnega spoznanja podobne majhnim otokom preprostega blagovnega gospodarstva znotraj razvitega poznega kapitalizma. Hegel je navkljub nauku o absolutnem duhu, ki ga je vključil v filozofijo vedel, da je filozofija le moment v realiteti in jo je s tem omejil. Samo filozofija, ki se tega zaveda, je vredna, da jo mislimo dalje. Kritična samorefleksija filozofije pa je v tem, da se ne izmika najvišjim dvigom svoje zgodovine in da se znova in znova sprašuje, kako je sploh še možna po padcu Heglovega sistema in v kakšni meri Heglov poskus ni uspel. Če ugotovi svojo lastno nemožnost, mora umolkneti.

Dialektika sama ne pomeni nič drugega kot to, da predmeti ne izginjajo popolnoma v svojem pojmu in da prihajajo v protislovja s pričujočo formo adekvatnosti. Protislovje pa ni nič bistvenega, je le indeks neresnice identitete, izginjanja zapopadenega v pojmu. Dejansko je sam videz identitete bistveno

⁷ Th. W. Adorno: »Negative Dialektik« — wissenschaftliche Sonderausgabe, Suhrkamp Verlag 1970, stran 13.

lasten mišljenju — misliti pomeni identificirati. Pojemna totaliteta je zgrajena v skladu z logiko, katere jedro je stavek *tertium non datur*, in tako postaja vse, kar se v to totaliteto ne da zajeti, vse kvalitativno različno, znak protislovja, je neidentično z aspekta identitete. Dialektika je konsekvantna zavest neidentitete. To pa vsekakor ni nikakršno stališče, saj sili misel k neidentiteti njena neizogibljiva nezadostnost nad tistim, kar misli.

Hegel je filozofiji znova vrnil sposobnost za vsebinsko mišljenje v nasprotju s praznimi analizami form spoznanja. Današnja filozofija pa tendira, kjer se ukvarja z vsebinskim, bodisi v poljubnost svetovnih nazorov bodisi v formalizem, proti kateremu je nastopil Hegel. To je očitno pri razvoju fenomenologija, ki je vzniknila iz potrebe po vsebini in se nadaljevala v mišljenje, ki nagovarja bit in kjer je vsaka vsebinska določenost označena kot nečistost. Heglovo filozofiranje ima za temelj in rezultat primat subjekta ali kot je formulirano v uvodni razpravi Logike, identiteto identitete in neidentitete. Opredeljeno posamezno je bilo zanj opredeljeno od duha, ker ni smela biti njegova imanentna opredelitev nič drugega kot duh, splošno. Filozofija pa ima v zgodovinski situaciji svoj dejanski interes ravno tam, kjer je Hegel v skladu s tradicijo kazal izrazito nezainteresiranost, pri nezapopadenem, posameznem in posebnem, kar je bilo že pri Platonu odpravljeno kot minljivo in videz. Bergson je zaradi tega nezapopadene ustvaril nov tip spoznanja in dialektika je bila raztopljena v brezobličnem toku življenja. Sovrašstvo nasproti splošnemu pojmu je vzpodbujalo kult iracionalne neposrednosti, suverene svobode v obljemu nujnosti. Dualizem med intuitivnim in kavzalnomehničnim spoznanjem je očit. Vsako spoznanje, in tudi Bergsonovo intuitivno, potrebuje racionalnost, posebno če se hoče konkretizirati. Do absoluta povzdignjeno trajanje se spremeni v prav isto brezčrtnost, ki jo Bergson očita metafiziki Platona in Aristotela. Husserl pa je, da bi prodril do bistva, ostro zavrnil generalizirajočo abstrakcijo in hotel postaviti posebno vrsto duhovnega izkustva, ki naj bi bistvo zazrlo v posebnem. Oba poskusa, Bergsonov in Husserlov, pa nista uspela prevladati idealizma: Bergson se je kot njegovi pozitivistični sovražniki opiral na neposredne danosti zavesti (*les donnés immédiates de la conscience*), Husserl pa podobno na fenomene toka zavesti. Oba pa vztrajata na področju subjektivne imanence. (Podrobne analize Husserlovega opusa najdemo v Adornovi knjigi »Zur Metakritik der Erkenntnistheorie — Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien«⁸ in bi zahtevale posebno obdelavo).

Poskušali bomo slediti Adornovim analizam v delu »Negative Dialektik«, ker je ravno tu podana neke vrste sinteza njegovih misli, obenem pa bomo poskušali ujeti imanentno naravnost njegovih misli.

Odnos med pojmi in dejanskostjo je tak, da pojmi izražajo sami svojo nezadostnost s tem, ko izginjajo v nezapopadenem, realiteta sama pa jih vedno znova sili k oblikovanju. Se pravi, da že pojmi sami v sebi nakazujejo tisto, kar v njih še ni zajeto in tako na začetku Heglove Logike pojmi kot bit, nič in nastajanje merijo čez sebe na tisto še ne zapopadeno. K njihovemu samemu smislu spada, da se ne zadovoljujejo v svoji pojmovnosti, čeprav s tem, ko nezapopadeno vključujejo vase kot svoj smisel, to tendenciozno izenečujejo s seboj in ostajajo na ta način ujeti v svoji lastnosti. Tako si filozofska refleksija zagotovi nezapopadeno v pojmu samem. Identiteta ostaja temeljni princip. V nasprotju s tem želi Adorno spremeniti to smer pojmovnosti, jo obrniti v smer neidentitete in to postaja temeljno negativne dialektike. Filozofija se hoče potopiti v raznolikost sveta, ne da bi ga zreducirala na vnaprej priprav-

⁸ Th. W. Adorno: *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie, Drei Studien zu Hegel — Gesammelte Schriften*, Band 5, Suhrkamp Verlag 1971.

ljene kategorije. Samo tam lahko najdemo filozofsko vsebino, kjer je filozofija ne podarja. Potrebno se je odreči iluziji, da lahko filozofija ujame bistvo v končnost svojih opredelitev. Tradicionalna filozofija meni, da ima lahko svoj predmet v lasti neskončen in postaja tako kot filozofija končna in zaprta. Adorno želi mišljenje, ki ne bi bilo nič drugega kot nereducirano izkustvo v mediju pojmovne refleksije, njegovo metakritično stališče nasproti usmerjenosti prve filozofije pa je obenem stališče proti končnosti neke filozofije, ki se površno ukvarja z neskončnostjo.

Filozofija se mora s pomočjo pojma prebiti iz svoje lastne pojmovne opredeljenosti, leži na prehodu in si ne dela iluzij, da lahko heterogeno stvarnost zreducira na pojmovne sheme. V skladu s tem, da se odreka totalnemu gospostvu metode, vsebuje v sebi moment igre, ki jo je hotela v znanost tendirajoča filozofija odpraviti. Filozofija se mora izogibati prazni globokoumnosti in je zato neustrezno od nje zahtevati, da se ukvarja z vprašanjem o biti in ostalimi pglavitnimi temami zapadne metafizike. Filozofija ni ravnodušna in v zunanjem odnosu do svoje predstavitev, ampak je imanentna svoji ideji. Svoboda filozofije ni nič drugega kot zmožnost, da glasno izreče svojo lastno nesvobodo. Mišljenje samo pa je vezano na svojo jezikovo predstavitev in šele skozi njo postane zavezujoče. Kar je ohlapno povedano, je slabo mišljeno. Mišljenje je samo na sebi, neodvisno od vsake posebne vsebine, negiranje in upor proti tistemu, kar se mu postavlja nasproti. Ta moment negativnosti je prevzelo mišljenje iz odnosa dela do njegovega materiala. Osnovne oblike mišljenja, sodba in sklep, vsebujejo v sebi kritične elemente, saj je njihova opredeljenost obenem izključitev od tistega, kar še ni doseženo, in resnica, ki jo hočejo organizirati, zanikuje tisto, kar ni odtisnjeno v njih. Mišljenjske oblike hočejo dalje od tega, kar je zgolj prisotno in dano.

V tej točki tiči Adornov preobrat nasproti Heglu, ki vidi nalogo filozofije v zapopadenju tega, kar je — »Zapopasti to, kar je, je naloga filozofije, kajti to, kar je, je um...«⁹ in filozof prihaja pri Heglu na delo, ko se na dogajanja spušča mrak. Sprava je dosežena in mislec se je udeležuje, ko spoznava »um kot rožo v križu sedanjosti...«¹⁰. Pri Adornu ne more biti sprava dosežena s tem, da zapopademo to, kar je, ampak v permanentnem mišljenju preko danega. Zato lahko napiše: »Filozofirati je ne o konkretnem, temveč daleč čez to konkretno samo...«¹⁰

Telos filozofije je odprto in neodkrito, sistem je laž in prevara. »Je neke vrste prevara, če gradi sedaj kak mislec celoto spoznanja oziroma sistem...«¹² V tej antisistemski usmerjenosti sta Nietzsche in Adorno enotna.

Filozofija upošteva sistem le toliko, kolikor ji raznolikost dejanskosti stopa nasproti kot sistem. Potreba po sistemih v meščanskem obdobju je bila odraz strahu pred kaosom, ki je nastal po zrušitvi srednjeveške avtoritete, sam meščanski ratio pa je prišel iz sebe producirati red, ki ga je na zunaj zanikal. Zunanja iracionalna avtoriteta se je ponotranjila v avtoriteto avtonomnega uma, ki postaja v svoji dokončni realizaciji prav tako iracionalen, kot je bil to nasprotnik, proti kateremu je nastopil.

Filozofski sistemi so bili že od svojih začetkov protislovni. Ratio, ki se je hotel realizirati v sistemu, je obenem odpravil vse kvalitativne opredelitve in tako prišel v nepomirljivo nasprotje z objektiviteto, ki ji je skoz in skoz delal

⁹ G. W. F. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Theorie Werksausgabe — Band 7, Suhrkamp Verlag, str. 26.

¹⁰ G. W. F. Hegel — op. cit., str. 26.

¹¹ Th. W. Adorno: »Negative Dialektik«, str. 41.

¹² Nietzsches Werke (I. und II. Abtlg.) in XVI Bänden, Band XIII, str. 72 citirano po aKrl Löwith — Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkehr des Gleichen, Kohlhammer Verlag 1956, str. 18.

nasilje, ko jo je hotel zapopasti. Od nje se je oddaljeval toliko bolj, kolikor bolj jo je hotel zajeti v aksiome in končno v princip identitete. Tako je bilo bistveno značilno za vso veliko filozofijo, da ni trpela čisto nič drugega kot samo sebe in je hotela vse obvladovati z zvijačnostjo svojega uma. Kritika se torej usmerja proti sistemom in skuša dokazovati laž njihovega principa, obenem pa zavestno ločuje med mišljenjem v sistemu in sistemskim mišljenjem. Pričujoče Adornove misli sovpadajo z ugotovitvami Karla Löwitha o Nietzscheju v knjigi »Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkehr des Gleichen«: »Nietzschejeva filozofija ni niti enotno zaprt sistem niti mnogoličnost ločujočih se aformizmov, ampak sistem v aformizmih. Značilnost njihove filozofske forme pa označuje obenem njihovo vsebino. Sistematičen karakter njegove filozofije izhaja iz določenega načina, kako Nietzsche začne svoj filozofski eksperiment, vztraja v njem in ga izpeljuje; je afortističen iz eksperimentiranja kot takega. Iz tega temeljnega eksperimentalnega karakterja njegovega filozofiranja lahko razumemo tudi preprost smisel njegovih mnogih sprememb...« In še: »Kot preizkušajoč je Nietzsche-Zarathustra neprestano na poti, 'popotnik', ki preizkuša in hodi po različnih poteh, da bi prišel do resnice.«¹³ Filozof je kot mornar na neznanih morjih.

Adorno koncipira svoje sistematsko mišljenje tako, da z njim razbija sistemsko mišljenje; razlikovanje med sistemskim in sistemskim mišljenjem pa prevzema po d'Alembertu, ki ločuje med *esprit de système* in *esprit systématique*. To razlikovanje je očitno prisotno tudi pri Nietzscheju in Adornovo mišljenje v modelih oziroma njegovo pojmovanje filozofije kot prizme, ki lovi skozi svojo optiko različna področja realnosti, spminja na obliko Nietzschejevih del. »Nietzschejeva razrešitev sistema kot ne več možne celote v gibljiv sklop aforizmov in rekov vodi končno k nauku, katerega jezikovna forma je tako dvoumna kot vse v območju modernosti.«¹⁴

Težnja po sistemu je neločljivo povezana z novoveško filozofijo, ki s svojo vnaprej opredeljeno metodo neodvisno od vsebine zajema dejanskost, ki pa se ji izmika ravno zaradi njene vnaprejšnosti. Obenem je ta težnja tako intenzivno prisotna v sodobni zavesti, da so se celo Husserlova antisistemska prizadevanja v končni fazi preoblikovala v sistem. Protislovje med statičnim in dinamičnim ostaja bistvo sistemov, ki ne trpijo ničesar zunaj sebe in ostajajo statični, pa čeprav hočejo biti zavestno dinamični. Takšen je bil tudi Heglov sistem, ki ni bil resnično nastajajoč, ampak implicitno vnaprej domišljen že v vsaki posamezni opredelitvi. Prav zaradi tega je postal neresnica. Pri Heglu najde misel v predmetih le tisto, kar je že na sebi v mislih, in je povnanjenje le sredstvo za potrjevanje misli. Če bi se misel dejansko povnanjila na stvari, bi začel objekt pred izprašujočim pogledom misli sam govoriti. Kritika sistema operira s kategorijami, ki zapopadejo posebno in to posebno ter posamezno leži zunaj sistema. Sestop do posameznega, do ekstrema stopnjevana dialektična imanenca potrebuje kot svoj moment tudi svobodo, da izstopa iz svojega predmeta. Kljub antisistemski usmerjenosti na posamezno pa ostaja pri takem načinu mišljenja določena povezanost, ki obstaja v zahtevi po mišljenjskih modelih, ki pa niso zgolj monadološkega značaja. Model zadeva specifično in obenem več kot zgolj specifično, ne da bi se raztopil v svoj splošen nadrejeni pojem. Filozofsko misliti se pravi misliti v modelih in negativna dialektika predstavlja skupino posameznih modelnih analiz.

V pričujočih stavkih je Adornova misel jasno eksplicirana, gre za sistematičnost posameznih analiz nasproti sistemskemu mišljenju, za iskanje mož-

¹³ Karl Löwith: op. cit., str. 15.

¹⁴ Karl Löwith: op. cit., str. 21.

ne negacije, ki je sistemsko mišljenje ne dopušča, oziroma, kolikor jo dopušča, je to zgolj navidezna negacija, ki dejansko vzpostavlja pozitivno. Sistemsko mišljenje pa misli tudi svoj konec, ki je v udejanjenju filozofske teorije. Moment svobode je v tem, da se misel zaveda emfatične neresničnosti tega, kar je. Sprava v sistemu misli je laž, dejanskost presega vsakokratno miselno zapopadenje in v nespravljenem stanju je identiteta izkušana kot negativno. Dialektika meri na to, kar leži zunaj sistema in je podobna misli, ki se ne giblje po vnaprej določenih pravilih. Gibljivost je bistven atribut zavesti in ne kakšna slučajnostna lastnost. Imanenten proces zavesti je pristno dialektičen, vendar pa je zanjo značilen tudi drug način obnašanja, ki je v tem, da svobodno izstopa iz dialektike same. Obeh stališč zavesti se ne da kompromisno združevati, lahko pa jih v vzajemnem odnosu kritično konfrontiramo.

Tradicionalno mišljenje in zdrav človeški razum se gibljeta v sistemu odnosov, kjer vse zavzema svoje določeno mesto in njun ideal je aksiomatiziran sistem spoznanj. V nasprotju s tem pa se podaja pravo spoznanje med predmete in vrtoglavica, ki jo povzroča s tem svojim padcem v predmetnost, je indeks resnice; to je postavljanje v odprto, negativiteta. Filozofiranje se začneja onstran konkretne prisotnosti danih sistemov, ki so neprestana prisotnost nesvobode.

V skladu s tem Adornovim pojmovanjem filozofije je seveda razumljivo, da se je ne da naučiti kot kakšne pozitivne znanosti, saj ni njeno bistvo v tem, da bi jo speljali na kategorije, ampak jo je potrebno v določenem smislu prejšle skomponirati. V filozofiji odloča njena izpeljava in potek in ne kakšna teza ali pozicija, njen tok, stkan iz misli, in ne deduktiven ali induktiven postopek. Filozofije se po samem njenem bistvu ne da referirati, v nasprotnem primeru bi bila odveč. Če se da v večini primerov to kljub vsemu storiti, to govori le proti njej. Osvobaja se kakršnega koli prvega in gotovega principa, vendar ne daje zato nikakršnih koncesij relativizmu, ki je le druga stran absotiziranja, in ne lebdi v praznem prostoru. Ravno to, da se osvobaja kakršnih koli prvih principov, jo prisiljuje, da se naslanja na tisto, kar ni ona sama in se s tem zavestno odreka iluziji svoje avtonomnosti. Mišljenje je po svojem lastnem bistvu mišljenje nečesa. V trenutku, ko se hoče mišljenje konstituirati kot avtonomno, postaja prazno in ne-umno.

Dialektika se postavlja nasproti poljubnosti relativizma prav tako kot nasproti absolutiziranju, vendar ne tako, da bi iskala kakšno srednjo pot med njima, ampak tako, da obe poziciji pripelje do ekstremov in tako pokaže njuno neresnico. Relativizem je tako pojmovan kot omejena upodobitev zavesti, navezan na meščanski individualizem, ki je dopuščal upravičenost različnih mnenj posameznikov in zanikal obstoj kriterija resnice. Takšna relativnost vsega spoznanja pa je lahko zatrjevana samo od zunaj in sicer tako dolgo, dokler ni izpeljano nobeno zavezujoče spoznanje, zasidrano v svojem zgodovinskem trenutku. V trenutku, ko stopi zavest v čisto določeno področje in si prizadeva odgovoriti imanentni zahtevi po resnici, izgine navidežno subjektivna naključnost misli.

Za mišljenje je bistvena negativnost in mišljenje je zato usmerjeno proti spoznanju, ki sprejema dejanskost, kot se vsakokrat ponuja. Subjekt je prav tam, kjer se čuti najbolj gotov samega sebe, v primarnem izkustvu neposredno danega, najmanj subjekt. Najbolj subjektivno, neposredno dano, se izmika njegovemu dosegu. Idealistični videz je prepričanje, da izhaja celota iz neposrednega kot trdnega in v vsakem primeru prvega. Neposrednost pa za dialektiko ni takšna, kot se neposredno daje — je le moment in ne temelj. Ideologija sama ni vedno idealistična filozofija, tiči pa vedno tam, kjer gre za kon-

strukcijo nekega prvega principa, ne glede na vsebino, v implicitni identiteti pojma in stvari, ki je prisotna tudi takrat, ko sumarično trdimo, da je zavest odvisna od biti.

Pri dialektičnem spoznanju je potrebna čim večja udeležенost subjekta in objektiviteta ni pojmovna kot nekaj, od koder bi morali subjekt pregnati, kot se to dogaja pri znanstvenem pojmovanju objektivnosti. Svoje življenjske sokove črpa filozofsko izkustvo iz subjekta, ki je v svoji zgodovinski zasidranosti kvalitativno opredeljen in kot tak nenadomestljiv. Za kvantificirajočo znanost, ki si prizadeva, da bi vse nadomestila z vsem, je seveda ta nenadomestljivost nekaj iracionalnega. Znanost tega ne more razumeti, še manj pa dejstva, da kriterij resničnega ni neposredna komunikativnost z vsakim človekom. Komunikativnosti ne smemo zamenjavati s spoznanjem, ki se ravno na račun te komunikativnosti večkrat popači. Resnica je objektivna in ne pojasnjujoča in je kriterij same sebe.

V neposredni zvezi s problemom spoznanja je pojem *ratia*, ki pa ni samo generalizacija posameznih pojavov v njihov rodovni pojem, ampak je tudi sposobnost razlikovanja, brez katerega ne bi bila možna sintetizirajoča funkcija mišljenja. Identificirati enako pomeni tudi ločevati ga od neenakega in ravno v tem leži kvalitativnost. Platon, ki je prvi postavil matematiko kot metodološki vzor, je dajal enako pomembnost generalizaciji in razlikovanju. Pojem *ratia* se spremeni v svoje nasprotje, če samo kvantificira in tako osiromašuje predmetnost. Še Hegel se sklada s scientistično tradicijo, ko mu velja resnica kvalitete same za kvantiteto, vendar pojmuje kvantiteto kot zunanjo opredeljenost do biti. V Veliki logiki je tudi kvantiteta sama kvaliteta, tako da se kvantum obrača nazaj h kvaliteti.

Tendenca kvantificiranja ustreza na subjektivnem polu redukciji spoznavajočega na brezkalitetno splošno, na čisto logično. S tem se izgublja kritičen moment, ki je povezan z individualnim duhom, ki zasleduje protislovaja med pojmom in posameznim. Vendar pa vzdržuje tudi individualno izkustvo svojo kontinuiteto le skozi pojme in ravno zaradi te udeležенosti v njih je vedno tudi več kot zgolj individualno. Po drugi strani pa lahko subjekt zapopade splošno le skozi gibanje zavesti posameznega človeka. Posredovanje med celoto in posameznim se dogaja skozi družbeno totaliteto, ki pa jo obvladuje abstraktna zakonitost menjave. Odrešujoče v tej abstraktni splošnosti menjave, negativiteta, se konstituira skozi posamezno.

Osrednji motiv Adornovih prizadevanj je torej v tem, da najde pot skozi kritiko sodobnih filozofij in preseže dane horizonte mišljenja ter se postavlja v odprto, ki ostaja telos filozofije.

Pričujoči prikaz je bil fragmentaren, tako da je morala ostati neobdelana zanimiva Adornova kritika Heideggerja oziroma njegovega temeljnega izhodišča ontološke difference. Ta problematika bi lahko bila predmet samostojne študije.

Pojem dobrega v Mooreovi etiki in poskus marksistične kritike

Nataša Sernelj

I.

Angleški filozof George Edward Moore (1873—1958) je s svojim vprašanjem »kaj je dobro« odprl moralni filozofiji bistveno nove probleme in z njimi vplival na razvoj sodobnih metaetičnih teorij. Zaradi specifičnega načina, s katerim Moore pristopa k moralnim vprašanjem, želim v pričujočem sestavku prikazati, kako je Moore utemeljil svojo etično teorijo in ob kritični konfrontaciji z marksističnim pojmovanjem morale opozoriti na določene slabosti, ki so prisotne v Mooreovih stališčih oziroma v njegovi opredelitvi etike.

Moore je svoja prizadevanja na področju morale usmeril v proučevanje temeljnih načel etičnega razsojanja. V neposredni zvezi s tem se mu odpira problem narave moralnih sodb, kar poskuša pojasniti z logičnega in gnoseološkega stališča. V svojem prvem in najpomembnejšem delu s področja etike — *Principia Ethica* (Cambridge, 1903) — se sprašuje po tem, kaj opredeljuje moralne sodbe. Moore ugotavlja, da tvorimo z uporabo pojmov dobro, slabo, ustrezno, neustrezno dolžnost etične sodbe, ko pa raziskujemo njihovo resničnost, proučujemo neko etično vprašanje. Etika dokazuje, da so sodbe o moralnih dejanjih bodisi resnične bodisi neresnične. Ti primeri sodb se nanašajo na vprašanje človekovega obnašanja, saj s sodbo »človek je dober«, mislimo na njegovo dobro obnašanje. Obnašanje, trdi Moore, je brez dvoma najbolj pogost predmet etičnih sodb, vendar pa ne pokriva celotnega obsega etike. V nasprotju z Mooreom, so etiki pred njim omejili etiko na to, kaj je dobro ali slabo v obnašanju, se pravi, da so mislili, da je etika omejena zgolj na problem obnašanja, zgolj na prakso, da je le praktična filozofija. Moore razširja predmet etike s trditvijo, da lahko definiramo etiko le v primeru, če odkrijemo, kaj je skupno in specifično v etičnih sodbah. Etika sicer govori o tem, katero obnašanje je dobro, toda sam pojem dobrega presega področje obnašanja, zato poskuša Moore najprej odgovoriti na vprašanje »kaj je dobro nasploh«, da bi lahko pojasnil, kaj je dobro obnašanje. Mooreovo osnovno etično vprašanje je torej »kaj je dobro«, ko pa poskuša nanj odgovoriti, ugotovi, da ima tri pomeni, ki implicirajo tri vprašanja in sicer: katere posamezne stvari so dobre, katere vrste stvari so dobre in kaj je to, kar mislimo s pojmom »dobro«, oziroma kakšna je narava tega predmeta ali pojma. Po Mooreu tvorita predmet etike samo zadnji dve vprašanji.

Moore si je v svojem delu »*Principia Ethica*« postavil za nalogo odgovoriti na vprašanje, katere vrste stvari so dobre; to vprašanje je celo opredelil kot najpomembnejše vprašanje etike. Vendar pa se v omenjenem delu ni ukvarjal samo z vrednostno normativno problematiko, ampak je posegel tudi na področje meta-etike, s tem, ko je skušal ugotoviti, kakšni so pomeni osnovnih moralnih kategorij. To področje je postalo osrednji predmet v Mooreovih poznejših delih, ki zadevajo moralna vprašanja in sicer v spisu »*Ethics*« (London 1912), v razpravah »*The Conception of Intrinsic Value*« in »*The Nature of Moral Philosophy*« (*Philosophical Studies*, London 1922). Navedena proble-

matika pa je prisotna tudi v razpravi »Is Godness a Quality?« in v delu »Reply to my Critics« (the Philosophy of G. E. Moore, New York 1942). Potrebno je opozoriti, da predstavlja Mooreova etična misel določeno novost, ker dosledno ločuje vrednostno normativne in meta-etične probleme. Filozofi so se sicer že pred Mooreom ukvarjali z vrednostno normativnimi in meta-etičnimi vprašanji, vendar pa jih niso med seboj razlikovali. Eksplicitno so se ukvarjali predvsem z normativno etiko.

Sam problem pomena pojma dobro se oMoreu razkriva, ko skuša opredeliti predmet etike in svoj odnos do preteklih etičnih teorij. Po njegovem mnenju je ena izmed bistvenih filozofskih napak nepravilna in neprecizna uporaba posameznih terminov.

Filozofija ostaja neznanstvena in nejasna, ker se ne zaveda večsmiselnosti in neopredeljenosti izrazov običajnega jezika, ki ga uporablja. Zato je po Mooreovem mnenju najprej potrebno ugotoviti, iz česa je vprašanje sestavljeno, šele potem lahko nanj odgovorimo. S vprašanjem »kaj to pomeni« poskuša Moore jasno in pravilno opredeliti pomen filozofskih izrazov. Uporaba besed pa ga zanima, ker se trudi, da bi bil logično dosleden. Tudi v etiki nastajajo po Mooreovem mnenju nesporazumi zaradi nepravilne in neprecizne uporabe etičnih pojmov. Če hoče etika postati znanost, mora najprej odgovoriti na vprašanje, kaj dobro pomeni, šele potem lahko pojasnjuje, katere posamezne stvari so dobre oziroma katere vrste stvari so dobre. Razloga, ki po Mooreovem mnenju upravičujeta, da je to vprašanje osrednje, sta: 1. Dobro je pojem, od katerega je odvisna vsa etika. Po Mooreovem mnenju ne moremo razumeti sodbe »to je dobro«, če ne vemo, kaj pomeni »to« in kaj pomeni »dobro«. »To« je predmet prirodnih znanosti in filozofije, pojem »dobro« pa je specifičen predmet etike. Če naj bo etično sklepanje pravilno, mora biti jasno, sicer bi mislili, da dokazujemo, da je stvar dobra, dejansko pa bi dokazali le, da je stvar nekaj drugega. Če ne vemo, kaj dobro pomeni, lahko zaidemo v nejasnosti, saj ne vemo, ali se ukvarjamo s tem ali s kakšnim drugim pojmom. 2. Drug razlog se nanaša na vprašanje metode, saj je potrebno najprej ugotoviti, kakšna je narava pojma dobro, da bi lahko spoznali, na čem temelji osnovni etični princip. V neposredni zvezi s tem je najprej potrebno pojasniti naravo etične sodbe, šele potem jo lahko ustrezno argumentiramo. V zvezi z Mooreovo opredelitvijo pomena dobrega je potrebno opozoriti na dejstvo, da Moore razlikuje pomen v dveh smislih. Tako poudarja, da človek pozna pomen izraza, ko ga zna pravilno uporabljati.

Pomen v tem prvem smislu Moorea ne zanima, ampak skuša ugotoviti, kateri pojem je pred zavestjo oziroma kako se ta pojem definira. Po njegovem mnenju stoje besede namesto pojmov, pojmi namesto predmetov, lastnosti ali odnosov in sicer na ta način, da jezikovni izrazi označujejo pojme. Na vprašanje, kako se dobro definira, odgovarja, da se dobro ne da definirati. Dobro označuje prav tako kot rumeno lastnost stvari, vendar pa stoji za rumenim prirodna, za dobrim pa neprirodna lastnost. Lastnost »biti dobro« je po Mooreu torej objektivna in označuje lastnost stvari in sicer enostavno lastnost, zato pojma dobro ne moremo definirati. Kaj je dobro, lahko le pokažemo, uvidimo intuitivno.

Moore uporablja pojem »dobro« na način, ki zahteva nekatere uvodne pojasnitve. Osrednji pojem njegove etike je namreč »intrinzično dobro« (intrinsic good) v smislu dobrega na sebi, kjer »na sebi« pomeni, da gre za dobro, ki je neodvisno od vseh relacij in je dobro tudi, če obstaja absolutno samo. Temu nasproti stoji »dobro kot sredstvo« (good as a means) in pomeni, da gre za dobro v določeni relaciji. Ta razdelitev velja tudi za pojem »zlo«. »In-

trinsično dobro« ni ime za prirodno empirično lastnost, zato etične sodbe, v katerih se pojavlja, ne morejo biti empirično preverljive, ampak so intuitivno, neposredno razvidne. Na osnovi tega gradi svojo normativno etiko.

Pri odgovoru na vprašanje, katere lastnosti mora imeti dejanje kot moralno dejanje, se Moore omeji na moralno sodbo oziroma intuicijo. Ali je to Mooreovo stališče upravičeno ali ne oziroma ali zajema resnično vse elemente, ki so prisotni na moralnem področju, lahko ugotovimo, če upoštevamo dejstvo, da predstavlja moralna praksa pomembno obliko splošne človeške prakse. V skladu s tem moramo izhajati iz takšne opredelitve morale, ki na osnovi občečloveškega izkustva na najbolj celovit način zajema bistvo morale kot objektivni človeški pojav. Opredelitev morale kot posebnega tipa realnih družbenih odnosov, ki so oblikovani pretežno zavestno, se opira na definicijo obče generične morale, ki jo je opredelil dr. Vojan Rus v svojem delu »O nekaterih osnovah etike«: »generična morala kot objektivni človeški pojav predstavlja tisto človeško, zavestno oblikovanje bistvenih odnosov v človeštvu, ki v odnosih med ljudmi uresničuje človeško bistvo in človeško celoto«.¹

Moralo bistveno opredeljuje zavestno ustvarjanje medčloveških odnosov, zato realne družbene vsebine in vrednosti človekovih dejanj ne moremo ocenjevati samo glede na človekovo notranjost, ampak tudi glede na realne družbene možnosti in potrebe. Moore se omejuje na enega izmed pomembnih činiteljev moralnih pojavov s tem, ko poudarja notranje psihično dogajanje v obliki spoznavanja. Zato želim v svojem prispevku odgovoriti tudi na vprašanje, kakšen je Moorev prispevek na področju moralne problematike v sklopu občegeneričnega izkustva.

II.

Za lažje razumevanje Mooreove etične filozofije in problemov, ki jih odpira, je potrebno pojasniti osnovno intenco njegove filozofije nasploh v okviru filozofske smeri, ki ji je Moore pripadal.

Angleška filozofija se je v začetku dvajsetega stoletja z ostro kritiko v imenu zdravega razuma in realizma postavila nasproti abstraktnemu in nerazumljivemu heglovskemu idealizmu Bradleya (1846—1924), Mac Taggarta in drugih, ki so objektivno stvarnost zreducirali na splošne kategorije; nastopila pa je tudi proti subjektivnemu idealizmu Berkeleyja in Huma ter njuni redukciji sveta na naše občutke. Odločilna vloga v tem gibanju pripada G. E. Mooreu, ki je s svojim člankom »The Refutation of Idealism«, objavljenem v filozofskem časopisu »Mind« 1903., leta, odprl pot filozofski smeri, ki jo imenujemo neorealizem. Moore je stal torej na čelu tistih sil, ki so v Angliji odločno premagale idealizem in ustvarile gibanje, ki je bistveno vplivalo na smer in način angleškega filozofiranja v drugi polovici dvajsetega stoletja. V kritičnem spopadu z idealizmom se je utrjevala Mooreova vera v obstoj materialnih stvari. Ta vera, ki jo v svojih poznejših delih imenuje védenje, je osnova njegove filozofije; Mooreova prizadevanja pa so usmerjena v dokazovanje in teoretsko pojasnjevanje tega nazora. G. E. Moore je med svojim študijem klasične filologije (1892) v Cambridgeu spoznal Bertranda Russella (1872—1970) in se pod njegovim vplivom odločil za študij filozofije. V tistem času je bila filozofija v Angliji neoheglovsko idealistična; tako je v Oxfordu predaval filozofijo Francis Bradley, v Cambridgeu pa Mac Taggart. Moore in Russell sta se najprej navdušila nad neoheglovskim idealizmom

¹ Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, Ljubljana 1968, 1. poglavje: O bistvu morale.

Bradleya, vendar pa sta kmalu podvomila v njegov pravilnost. Odločilna vloga pri tem preobratu pripada Mooreu. Pod vplivom njegove kritike idealizma je tudi Russell zapustil okvire neoheglovske filozofije. V tej zvezi je potrebno opozoriti na dva Mooreova članka, ki sta vplivala na Russella, da je sprejel zdravo razumarsko vero v obstoj zunanjega sveta materialnih predmetov, neodvisnega od zavesti, in sicer »The Nature of Judgement« (1898) in »The Refutation of Idealism« (1903). Moore in Russell sta se zoperstavila Bradleyevi idealistični filozofiji na ta način, da je Moore usmeril svojo pozornost predvsem na kritiko idealizma z namenom zgraditi realistično spoznavno teorijo, ki bi dokazala obstoj objektov, neodvisnih od katerekoli zavesti, Russell pa je skozi kritiko monistično heglovske filozofije razvijal teorijo zunanjih relacij.

Potrebno je poudariti, da je bila kritika Bradleyevega nauka o notranjih relacijah odločilnega pomena za Mooreovo in Russellovo neorealistično pozicijo. Russell je zanikal obstoj notranjih relacij in postavil tezo, da so relacije zunanje v odnosu do objektov in da so od zunaj pridane bistvu že obstoječih stvari. Bistvo teh stvari torej v nobenem primeru ni odvisno od relacij. V ontološkem smislu je to pomenilo, da odnosi realno obstoje. Russell je svojo teorijo zunanjih relacij imenoval pluralizem, poudarjal je njen nasproten značaj glede na monistično heglovske filozofije. Toda ta kritika je Moorea in Russella pripeljala na stališče platonskega realizma, predvsem zaradi predpostavke, da ustrezajo nekaterim smiselnim jezikovnim izrazom na sebi obstoječe entitete. Status realnega obstoja je dobilo vse, o čemer se je lahko smiselno mislilo in govorilo, med njimi tudi vse čutne kvalitete in matematični pojmi, kakor tudi splošne entitete, označene z abstraktnimi znanstvenimi pojmi. Moore in Russell nista nasprotovala samo objektivnemu idealizmu, ampak tudi subjektivnemu idealizmu Berkeleya in njegovih naslednikov z ločitvijo dveh pomenov pojma ideje, ki se lahko nanaša na psihični spoznavni akt, kakor tudi na tisto, kar spoznavamo. Za spoznano ni nujno, da je vedno v zavesti, obstoji zunaj zavesti in je različno od subjekta. V zvezi z Mooreovim dokazovanjem, da vsako mišljenje nujno predpostavlja neodvisno eksistenco objekta, je potrebno opozoriti na njegovo pojmovanje pomena.

Moore se je strinjal z Bradleyevo kritiko Lockeja, da ne sodimo o idejah, ampak o tem, na kar ideje kažejo in kar je Bradley imenoval pomen. Pomen je to, kar ima mišljenje kot objekt. Vendar pa za Moorea pomen ideje ni v delu njene vsebine, ampak je neodvisen od duha. Za Moorea je pomen, ki ga imenuje pojem, objektivna entiteta, ki ni duhovno dejstvo ali njegov del in pravi, da v primeru, če pomen ne bi obstajal neodvisno od našega mišljenja, ne bi mogli o ničemer misliti.

Bistvena značilnost neorealistične filozofije je v tem, da predpostavlja obstoj objekta spoznanja neodvisno od akta spoznanja. Osrednji problem, s katerim so se neorealisti ukvarjali, se je nanašal na spoznavno teoretska vprašanja; reševanje teh vprašanj pa je seveda vplivalo na interpretacijo ontološke osnove. Neorealisti so zavrnili Descartesovo in Lockovo teorijo reprezentacije idej, opredelili so jo kot spoznavno teoretski dualizem, ker so nasprotovali teoriji, po kateri duh v zaznavah in drugih oblikah elementarnega spoznanja ne spoznava objektov direktno; zavzemali so se za spoznavno teoretski monizem, izenačevali so neposredne čutne danosti (sense data) in spoznavne objekte. Pri tem pa so prihajali v težave, ker so stapljali objekte v zavesti in s tem pristajali na britanski fenomenalizem; ali pa so projicirali zavest v objekte in odprli pot platonističnemu objektivnemu idealizmu.

Tudi Mooreova kritika idealizma v že omenjenem članku »The Refutation of Idealism« nosi v sebi določene platonistične poteze.

Za neorealiste je značilno, da so prepričani empiristi; mislijo, da naše spoznanje izvira iz izkustva in da večino od njih je izkustvo samo čutno. To temeljno stališče izhaja iz angleške empiristične tradicije Lockeja, Berkeleyja in Humea. Neorealizem se je ponovno povezal z znanostjo, predvsem logika se je naslonila na matematiko. V skladu s tem si filozofija ni iskala lastne filozofske metode, ampak je prevzela od znanosti njeno analitično metodo, s katero je nasprotovala idealističnim spekulacijam. Ne smemo namreč pozabiti, da je neorealistično gibanje nastalo kot izrazita reakcija na idealizem. Analitična metoda, ki jo je filozofija prevzela od znanosti, je vplivala na področje, s katerim se je filozofija neorealizma ukvarjala. V svojem raziskovanju se neorealisti spuščajo v posamezna vprašanja; zanje je značilno, da predvsem opisujejo in analizirajo, da se ukvarjajo s spoznavanjem delov, ne da bi upoštevali celoto, s tem pa so pristajali na mikroskopsko metodo proučevanja. Analitično reševanje problemov brez upoštevanja medsebojne odvisnosti analize in sinteze pa je povzročilo izgubljanje med množico dejstev in vplivalo na to, da je neorealistična filozofija nemočno obstajala pred številnimi alternativami.

Neorealisti so zavrnilo dialektično metodo. Tudi Moore je kot analitik nasprotoval dialektičnosti, ker ta po njegovem mnenju vnaša v raziskovanje samo zmedo. Vodilni princip Mooreove filozofije je princip abstraktne identitete (vse je to, kar je, in ne nekaj drugega), s katerim je zavrnil Heglovo pojmovanje organske celotnosti.

Mooreov metodološki postopek opredeljuje izolirana raziskava pojmov; pojme in stvari najprej izolira, jih izolirano proučuje, ne da bi upošteval medsebojno povezanost analize in sinteze, metoda abstraktne izolacije pa postane sredstvo za dokazovanje eksistence neodvisnih entitet.

Pri opredelitvi neorealistične filozofske pozicije pa je potrebno opozoriti tudi na vpliv, ki ga je v tem gibanju odigrala Brentanova (1838—1917) in Meinongova (1853—1920) filozofija. Tudi G. E. Moore se v svoji kritiki idealizma opira na Brentanovo in Meinongovo analizo zavesti. Brentano je zagovarjal tezo, da je naše vedenje o duhovnem direktno in gotovo. Poudaril je določeno skupno lastnost vseh psihičnih pojavov, ki jo je opredelil kot »odnos do nečesa kot do objekta«. Brentano interpretira duhovni akt kot način odnosa duha do objekta, objekt pa je zanj to, kar ima duh pred seboj kot vsebino svojega akta. Po Brentanovem mnenju ima vsako dejstvo zavesti dva elementa, ki ju je opredelil kot akt zavesti in kot objekt oziroma predmet zavesti. Meinong je Brentanovo tezo razširil, ker je dodal tretji element, s tem ko je ločil objekt od vsebine zavesti. Neorealisti so Brentanovo analizo zavesti interpretirali na ta način, da intencionalni predmet nujno obstoji neodvisno od intendirajočega akta oziroma da obstoji objekt spoznanja neodvisno od akta spoznanja. Ta misel je predstavljala osnovo za kritiko Berkeleyevega principa »esse est percipi«, ki jo je razvil Moore v svojem članku »The Refutation of Idealism«.

Realistično pozicijo brani Moore tudi v svojem delu »Principia Ethica«. Po njegovem mnenju ne more nobeno dejstvo o konstituciji našega duha narediti, da je dva in dva štiri. Moore je tudi zavrnil stališče, da stvari na sebi nimajo odnosov. Moore trdi, da realna eksistenca materialnih stvari nujno implicira existenco njihovih medsebojnih odnosov. Ker pa je Moore odnose med stvarmi poistovetil z resnico stvari, pristaja na stališče, da resnica ne obsega odnosa do mišljenja. Čeprav je Moore nasproti idealizmu pravilno

poudarjal, da moramo ločevati pogoje eksistence od pogojev spoznavanja, pa je njegovo ločevanje resnice od človeške prakse in izkustva neupravičeno.

Človeška produktivna dejavnost predstavlja bistven kriterij resnice, zato je od nje ne moremo ločevati. Zato se ne moremo strinjati z Mooreovo opredelitvijo objekta, ki je zanj enostavno dan, neodvisno od človeka. Družbena praksa je bistveno prisotna v opredelitvi objekta; predmete zunanjega sveta lahko spoznamo samo v procesu produktivne praktične dejavnosti.

Na osnovi teze, da je objektivni obstoj stvarnosti neodvisen od zavesti, je skušal Moore omajati spekulativne konstrukcije idealistične filozofije na ta način, da se je naslonil na zdrav razum, preko njega pa na metodo redukcije na konkretno kot najbolj ustrezen način kritike. Moore izhaja s stališča, da je obstoj materialnih stvari nedvomno dejstvo in pravi, da je prepričan v obstoj materialnih stvari, katerih eksistenca ni niti logično niti vzročno odvisna od nobenega dejstva zavesti. Oporo za to tezo išče v zdravorazumarski veri običajnega človeka in trdi, da ne dvomi v resničnost nekaterih sodb zdravega razuma.

V delu »A Defense of Common Sense« (1925) se prišteva med filozofe, ki menijo, da je stališče zdravega razuma v osnovnih potezah povsem pravilno. Na vprašanje »ali obstoje materialni predmeti« odgovarja tako, da to vprašanje reducira na konkretne primere in trdi, da v resničnost zaznavnih sodb ne dvomi. Toda Moore poveže resničnost zaznavnih sodb z eksistenco materialnih predmetov in misli, da s čutnim izkustvom kot izvorom spoznanja direktno spoznavamo objektivno stvarnost. V zvezi s tem želim opozoriti na Mooreov dokaz o obstoju zunanjega sveta (Proof of an External World, 1939). Dokaz je usmerjen proti Kantovi izjavi, kakor jo je Kant zapisal v svojem predgovoru k drugi izdaji Kritike čistega uma, »da je obstajal in da še obstaja za filozofijo škandal, ker skeptiku ni sposobna dokazati obstoj zunanjega sveta, in da če kdo dvomi v obstoj stvarnosti izven človeka, mu tega ne moremo dokazati«. Iz tega sledi, da lahko v obstoj zunanjega sveta zunaj človeka le verujemo.

Moore dokazuje obstoj zunanjega sveta na primeru človeške roke in sicer tako: prva premisa o dokazu zunanjega sveta se sestoji iz sodbe »to je človeška roka«; potem dvigne še drugo roko in naredi drugo premiso »to je še ena človeška roka« — iz tega sledi sklep, da obstojita dve človeški roki. Ta sklep postane premisa za drug sklep, da obstojita najmanj dva fizična objekta. Dokaz je po Mooreu lahko resničen le v primeru, če dokažemo resničnost premis, drugič, ko se premisa razlikuje od sklepa, in tretjič, ko ga logično implicira. Moore premis ne more dokazati, pravi celo, da jim dokaz ni potreben, ker predstavljata premisi sodbi zdravega razuma. Moore pravi samo, da ve, da je premisa resnična. Ne pove pa, na kakšni osnovi to ve. Misli, da obstoje takšne stvari, za katere vemo, čeprav jih ne moremo dokazati. Toda Mooreu lahko postavimo vprašanje, kako lahko z gotovostjo ve, da obstoje materialne stvari, če ne more dokazati možnosti njihovega spoznanja. Mooreovo izhodišče, da eksistence materialnih predmetov ni potrebno dokazovati, kaže, da Moore jemlje kot dokazano, kar bi moral šele dokazati, zato temelji njegov dokaz na logični napaki (petitio principii).

Moore je s svojim dvigom roke nasproti idealizmu pravilno pokazal, da dejstva materialnega telesnega obstoja ne more omajati nobena spekulacija. To dejstvo je pred vsakim mišljenjem, zato njegova eksistenca ne more biti odvisna od mišljenja. Vendar pa Moore ni dokazal svoje osnovne teze o realnem obstoju materialnih stvari neodvisno od zavesti, ker ni pojasnil kako lahko materialne stvari spoznavamo. Predpostavlja direktno zdravo razu-

marsko védenje o objektih, ne more pa ga utemeljiti, ker zožuje izvore spoznanja. Moore ni uvidel, da je lahko osnova za direktno spoznanje objektov samo dinamično, kreativno izkustvo, ki ga doživljamo pri delu, zato ostajajo njegovi argumenti v sferi čistega mišljenja. Moore ne more ničesar reči o materialnih objektih, v njihovo eksistenco lahko le verjame; dostopno je torej le pojav. Osnovna slabost Mooreove pozicije izvira iz dejstva, da ni spoznal, da se razvija mišljenje v neposrednem odnosu s človekovo praktično produktivno dejavnostjo, zato tudi ne more utemeljiti svoje spoznavne teorije s kategorijo prakse.

III.

V tem poglavju bom skušala orisati Mooreovo zastavitev problema na področju etike, vendar pa je potrebno omeniti, da Moore ne zajema celotnega etičnega fenomena, ampak posveča pozornost predvsem problemu moralnega razsojanja in meni, da je prav ta problematika bistvena oziroma da šele njena razrešitev pomeni nadaljnjo možnost za pojasnjevanje problemov s področja etike. V zvezi s tem želim v splošnih potezah orisati osnovno Mooreovo stališče v konfrontaciji z marksističnim pojmovanjem morale, da bi se tako pokazale nekatere njegove nedomišljene točke oziroma trditve.

Moore si je v svojem delu »Principia Ethica« prizadeval odgovoriti na vprašanje, katera so osnovna načela etičnega razsojanja. V uvodu omenjenega dela pravi, da je skušal napisati »prolegomeno za vsako bodočo etiko, ki bi vsaj malo pretendirala na znanstvenost«.²

Etika, pravi Moore, raziskuje to, kar je dobro. Vendar pa etika ni omejena samo na dokazovanje resničnih odgovorov, ki zadevajo vprašanja o dobrem, ampak mora, če hoče biti sistematična znanost, pokazati tudi, kakšna je narava dokaznega materiala, ki lahko potrdi ali ovrže vsako etično sodbo. Naloga etike ni samo v tem, da dosega pravilne rezultate, ampak tudi v tem, da daje zanje veljavne razloge. Moore poudarja, da je neposredni cilj etike védenje, ne praksa in so zato razlogi, ki upravičujejo etične principe, za znanstveno etiko zelo pomembni.

V skladu s tem skuša Moore najprej pojasniti, kakšni so pomeni osnovnih etičnih kategorij, obenem pa proučuje naravo moralnih sodb. Potrebno je opozoriti, da s tem, ko se Moore ukvarja s pomeni in načini argumentiranja najsplošnejših terminov in izjav, ki jih uporabljamo v moralnih odnosih, odpira probleme, ki zadevajo meta-etiko. Navedena problematika je v nekem smislu pogojena z Mooreovo osnovno metodološko zahtevo, ki pravi, da lahko rešujemo določene probleme le v primeru, če pred tem ugotovimo, iz česa so vprašanja, na katera želimo odgovoriti, sestavljena oziroma kakšen je pomen teh vprašanj. Tako nastajajo po Mooreovem mnenju težave in nespo razumi v etiki in v vseh ostalih filozofskih disciplinah predvsem zaradi tega, ker se odgovarja na vprašanja, ne da bi prej ugotovili, kaj se sprašuje s temi vprašanji. Odgovori, ki jih daje Moore na vprašanja o pomenu osnovnih moralnih kategorij, kažejo, da pojmuje etiko objektivistično; dobro je zanj določena lastnost objektov in dejanj.

To stališče je posledica Mooreove realistične pozicije, ki pravi, da je akt spoznanja neodvisen od objekta spoznanja. Po Mooreovem mnenju »dobro« objektivno obstoji in je neodvisno od zavesti ljudi in od zavesti kateregakoli duhvnega bitja, njegova prizadevanja pa so usmerjena v dokazovanje tega stališča. Prav tako trdi, da dobre stvari niso dobre zato, ker bi imele neko

² Principia Ethica — Cambridge 1960, stran IX.

drugo skupno lastnost. Obstoj dobrega po Mooreu ni v nobenem primeru odvisen od čustev, volje ali interesov. Kako je Moore utemeljil to stališče? Etične sodbe opredeljuje poseben predikat, Moore ga imenuje »dobro«, zato skuša najprej odgovoriti, kakšen je njegov pomen oziroma kako se ta pojem definira. Moore celo trdi, da je to vprašanje najpomembnejše vprašanje etike; ko pa odkriva naravo dobrega, ugotavlja, da se »dobro« kot enostaven predmet misli, v odnosu do katerega se definira etika, ne da niti definirati niti analizirati.

Moore pravi, da lahko definiramo samo posamezno dobro, dobrega kot lastnost, ki pripada določeni stvari, pa ne moremo definirati. Filozofi, ki so se ukvarjali z moralno problematiko, so mislili, da se dobro lahko definira, vendar pa Moore ugotavlja, da ti filozofi niso spoznali narave definicije.

Definiramo lahko po Mooreu samo z analizo sestavljenih pojmov, ki jih razbijemo na njihove sestavne dele, se pravi na enostavne pojme, ki predstavljajo nekaj, kar se razlikuje od vsega drugega, in ki s svojo različenostjo pojasnjujejo posebnost definirane celote. Pri tem opozarja na dejstvo, da so lahko nekateri deli določenih celot prisotni tudi v drugih celotah. »Dobro« je eden izmed enostavnih pojmov, ki definiranje omogočajo in se zato sami ne dajo definirati.

V kakšnem odnosu je dobro do drugih stvari, lahko opišemo, vendar pa to ne pomeni, da lahko »dobro« definiramo v odnosu do teh lastnosti.

»Dobro« predstavlja določeno stvar, ki je ista v vseh različnih stopnjah ali vrstah. Moore poudarja, da so lahko dobre stvari tudi nekaj drugega; etika se ravno odlikuje po tem, da odkriva lastnosti, ki dobrim stvarjem pripadajo. Toda filozofi so napačno predpostavljali, da z odkrivanjem lastnosti, ki pripadajo dobrim stvarjem, odkrivajo definicijo dobrega oziroma da z imenovanjem dobrih stvari definirajo »dobro«. Te lastnosti po Mooreu niso identične z dobrim in pravi, da so filozofi, ki so dobro definirali kot nekaj drugega na ta način, da so mešali »dobro«, ki ni v istem smislu naroden predmet s katerimkoli drugim prirodnim predmetom, naredili »naturalistično napako«. Dobro je dobro, pravi Moore, in se ne more definirati, ker predstavlja enostaven pojem. Znanstvena etika obsega vse univerzalne sodbe, ki govore o odnosu dobrega do kateregakoli predmeta. Omenjene sodbe lahko trdijo: ali da »dobro« vedno pripada določeni stvari ali pa, da je določena stvar samo vzrok oziroma nujen pogoj za obstoj stvari, ki ji dobro pripada. Narava obeh sodb je različna. To različnost ponazarja Moore z izrazi »dobro kot sredstvo« (good as a means) oziroma vrednota kot sredstvo (value as a means). Temu nasproti stoji »dobro na sebi« (good in itself) oziroma intrinzična vrednota (intrinsic value).

Vprašanje, ki zadeva »dobro na sebi«, predstavlja za Moorea osnovno etično vprašanje in v tej zvezi trdi, da so v primeru, ko so sodbe o »dobrem na sebi« pravilne, pravilne univerzalno. V sodbi, ki pravi, da je določena stvar »dobro kot sredstvo«, pa sta prisotni dve trditvi: prvič, da ima stvar določene posledice in drugič, da so te posledice dobre same na sebi. Sodba, ki trdi, da je neka vrsta stvari (dejanj) »dobro kot sredstvo« za določeno posledico, lahko velja samo za določeno obdobje, v katerem ostajajo pogoji nespremenjeni, zato ne more biti univerzalno pravilna. Ista stvar namreč lahko v različnih pogojih povzroča povsem različne posledice. V skladu s tem razlikuje Moore dve vrsti vprašanj, na katera mora etika odgovoriti, in sicer: 1. kaj mora biti? in 2. kaj moramo delati? S prvim vprašanjem sprašujemo, katere vrste stvari morajo obstajati zaradi lastne vrednote, drugo vprašanje pa lahko zastavimo tudi v obliki: katero vrsto dejanj moram delati?

Moore ugotavlja, da so si moralni filozofi prizadevali odgovoriti na navedeni vprašanji, vendar pa so bili njihovi poskusi neuspešni, ker so omenjeni vprašanji bodisi mešali med seboj bodisi, ker so jih mešali z drugimi vprašanji. Vzrok temu je po Mooreu določena dvosmiselnost jezika, saj se lahko ista sodba »to je dobro« nanaša ali na stvar, ki je dobra sama na sebi in ki ima intrinzično vrednoto, ali na stvar, ki je dobra kot sredstvo, oziroma stvar, ki ima dobre posledice.

Za Moorea obstoji dobro na sebi neodvisno od človeka. Govori o vrednotah na sebi in trdi, da vrednostni atributi označujejo objektivne lastnosti samih dejstev. To stališče je neustrezno v trditvi, da obstoji dobro na sebi oziroma v zvezi s tem vrednota na sebi.

Dejansko lahko eksistira pojem dobrega le v relaciji do drugih pojmov, njegova eksistenca pa je neposredno pogojena s človeško prakso. Obstoj dobrega je torej v bistvenem odnosu do človeka, tako da človek s svojimi dejanji nikoli ne uresničuje dobrega na sebi, ampak vedno le dobro, ki je pogojeno z moralnimi naziranjem družbe, v kateri je realizirano. Edini kriterij pri določevanju dobrega v konkretni družbeni situaciji je dolgoročno človeško generično izkustvo, ki samo najbolj nazorno priča o tem, da je določeno dobro, ki je v svojem času navidezno obstajalo kot dobro na sebi, bilo dejansko odraz konkretnih družbenih moralnih pojmovanj. Ta kritika Mooreovih pojmovanj izhaja iz temeljne predpostavke, da je moralni fenomen izrazito družben pojav in da ga lahko opredelimo kot poseben tip realnih družbenih odnosov, ki so oblikovani pretežno zavestno.

Kolikor govorimo o absolutnih vrednotah oziroma absolutnem dobrem, ki obstoji samo na sebi, je to lahko mišljeno le na ta način, da priznamo obstoj splošno veljavnih norm, ki so apodiktične samo v generičnem smislu, saj človek brez njih ne more realizirati svoje družbenosti in človeškosti.

IV.

Kot smo že omenili, opredeljuje Mooreova prizadevanja tudi na moralnem področju njegova neorealistična filozofska pozicija. Pri tem je zanimiv Mooreov ekstremno realističen odnos do Kanta, ko skuša v svojem delu »Principia Ethica« dokazati, da to, kar je spoznano, ni pogojeno s svojim odnosom do tega, ki spoznava. To, kar je resnično, za Moorea ni isto, kot to, kar je spoznano, zato opredeli Kantov kopernikanski obrat za napako, njegovo spoznavno teorijo pa imenuje ortodoksno idealistično. Po Mooreu moramo pod resnico misliti nekaj, kar ne obsega odnosa do mišljenja ali do kakšnega drugega psihičnega dejstva; to pa velja tudi za pojem dobrega, ki za Moorea obstaja neodvisno od volje, čustev ali hotenj. To svoje stališče je Moore dokazoval z metodo izolacije, za katero je menil, da edina omogoča odgovoriti na vprašanje, kakšno intrinzično vrednoto ima stvar sama na sebi in v kakšni stopnji.

Velja opozoriti, da je Mooreovo stališče, da namreč vrednostni atributi označujejo lastnost samih stvari, nesprejemljivo. Vrednote nastajajo v procesu človekove praktične dejavnosti kot rezultat medsebojnega učinkovanja objekta in subjekta in so zato izrazito relacijski pojavi. Vrednote so rezultat človekove praktične dejavnosti prav tako kot kriteriji vrednotenja, s katerimi so v odnosu medsebojnega učinkovanja. Nobena vrednota na sebi ne more obstajati izolirano od človeka. Dejansko narava sama na sebi, neodvisno od človeka, ni niti dobra niti slaba, človek je tisti, ki vnaša vrednote v stvarnost. Zato je lahko predmet etike le človeško obče in dobro.

Moore si je prizadeval pojasniti, kaj je dobro samo na sebi, zato je skušal določiti, kaj je obče v vseh dobrih stvareh. Zavrnil je nominalistično pojmovanje splošnega in priznal, da obče eksistira v stvareh, vendar pa je pristal na opredelitvi dobrega, ki ima izrazito platonističen značaj.

Ker je zagovarjal metodo izoliranega proučevanja pojavov, ni mogel ugotoviti, da obstoji obče v svetu v vsaki svoji posameznosti na relativno drugačen način, da se skozi svoje posameznosti v sebi spreminja, in da je za obče značilno, da ga njegovo posamezno vedno prerašča.

Moore zagovarja obstoj dobrega na sebi neodvisno od človeka, s tem pa podreja posamezno splošnemu, v trenutku pa, ko postane cilj moralnih dejanj dobro na sebi, so človekove možnosti moralnega uresničevanja bistveno manjše.

Tudi Mooreova opredelitev narave oziroma pomena osnovne etične kategorije priča o tem, da pojmuje odnos med splošnim in posameznim nedialektično. Pojma »dobro« po njegovem mnenju ne moremo definirati, ker je enostaven pojem. S tem ko trdi, da se dobro ne da definirati, ker je enostaven pojem, pristaja na stališču, da obstoje posamezne oziroma posebne lastnosti, ki niso v odnosu do drugih posameznosti, posebnosti ali splošnosti. Moore ni uvidel, da obstoji dobro kot vsako drugo posamezno in splošno v odnosih, ki vodijo k drugemu posameznemu, posebnemu in splošnemu, in da ti odnosi vsako posamezno bistveno opredeljujejo. Zato ne moremo trditi, da se dobro ne da definirati.

Moore je upravičeno poudarjal, da dobro izgubi svojo specifičnost, če ga izenačimo z drugimi pojmi, vendar pa je sporno njegovo stališče, da spoznamo pomen izraza že s tem, ko podamo njegov definicijo. V tej zvezi je potrebno opozoriti, da lahko izčrpnije določimo pomen izrazov na ta način, da proučujemo uporabo izrazov v govoru ali praksi.

Mooreova kritika je bila usmerjena proti tistim filozofom, ki so posebno vrednostno lastnost (dobro) reducirali na neko naravno lastnost, s čimer so etiko reducirali na prirodno znanost. V tem smislu govori Moore o naturalistični napaki, ki pa je v svojem delu *Principia Ethica* ni enoznačno opredelil, saj pravi, da je izenačevanje enostavnega pojma, ki ga označuje beseda dobro z nekim drugim pojmom, tudi naturalistična napaka. Ta opredelitev naturalistične napake je po obsegu širša od prve, omogočila pa je Mooreu zavrnilo ne samo naturalistične etike, ampak tudi metafizične, ki so dobro opredeljevale v odnosu do neke nadnaravne lastnosti. Naturalistično napako je Moore definirati tudi na tretji način: naturalistično napako naredimo takrat, ko zanikamo, da se dobro ne da definirati.

Po Mooreu dobro ne označuje prirodne, ampak neprirodno lastnost. Neprirodno lastnost ter njeno sintetično in nujno povezanost s prirodnimi lastnostmi pa po Mooreu spoznamo z intuicijo. Sodbe o dobrem (na sebi) so sintetične in temelje na sodbi, ki o moramo enostavno sprejeti ali zavrnilo in ki je logično ne moremo izvesti iz drugih sodb. Osnovni principi etike morajo biti torej razvidni sami na sebi in se jih ne da dokazovati.

Mooreu lahko očitamo, da je opredelitev dobrega kot neprirodne lastnosti, ki je dostopna samo intuiciji, neutemeljena, ker nasprotuje človeškemu izkustvu. Niti neprirodnih lastnosti niti intuicije ne moremo izkustveno preveriti oziroma izkustveno utemeljiti. Tudi Moore sam ni ustrezno pojasnil obeh pojmov. Govori o prirodnih (empiričnih) in neprirodnih lastnostih naravnih predmetov, vendar pa razliko med obema vrstama lastnosti zelo nejasno označi s trditvijo, da lahko prirodne lastnosti obstoje tudi neodvisno od naravnih predmetov, neprirodne lastnosti pa ne. Neprirodne lastnosti spoznamo

po Mooreu z intuicijo, sodbe o dobrem na sebi pa so intuitivno ali neposredno razvidne, se pravi, da so resnične enostavno same na sebi. V tej zvezi se postavlja vprašanje, ki zadeva objektivnost etike. Če namreč sprejmemo stališče, da so sodbe o dobrem na sebi intuitivno dojete, ostane odprto vprašanje, kaj je z intuicijo v primeru, ko se ljudje v sodbah o isti stvari med seboj razlikujejo. Moore namreč trdi, da je intuicija sama sebi merilo, ker pa obenem dopušča možnost, da je lahko intuicija tudi napačna, ne moremo z gotovostjo trditi, kdaj je sodba o dobrem objektivna in resnična.

Po Mooreovem mnenju je najmanjša moralna enota že moralna sodba ali intuicija (moram narediti to), ki je neizkustvena in se dogaja ne glede na svoje posledice. Mooreova predpostavka, da je za moralno dejanje dovolj že izoliran duševni proces — moralno spoznanje, intuicija — se izkaže za preozko, če upoštevamo, da morala predstavlja posebno obliko obče človeške prakse oziroma da je moralna praksa ena izmed pomembnih oblik splošne človeške prakse, kar pomeni, da je tudi najmanjše moralno dejanje že enota prakse. Moralno dejanje ne more biti že samo moralna sodba, saj zaobsega morala kot praksa razen spoznavanja še čustvovanje ter hoteno odločitev in — kot bistveno — uresničitev dejanja v medčloveškem odnosu.

S tem, ko Moore poudarja le spoznavanje kot izvor in cilj morale, čustva in strasti podreja racionalnemu elementu; temu nasproti pa moramo poudariti, da je struktura morale izrazito praktična. Opredeljujejo jo povezanost čustev, spoznavanja in zamišljanja kot tudi povezanost obstoječega in normativnega, dejstva in norme.

Ob koncu lahko ugotovimo, da je Moore kljub nekaterim neustreznim rešitvam, ki jih je podal, že s samo zastavitvijo problemov toliko prispeval na področju etike oziroma meta-etike, da njegovih del ne more obiti noben filozof, ki se hoče danes ukvarjati s problemi morale. Že to samo dejstvo upravičuje pozornost, ki sem jo v pričujočem prispevku posvetila Mooreu. Zastavitev problema je namreč v filozofiji temeljnega značaja, človeško izkustvo pa omogoča, da se v različnih obdobjih na te probleme bolj ali manj ustrezno odgovarja.

LITERATURA

- Bochenski I. M. — *Europäische Philosophie der Gegenwart*, A. Francke Verlag, Bern 1951.
 Kant Immanuel — *Kritika praktičnega uma*, Kultura, Zagreb 1956.
 Knjazeva Svetlana — *Filozofija Bertranda Russella*, strasno traženje izvesnosti, Naprijed, Zagreb 1966.
 Kuvačić Ivan — *Filozofija G. E. Moorea*, Naprijed, Zagreb 1961.
 Marković Mihailo — *Dijalektička teorija značenja*, Nolit, Beograd 1961, biblioteka savremene filozofije SYMPOSION — jugoslovenski autori.
 Marković Mihailo — *Formalizam u savremenoj logici*, Kultura, Beograd 1957.
 Marković Mihailo — *Humanizam i dijalektika*, Prosveta, Beograd 1967, biblioteka Današnji svet - 6.
 Mill J. S. — *Utilitarizam*, Kultura, Beograd 1960.
 Moore George Edward — *Principia Ethica*, Cambridge at the University, press 1960.
 Mur Dž. E. — *Principi etike*, Nolit, Beograd 1963, Biblioteka savremene filozofije SYMPOSION — strani autori.
 Pavičević Vuko — *Osnovi etike*, Kultura, Beograd 1967.
 Pejović Danilo — *Savremena filozofija zapada*, MH, Zagreb 1967.
 Rus dr. Vojan — *Dijalektika človeka, misli in sveta*, DZS Ljubljana 1967.
 Rus dr. Vojan — *Filozofija človeka in njegova sodobnost*, Anthropos 1969, št. 1/2.
 Rus dr. Vojan — *Kultura, politika, morala, Založba Obzorja*, Maribor 1969.
 Rus dr. Vojan — *Morala v spletu človek-svet*, Anthropos 1970, št. 3/4.
 Rus dr. Vojan — *O nekaterih osnovah etike*, Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani 1968.
 Rus dr. Vojan — *Sodobna filozofija med dialektiko in metafiziko*, MK, Ljubljana 1968.
 Stojanović Svetozar — *Savremena meta-etika*, Nolit, Beograd 1964, Biblioteka savremene filozofije SYMPOSION — domači autori.
 Stojanović Svetozar — *Dž. Mur kao etičar i filozof*, uvodna študija v knjigi G. E. Moorea *Principi etike*, Beograd 1963.
 Životić Miladin — *Čovek i vrednosti*, Prosveta, Beograd 1969, Biblioteka Današnji svet - 7.
 verzitet, Beograd 1957.
 Životić Miladin — *Osnovna učenja o najvišem dobru i cilju života u istoriji etike*, Radnički Univerzitet, Beograd 1957.

K postvaritvi in zavesti proletariata v Lukacsevi »Zgodovini in razredni zavesti«

(Osvetlitev odnosa Hegel—Marx—Lukács)

Cvetka Tot

Trajno vrednost dela Zgodovina in razredna zavest predstavlja po Lukáčsevi lastni oceni v predgovoru k ponovni izdaji dela 1967 ugotovitev o odtujitvi, obravnavani »kot centralno vprašanje revolucionarne kritike, ki korenini v Heglovi dialektiki«. Trije paragrafi iz poglavja z naslovom Fenomen postvaritve so deskripcija postvaritve glede na to, kako se javlja neposredno v ekonomiji meščanske družbe in posamičnih oblikah zavesti, ki tej bazi zares ustrezajo, s tem da jo pravilno ali napačno »odražajo v ekonomski in pravni znanosti. Lukáčsevo opisovanje in analiza problema kulminira v opisu znanosti kot najvišji obliki ideologije meščanskega sveta in kot najvišji obliki postvarile zavesti. S svojo analizo ne ostaja zgolj na ravni deskripcije fenomena postvaritve, temveč se prebija do vseh oblik družbene biti in zavesti v modernem kapitalizmu. Ekonomsko analizo kapitalistične družbe je podal Marx, zato je lahko predpostavljati, da si Lukács ne zastavlja naloge nadaljevati jo v isti smeri, pač pa opozarja na »univerzalnost blagovne strukture v vseh sferah kapitalistične družbe«; opozorilo, ki ga po Marxu in Engelsu ni dal noben teoretik marksizma. Delo, vzeto v celoti, v tem odlomku izstopa s filozofsko in tematsko celovitostjo, je sinteza, ki ji uspe predočiti tudi ostalo nefilozofsko problematiko (politična vprašanja) na filozofski ravni.

V kontekstu razmišljanj o Lukáčsevem pojmovanju dialektike je ta filozofska tematika konsekvентno izpeljana do tiste stopnje, odkoder je moč izluščiti celovito sliko o Zgodovini in razredni zavesti in ki predstavlja ključ za njeno razumevanje. Ne gre za fiksiranje posameznih kategorij, temveč za njihovo **določitev, izpeljavo in formiranje**. Preko kategorije postvaritve, posredovanja in totalitete Lukács prehaja do razredne zavesti proletariata. Njegova ničnost, njegova prisotnost, biti zgolj kot objekt zgodovine, prehaja iz negacije obstoječega in posredovanja vseh družbenih pojavov nasproti njihovi totaliteti v družbeni subjekt. S tem da je subjekt-objekt zgodovine, proletariat udejanja vizijo totalitete, postajajoč iz »nič vse«. (Jaz sem nič, moral pa bi biti vse.)

Lukácsu se je kazala kot historična nuja reinterpretacija Marxove misli, katere povod je meščanska renesansa Hegla. Sama interpretacija Heglove renesanse se je z vso večjo kontinuiteto vpletla v celotno zgodovino interpretacije Hegla. V dvajsetih letih tega stoletja v fazi »renesanse« in »novoheglovstva« (Crocejeva in Gentilejeva »reforma«) in s sočasnim vzponom novo kantovstva predstavljata ti dve smeri centralno tematsko preokupacijo evropske filozofije. Gibanje »Heglove renesanse«, ki nastaja neposredno v polemiki z novoheglovstvom, pričinja vprašanje historičnega okvira Heglovega formiranja in v tej zvezi se je zastavljal problem, ki ga je formuliral Haym, namreč »problem resničnega vira dialektike«. V predgovoru k prvi izdaji Zgodovine in razredne zavesti Lukács piše, da je delo poskus »vprašanje dialektične metode — kot živo in aktualno vprašanje spet narediti za predmet diskusije«.¹ Zgodovi-

¹ Georg Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein, Studien über marxistische Dialektik, Berlin 1967; cit. po Povijest i klasna svijest, Zagreb 1970, str. 48.

na in razredna zavest tudi nosi podnaslov »Študija o marksistični dialektiki«; Lukács je s tem iniciator tiste smeri znotraj marksizma, ki je zahtevala heglovsko obnovo marksizma, torej obnovo pojma dialektike.

Kljub svojemu ostremu nasprotovanju mnogim duhovnim orientacijam tega obdobja, predvsem novokantovstvu in novoheglovstvu, Lukács sledi tem teoretikom vsaj v nečem, namreč v zastavitvi problemov. Izhodišče je obnova Heglove misli, ki jo v Mladem Heglu formulira, pobiti »bismarckovsko-nacionalistično« interpretacijo Hegla. Pri raziskovanju vprašanja kaj predstavlja avtentično Marxovo misel, je za Lukácsa najti odgovor v metodi: »Ortodoksni marksizem« (izraz, ki ga Lukács uporablja v pomenu avtentične Marxove misli, ne pa tim. ortodoksije Leninovega ali Kautskijevega tipa) »ni nekritično sprejemanje rezultatov proučevanj, ne pomeni vere v to ali ono tezo . . . , ortodoksija se v vprašanjih marksizma nanaša izključno na metodo. V dialektičnem materializmu je bila najdena **pravilna metoda** proučevanja, tj. **materialistična dialektika**, ki je **revolucionarna dialektika**.² Za marksizem še vedno ostaja raziskava odnosa med filozofijo in marksizmom — problem, ki ga formulira tudi Korsch — **zgodovinska analiza marksizma**, ki **temelji na zgodovinskem pojmovanju zgodovine same**. Vprašanje je končno lahko soočiti še z revolucionarnim obdobjem in sicer v čem je to prinašalo vprašanja, ki so živo zadelala samo bit marksizma, oziroma v čem je to gibanje porajalo tiste dileme, ki so jih teoretiki tedanjega marksizma (Korsch, Lukács in drugi) razumeli kot arheološko izkopavanje avtentične Marxove misli izpod naplavin znanstvenosti Bernsteina in Kautskega. To pa ne pomeni več soočiti marksizem z znanostjo (dilema druge polovice XIX. stol.), pač pa marksizem s filozofijo — naloga, ki sta se je Lukács in Korsch lotila skoraj istočasno v letih 1922—1923. Revolucionarna doba dvajsetih let in sočasna filozofska misel zapuščata v Lukácsu »notranji protislovni amalgam v teoriji«, ki postane odločujočega pomena za njegov nadaljnji duhovni razvoj. Nikakor pa ni, kot sam pravi, v tem prevratnem obdobju iskati nekakšen skupen imenovalc za »organski imanentni duhovni razvoj«. Lukácsseva »faustovska« narava, ki je v »notranji« nuji »simptomatičnega iskanja novih orientacij«, predvsem zaradi globoke diskrepance med teorijo in prakso socialne demokracije, predstavlja osnovni vir impulzov za njegovo ustvarjalnost v času revolucionarnega obdobja.

Teoretične vzroke, ki so privedli socialdemokracijo do njenega političnega bankrota, Lukács spozna v materializmu kot »objektivni znanosti« socialne demokracije. Ta opisuje prirodne zakone kapitalizma kot nujne in večne in na drugi strani tej dejanskosti meščanske družbe postavlja etično Sollen. »Objektivna znanost« o »prirodnih zakonih« družbenega razvoja Kautskega, Hilferdinga in Plehanova ne bi bila možna, če pojem znanosti ne bi v sebi združeval več pomenov. Vprašanje se je Lukácsu kazalo mnogo kompleksnejše, predvsem zaradi že prej omenjenega odnosa med marksizmom in znanostjo v drugi polovici prejšnjega stoletja (interpretacija Marxa skozi Darwina) in končno še zaradi dejstva, da so mnogi marksisti govorili o premoči marksizma nad ostalimi filozofskimi smermi v sodobnem času ravno zaradi njegove »znanstvenosti«. Če vzamemo Engelsov Antidühring, se takoj izkaže, da je znotraj same znanosti premalo diferenciran Heglov pojem (absolutne) znanosti in haecklovski pojem (pozitivne) znanosti. Heglova dialektično-spekulativna absolutna znanost je povsem nekaj drugega kot empirična znanost o pozitivnih dejstvih prakse in izkustva Haecklovega pozitivizma. Tu je tudi iskati razloge, odkod Lukácsov »obračun« z meščansko znanostjo in kritika Bernsteina, ki je iz marksizma pometal vse, kar je spominjalo na Hegla (dialektika). **Znanost**

² Ibidem, str. 52.

se danes **veže z družbenimi odnosi**, zato je o njeni vlogi in mestu, ki ga ima v družbi, možno govoriti le v tem kontekstu, nikakor pa ne izolirano od vsega družbenega dogajanja ali pa celo vzvišeno nad njim. V tej smeri se Lukács tudi loteva analize problema sodobne znanosti. Znanost je vse preveč vključena v obstoječe in v povezavi z njim, revolucionarna kritika obstoječega ne more prihajati iz njenih vrst. Filozofiji kot kritični misli in teoriji ostaja pozicija, ko to kritiko še lahko opravlja.

Lukács skuša heglovsko-marksovsko v sami sedanjosti odkriti imanentni smisel, ki ga je nujno posredovati in pripeljati do prezentiranja. Sredstvo tega posredovanja je dialektična metoda kot metoda spoznanja procesualnosti družbene biti, kot osvobajanje in analiza, ki izhaja iz razrednega položaja proletariata. »Ravno zaradi tega je njegov praktični cilj temeljni prevrat (Umwaltung) celotne družbe, proletarsko mišljenje pojmuje meščansko družbo skupaj z njenimi miselnimi, umetniškimi idr. določitvami kot izhodišče metode.«³

Razlika v stališčih buržoazije in proletariata ni filozofskega značaja, temveč izraz različnega razrednega položaja. Premoči proletariata nad meščanstvom ne temelji na osnovi kakšnega »posebnega talenta« niti »posebne znanstvenosti« metode spoznavanja družbe, temveč na nadmoči »posredovanega družbenega stališča«. Proletariat torej posreduje dejanskost z dialektično metodo, ki je njegova — razredna znanost in se s tem neposredno dvigne nad njo, medtem ko meščanstvo v njej zastaja.

Metodologija je za Lukácsa tako izraz razredne borbe. Zanj je mišljenje meščanskega bodisi proletarskega značaja, kar velja tudi za znanost, filozofijo in umetnost. V kasnejši fazi jih razume zgolj kot epifenomene družbenega življenja razredov in pade v enostransko določitev značaja teh oblik. Dialektična metoda je ves čas povezana z razrednim izhodiščem, je torej razredna znanost in mora vedno znova osveščati svoj notranji prevratni značaj. Ze zastavitev vprašanja o prevladi neposrednosti vključuje v sebi odgovor. Družbena bit proletariata je dokaz za »dialektični značaj zgodovinskega procesa in zaradi tega tudi posredovani značaj vsakega momenta, ki svojo resnico, svojo dejansko predmetnost dobiva šele v posredovani totaliteti. Za proletariat je vprašanje biti ali ne biti v tem, da se zave dialektične biti svojega obstanka, medtem ko buržoazija dialektično strukturo zgodovinskega procesa prikrava z abstraktnimi refleksivnimi kategorijami kvantificiranja, neskončnega procesa.«⁴

Svoje biti o sebi kot blagu, postane delavec svest le z zavestjo o sebi kot o blagu, kot samozavest blaga. V samozvesti delavca kot blaga se prične proces posredovanja, ki ga razredna zavest izvrši na sebi in na svojem predmetu. Cilj tega gibanja je spoznanje družbe kot totalitete in istočasno samokonstituiranje realnega subjekt-objekta zgodovine. Kriterij resničnosti je dejanskost sama, ki prihaja k sebi kot dejanskost in tako biva za sebe, to je razredna samozavest proletariata, vzgon družbene prakse, teorija prakse sprevrčanja dejanskosti, praktična teorija zgodovinske resnice. Dialektika konstituiranja proletariata v razred je na ta način po Lukácsu teorija identičnega subjekt-objekta družbene totalitete in resnice zgodovinske dejanskosti.

»Dialektična metoda se razlikuje od meščanskega mišljenja ne samo po tem, da je edino ona sposobna spoznati totaliteto, temveč je to spoznanje mogoče samo zato, ker je odnos celote nasproti delom načelno drugačen, kot to velja za mišljenje v določitvah refleksije. Bit dialektične metode... sestoji v tem, da je v vsakem dialektično pravilno pojmovanem momentu vsebovana

³ Ibidem, str. 250.

⁴ Ibidem, str. 252.

vsa totaliteta, kakor je tudi nujno iz vsakega momenta razviti celotno metodo.«⁵ Bit dialektične metode je torej v odnosu celote in delov. Notranja vez med dialektiko in totaliteto temelji na dialektičnem odnosu momentov v celoti. Tega odnosa Lukács ne obdela poglobljeje, ker se ta njegova analiza kompletno opira na Hegla, predvsem na tisti del Logike, kjer Hegel govori o spekulativnem odnosu med celoto in deli. Vprašanje odnosa teh kategorij je za Lukácsa izključno vprašanje dialektike totalitete; opozorilo, ki ga velja upoštevati pri proučevanju vsake kategorije posebej. »... znano poglavje Heglove Logike o biti, nebiti in bivanju vsebuje celotno Heglovo filozofijo.

Lahko je morda z isto pravico reči, da **poglavje o fetiškem značaju blaga** vsebuje **ves historični materializem**, celotno samospoznanje proletariata kot spoznanje kapitalistične družbe...⁶ Ta odnos je vsekakor zanimiv. Lukács torej povzame, da je znanost absolutne metode, Heglova Znanost logike, začeti od dialektike biti in niča, odkoder je lahko razviti njegovo celotno filozofijo. Glede na Marxa pa povzame izredno pomembne konsekvence, ko ugotavlja, da je mogoče **celotni Marxov nazor** izvesti iz **poglavja o fetišizmu**. Lukácsu gre nedvomno priznanje za odkritje **odtujitve** v obliki **blagovnega fetišizma**, v obliki **postvarenja** (Verdinglichung), in to še tembolj, ker je obnovil problematiko odtujitve deset let pred objavo Marxovih Manuskriptov in štiri leta pred objavo prvega dela Nemške ideologije.

V čem je iskati historično vez med Marxovim in Heglovim mišljenjem v odnosu na Heglova dela? Ta vez ni toliko Hegel sistematič v Enciklopediji, temveč Hegel iz Fenomenologije. Resnica, poudarja Hegel v Fenomenologiji, obstaja le v izkustvu. Izkustvo sestoji v tem, da je **vsečina** (ki je duh) **na sebi substanca** in zato **predmet zavesti**. Ta substanca, ki je duh, je nastajanje tega, kar je duh v sebi in sebe reflektira. Duh je **na sebi gibanje**, preobrazba substance v subjekt, predmeta zavesti v predmet samozavesti, oziroma predmet, ukinjen v pojem. Ta pot je gibanje, ki se vrača v sebe in ki predpostavlja svoj začetek, ki ga doseže samo na koncu. Dialektika je tu dialektika totalitete ali pa ni nič. Dejavnost duha je njegovo lastno delo in dejansko življenje; brez prihajanja k sebi iz popolne odtujitve duh ne bi bil živ. Vračanje je zato pot napredovanja subjekta. Ta prične svoje gibanje iz absolutnega nasprotovanja svojemu objektu kot neposredna zavest o predmetu kot nečem popolnoma drugim in tujem, da bi se neprestano gibal okrog svoje osi ter znova opredmetil svojo podobo v novih oblikah, se naposled osvobodil vsega tujega ter se vrnil k svoji biti kot razviti duh, absolutna zavest ali samozavest absolutna. To vmesno fazo predstavljajo: zavest, samozavest, um, duh, religija in absolutno znanje.

Prva oblika, ki jo zavest sprejme v zgodovini, ni oblika posamezne, temveč vseobče zavesti — zavest posameznih primitivnih skupin. Tu zavest določa, kaj je skupno, ne pa, kaj je posebno. Zavest je to, kar je preko svojega nasprotja nasproti svojim predmetom. Kot predmet zavesti so »pojmljeni predmeti« (begriffene Objekte) predmeti, ki so neločljivi od subjekta. Obe strani nasprotij, zavest in njeni predmeti, imajo takšno obliko subjektivnosti kot vsa ostala nasprotja v kraljestvu duha. Na prvi stopnji subjekt in njegov predmet zavzemata obliko zavesti in njenih pojmov, na drugi se javlja posameznik v sporu z drugimi posamezniki, na zadnji pa se javlja kot ljudstvo. In ta poslednja stopnja predstavlja po Heglu trdno vez med subjektom in objektom. Ljudstvo ima svoj predmet v sebi, njegov napor je usmerjen v to, da reproducira sebe.

⁵ Ibidem, str. 258.

⁶ Ibidem, str. 258.

Proces dela pogojuje vse oblike skupnosti, družino, občansko skupnost in državo. Ko zasebna lastnina postane ustanova, kar za Hegla pomeni, da so predmeti končno utelešeni v subjektivnem svetu, predmeti niso več mrtve stvari, temveč pripadajo v svoji totaliteti področju subjektivnega samoudejanja. Priroda tako zavzame svoje mesto v zgodovini človeka, zgodovina postane človekova zgodovina. S svojim delom posamezniki postaja neka občnost, zakaj delo je obča dejavnost, njegovi proizvodi se lahko menjajo med vsemi posamezniki. Zgodovinski svet je s tem, da je zgrajen in organiziran z zavestno dejavnostjo mislečih subjektov, kraljestvo duha. Dejanski svet ni tak, kot se kaže človeku, temveč tak, kot ga zapopade um. Podobe (Gestalten) zavesti se javljajo istočasno kot objektivne zgodovinske dejanskosti »stanja sveta« (Weltzustände).

Za Marxa subjekt ni več absolutni duh, temveč samodejavni človek, za katerega je človek najvišje bitje kot »Gattung«, človeški rod. Ta je tak, kot biva, šele v svojem dialektičnem samoproizvajanju svetovne zgodovine kot svoje lastne dejavnosti, z **učlovečenjem prirode**, ki se s tem pretvarja v **zgodovino**. To je »dejanska zgodovina«, ki jo je moč zapopasti samo dialektično kot človekovo dejavnost. Položaj človeka v moderni dobi je, da je postal suženj svojega dela, subsumiran pod lastne objekte odtujitve v najhujši obliki novoveške postvaritve. Izhod iz takega stanja dehumanizacije je mogoč samo zato, ker je to njegovo delo, čeprav nezavedno in proti njegovi volji. Vračanje iz odtujitve mora opraviti isto pot, kot jo opravi odtujitev, s samoosveščanjem človeka, ki pojmuje sebe kot lastni proizvod, vsa svoja dela kot svoja, svoj svet kot lastni svet. Njegova samozavest o možnosti take dejavnosti mu daje moči in realno upanje, da prične in dokonča ta zgodovinski akt, tj. revolucijo zgodovine, in s tem odpre pot za vračanje k svoji biti. »Človeštvo sebi postavlja samo take naloge, ki jih lahko razreši.«

»Resnično je celota!« (Das Wahre ist das Ganze). Celota je samo bit, ki se izpolnjuje s svojim razvojem. O absolutnem je treba reči, da je pravzaprav rezultat, da je šele na koncu tisto, kar v resnici je-in ravno v tem sestoji njegova narava — da je resnično subjekt ali samonastajanje (Sichselbstwerden). Aplikacija omenjenih filozofskih kategorij, prevedenih na Lukácsov način v jezik »politične prakse«, zadobi faktičnost zgodovinskega subjekta, ki se neposredno javlja kot dejanski objekt zgodovine. To predstavlja proletariat kot totalna odtujitev in negacija človeka, čigar dejanskost — Wirklichkeit — je spremenjena v stvarskost — Dingheit. Kot blago je delavec stvar, prirodna surovina ali mrtva materija (tvar). V svojem gibanju, ta subjekt zgodovine, opozarja Lukácsa, postaja svest svojega položaja kot objekt in v tej samozavesti ruši svojega gospodarja. Posredovanje se dogaja kot revolucija, neprestani tok in menjavanje mest vseh delov zgodovinskega sklopa nasproti središču celote gibanja. Zavest o sebi postaja samozavest celote gibanja kot svoje celote, samozavest proletariata kot totaliteta zgodovine, ki s tem samega sebe kot proletariat ukinja; ta ukinitev pa se udejanja v dejanskosti. S tem tudi filozofija preneha biti »čista« filozofija in postaja zgodovinsko-proizvodna praksa, totaliteta mišljenja se spreminja v resnično prakso zgodovinske totalitete »človeške družbe«, oziroma »podružbljenega človeštva«, ki se udejanja na vsestranski človeški način.

Lukács na osnovi študije Marxovega Kapitala anticipira miselni tok del, ki jih sicer med pisanjem posameznih razprav v Zgodovini in razredni zavesti ne pozna, in z lastno analizo prihaja do presenetljivo identičnih zaključkov z Marxom. S tem je **neposredno** dokazal, da je Marxovo misel v njenem **začetnem formiranju razumeti** iz Marxovih poznejših del, kar velja kot opozorilo o celo-

vitosti Marxove misli in organski vezi, ki sta jo zabrisala eksistencializem in sovjetske verzije marksizma, prvi v prid zgodnjemu obdobju, drugi kasnejšemu, med Marxom zgodnjih in poznih del, ter ne navsezadnje tudi v povezavi s Heglovo filozofijo. Težko je sicer drugače doumeti, kako je Lukács Marxovo postavitev kategorij, postvaritev — posebna kapitalistična oblika odtujitve, posredovanje — revolucija in totaliteta — celota družbene biti, izvajal iz Heglove Fenomenologije v skladu z Marxovo zastavitvijo in razrešitvijo. Lukács je torej Marxa bral »nazaj«, zato ostaja še vedno preprosto vprašanje, kako in kje so tista mesta v poznejših Marxovih tekstih, ki so mu to omogočala in ki v iskanju notranje koherentnosti Marxovega miselnega razvoja, med zgodnjim formiranjem in njegovo kasnejšo fazo, predstavljajo to organsko vez. Lukács dobro pozna Marxove teze o Feuerbachu; predvsem na osnovi prve je lahko utemeljil svoje razumevanje Marxa. »Glavna pomanjkljivost vsega dosedanjega materializma — vključno Feuerbachovega — je v tem, da dojemata predmet, resničnost, čutnost le v obliki **objekta ali nazora**, ne pa kot človeško čutno dejavnost, kot **prakso**, ne **subjektivno** ... Človeška dejavnost torej ni dojeta kot predmetna dejavnost«. Dejavno stran razvije nemška klasična filozofija do najvišje možne stopnje zgolj abstraktno in tudi njena postavitev identičnega subjekta-objekta je abstraktum, ki šele z Marxovo mislijo doživi resnično inkarnacijo v konkretnem subjektu-objektu, kjer se za zgodovinsko mišljenje odkriva sovpadanje mišljenja in biti iz odnosa med protislovnostjo mišljenja in empirično bitjo, med subjektom in objektom. Ne gre, ugotavlja Lukács, za odnos medsebojnega »odražanja«, miselnega zajetja objekta v subjektu. Ta način predpostavlja negibnost, inertnost objekta; delovanje, ki počiva v prepričanju o nespremenljivosti danega in delovanju subjekta kot kontemplativnega opazovalca v odnosu do predmetne danosti, pojmovne dialektike v njeni fichtejski formi. Teze o Feuerbachu so po Lukácsu dejansko pretvaranje filozofije v praktično, v pojmovanje dejanskosti kot »kompleks procesov.«

Znotraj Zgodovine in rezredne zavesti je očitna tendenca, ki neprikrito opozarja na duhovno vez s Heglovo mislijo. Gre za heglovsko interpretacijo Marxove misli in nekaterih kategorij; kategorija totalitete je npr. postavitev niza vprašanj: tako o »obratu« Heglove misli, orientaciji in disazonu Marxove misli. Skrajno poenostavljena je trditev, da gre za zgolj »čisti obrat« v miselni postavitvi nove identitete zgodovinskega subjekta, ki nenadoma ni več svetovni duh, temveč proletarijat. Pri označevanju biti marksizma je Lukács izhajal iz dveh teoretičnih predpostavk svojega časa, razpet med polom na novo oživljajoče se misli Heglove filozofije, s pojavom novoheglovstva in vulgarnim pojmovanjem določitve te biti iz vrste marksističnih filozofov, ki so marksizem pojmovali kot dejstvo, zraslo na posledicah ekonomije, oziroma kot refleks ekonomskih dejstev. Ta trditev, ki je prerasla v popolno absolutizacijo in determinizem, je Lukácsu pomagala zapisati misel, da je kategorija totalitete prevlada celote nad deli, bistvena diferenca specificira med marksizmom in meščansko znanostjo, torej bit marksizma. Ekonomski moment Lukács tu abstrahira.

Lukácsuv uvod v razlago Marxove misli o zgodovini, poteka skozi prizmo dialektike totalitete. Integralna sinteza Marxove misli, njena izvornost, zahteva eno, namreč poskus prevladati filozofijo nasploh, zlasti še novoveško, ki je predmet kritike in analize znotraj Lukácsovega dela. Pravi smisel dejanskosti pričenja Marx tam, kjer se bit polneje razvije in priroda ni več tehnično »vtopljena« v družbo. Ta bit človeka ni »družbena bit«, temveč neposredna bit — človek sam. Ravno zaradi tega je redukcijo individua na družbo ali druž-

beno bit mogoče pojmovati kot predzgodovino človeštva, ne pa kot resnično zgodovino. Od tu Marxovo opozorilo, da se družba ne sme ponovno fiksirati kot abstrakcija nasproti individuu.

Iz analize Marxove »Kritike Heglovega državnega prava« je razbrati ostro kritiko tistega dela Heglove filozofije, kjer ta govori o občosti takih družbenih oblik, ki postajajo subjekt, »na sebi bivajoča eksistenca«. Marxova filozofija je kritika dialektike totalitete dela. Tekst iz Ekonomsko-filozofskih rokopisov, ki jih Lukács v času pisanja Zgodovine in razredne zavesti ne pozna, Marx označuje kot »kritiko Heglove dialektike in sploh filozofije«. Kar »je na Heglovi Fenomenologiji in njenem rezultatu, dialektiki negativnosti kot gibalnem in ustvarjalnem principu — velikega«, je za Marxa Heglovo pojmovanje človeka kot »samoustvarjanje človeka, kot proces, opredmetovanje kot razpredmetovanje, kot povnanjevanje in odpravljanje tega povnanjevanja. Hegel torej že »dojema bistvo dela in pojmuje predmetnega človeka« kot resničnega, »kot rezultat njegovega lastnega dela.«⁷

Oba, Hegel in Marx, izhajata iz človekove dejavnosti, vendar ju skupnost njunih izhodišč ne pripelje do istovetnih zaključkov. Hegel se zaustavi pri kontemplaciji absoluta, tj. totaliteti dela. Marx domisli zgodovinsko konkretni subjekt te dejavnosti in ga najostreje zradikalizira v princip negativitete — tj. komunistične revolucije. »Komunizem je kot dovršen naturalizem« in humanizem kot dovršen naturalizem, »resničen razplet spora med človekom in naravo, resničen razpad spora med eksistenco in bistvom, med upredmetovanjem in samopotrjevanjem, med svobodo in nujnostjo, med individuom in redom. Komunizem je rešena uganka zgodovine in ve, da je ta rešitev.«⁸

Udejanjenje filozofije v svetu je **samoukinjanje proletariata in dela**. Kot metoda kritike meščanskega sveta je dialektika sposobna odkriti njegova protislovja. Iz **Heglovega pojmovanja dela**, ki vidi samo njegovo pozitivno plat, ne pa tudi negativno, ker ne izhaja iz **družbenega značaja dela**, ki se izkazuje v proizvodnji kot sredstvo za kopičenje bogastva, Marx zaključi, da Hegel stoji na stališču nacionalne ekonomije skupaj s Smithom in Ricardom. V tem je tudi razlog, zakaj **kritika dialektike** pripelje do **kritike politične ekonomije**. Za pravilno razumevanje Marxove misli je **nujno** zapopasti ta odnos.

Če izhajamo iz tega, da je **Marxova filozofija kritika** Heglove in da šele skozi kritični pristop do Heglove filozofije Marx lahko razume Hegla, potem so predpostavke Lukácsve filozofske analize marksizma zgrešene. Lukács namreč ni sposoben dojeti pojma **dela** in s tem ne **bistva človeka**, tj. **človekovo prakso** in njegovo **zgodovinsko dejanskost**. Odnos subjekt — objekt izhaja iz bistva dela. Lukács postavlja dialektiko kot nihilizem tiste biti, ki je motiv Marxove misli, namreč humanizma — naturalizma, svobodne prakse. Prirodno je za Lukácsa isto kot najkonsekventnejši miselni izraz družbene biti v meščanski družbi. Vendar priroda kot dialektično nasprotje se oblikuje šele z nastankom prakse in njenega subjekta — človeka, je torej del človekove vsebine, kot možnost in pogoj za udejanje njegovega bistva, ki se izkazuje kot praksa. Gre za tiste lastnosti, ki so del človekovih možnosti in jih človek oblikuje do neke dovršenosti, te pa so določene že z obstojem — so torej dane; za take ali drugačne možnosti, o katerih Lukács upravičeno ugotavlja, da so postavljene in človekovemu bistvu odmaknjene, ne vpraša pa se, kaj človekovo bistvo je. Antropološke dimenzije kritike prirode pri njem ni, ne zapopade bistva človeka in lahko mu je očitati, da enostransko določa pomen Heglove Fenomenologije.

⁷ MEID I, CZ—Ljubljana 1968, str. 379.

⁸ MEID I, CZ—Ljubljana 1968, str. 335.

Zanimivo je prisluhniti njegovi poznejši samokritiki dela, kjer ocenjuje Zgodovino in razredno zavest, mimo subjektivnih tendenc pojasnjevanj in zasledovanj svojega duhovnega razvoja, kot usmerjenost proti osnovam ontologije marksizma, ontologizem, ki ga je do kraja pripeljal eksistencializem predvsem s pojmovanjem narave kot izključno družbene kategorije.

Marksizem je v delu pojmovan le kot znanost o družbi, socialna filozofija, kjer sta mesto in vloga prirode izključena. Materialistično pojmovanje prirode radikalno ločuje meščanski in socialistični nazor o svetu in omogoča razumevanje prakse. Razumeti vse idejne momente predvsem iz ekonomske osnove, brez analize dela občutno zmanjšuje pomen sicer vplivne knjige, v kateri je delo prikazano kot posrednik menjave stvari družbe s narodo, in priroda, ki je po svoji biti osnova te menjave. Marxova misel, da proizvodnja zaradi proizvodnje ne pomeni nič drugega kot razvoj človekovih proizvodjalnih sil, torej razvoj bogastva človekove prirode »kot samocilja«, ostaja po njegovi lastni oceni (predgovor 1967) nedomišljena. Praksa, ki je v svojem pomenu zreducirana zgolj na revolucionarno dejavnost, prilagodljivo »revolucionarnemu mesijanstvu«, ne izhaja iz analize dela, zato avtor meni, da je le pojem »idealistične kontemplacije«. Po Lukácsu je to nepremagano nasledstvo Heglove misli, ki je odigrala v njegovem razvoju pomembno, če že ne odločilno vlogo, še posebej, ker je v njegovem razvoju po 1956. letu spet čutiti navezavo nanjo (npr. v delu Mladi Marx). Kenneth A. Megill v tej zvezi postavlja v filozofskem razvoju Lukácsa tri faze:

- a) Filozofska in politična aktivnost do Zgodovine in razredne zavesti;
- b) Kritična dela iz literature in filozofije (do 1956);
- c) Ontološka dela od 1956 naprej.

Analiza pojma alienacije je v Zgodovini in razredni zavesti interpretirana v Heglovem duhu, njena filozofska osnova je identični subjekt — objekt, ki se realizira v zgodovinskem procesu. Pri Heglu je formiranje tega pojma logično filozofskega značaja glede na to, da najvišja stopnja absolutnega duha v filozofiji z ukinitvijo povnjanjenja, s povrnitvijo samozavesti k sami sebi udejanja identični subjekt-objekt.

V svoji študiji »Mladi Hegel« — s podnaslovom »O odnosu dialektike in ekonomije« Lukács skuša, predvsem zaradi »prevratnega vtisa«, ki ga je nanj naredilo soočenje z Marxovimi Ekonomsko-filozofskimi rokopisi, priti do filozofskega formuliranja odtujitve. Po njegovem so bili s tem porušeni **vsi temelji** Zgodovine in razredne zavesti. V Mladem Heglu Lukács določi Heglovemu pojmu odtujitve iz Fenomenologije (Entäusserung in Entfremdung, pred katerima je po razvojni plati izraz pozitivnost) tri pomene:

1. **odnos subjekt-objekt**, ki je povezan z vsakim delom z ekonomsko in družbeno dejavnostjo človeka;
2. **kapitalistična oblika**, ki jo je Marx kasneje imenoval **fetišizem**;
3. **široka filozofska posplošitev** tega pojma, odtujitev pomeni isto kot stvarskost ali predmetnost, tj. oblika, ki vsebuje filozofski prikaz nastanka predmetnosti kot dialektičnega momenta v smeri identičnega subjekt-objekt preko odtujitve nazaj k sami sebi. »Duh postane predmet, ker je on to gibanje, da sebi postane nekaj drugega, to je predmet svojega subjekta, in da ukine to drugo bit« (Hegel).

Zgodovina in razredna zavest v družbeno-zgodovinskem iskanju kulminira v tem, da proletariati v svoji razredni zavesti s tem, da postane identičen subjekt-objekt zgodovine, realizira to stopnjo. Lukácsu se že potem, ko 40 let v sebi »nosi« Zgodovino in razredno zavest, zdi, da je Hegel stvarno »postavljen

na noge« in da je logično metafizična konstrukcija Fenomenologije duha našla resnično udejanjenje po biti in zavesti proletariata in da se z revolucijo, ki jo Lukács filozofsko utemelji, dovrši predzgodovina človeštva. Ali je identični subjekt-objekt resnično nekaj več kot čista metafizična konstrukcija? To je vprašanje, ki si ga Lukács v predgovoru k novi izdaji dela sam zastavi. Obenem nastopi vprašanje, ali je možno s samospoznavanjem, čigar osnovo naj bi predstavljalo »adekvatno spoznanje družbenega sveta«, v neki popolni samozavesti dejansko realizirati identični subjekt-objekt? Lukács meni, da ne. Kljub temu da se vsebina spoznavanja nanaša na spoznavni subjekt, s tem spoznavni akt vseeno ne izgublja svojega odtujenega značaja. Hegel po Lukácsu z vso pravico zavrže v Fenomenologiji duha mistično-iracionalistično udejanjenje identičnega subjekt-objekta, Schellingovo »intelektualno zrenje«.

Proletariat kot identični subjekt-objekt dejanske zgodovine človeštva ni materialistično uveljavljanje, ki prevlada idealistično miselne konstrukcije, »temveč je daleč prej heglovstvo, ki je bolj heglovski od samega Hegla, konstrukcija, ki namerava po svojem pomenu miselnega dviga nad dejanskostjo objektivno prekosi svojega učitelja«. Ali je v tej zvezi možno izreči trditev, da Lukács ni mogel preboleti svojega heglovstva, in ali je kategorija totalitete še vedno shema Heglovega absolutu? Mar se je izognil teološkim konsekvencam, ko ne zapiše direktno: proletarska zavest je identično dovršena svetovna zgodovina (zavest), in to zgodovinsko bit prevaja v skladu s klasičnim materializmom na odnos subjekt-objekt, v katerem je subjekt sposoben zapopasti objektivno dejanskost, ki ji vlada zakon dialektike. Pri Heglu, pri katerem je zaslediti problem odtujitve, ki ga označuje s terminom *Entäusserung*, pomeni odtujitev (po Lukácsu) istočasno postavljanje vsake predmetnosti. Odtujitev je torej do kraja domišljena, identična s postavljanjem predmetnosti. Identični subjekt-objekt mora glede na to, da ukinja odtujitev, ukiniti tudi vsakršno predmetnost. Za Hegla predmet, stvar eksistira samo kot povnanjanje samozavesti, zato je njegovo vračanje v subjekt konec predmetne dejanskosti, torej dejanskosti nasploh. Zgodovina in razredna zavest sledi Heglu v tem, da se v njej **odtujitev** poistoveti z **opredmetenjem**. Lukács meni, da je to »temeljna in groba zmota, ki je mnogo doprinesla k uspehu dela, saj je tu možno družbeno kritiko sublimirati zgolj v filozofsko. Lukács pravilno dojame odnos med človekovo dejavnostjo in opredmetenjem. Vsaka dejavnost in objektivacija je opredmetenje in povnanjenje določenih človekovih sposobnosti, vendar šele ko opredmetene oblike dobijo svojo lastno moč in se obračajo proti človeku in njegovemu bistvu, ki bi mu morala služiti, in ko začnejo z njegovim življenjem opravljati, govorimo o odtujenih oblikah. Opredmetenje in odtujitev nista identična, njuna identiteta je v delu ves čas prisotna. Pojma nista identična niti družbeno niti pojmovno. Opredmetenje je neposreden, naraven način človekovega obvladanja sveta; odtujitev pa je specifičen način, ki se izoblikuje v določenih **družbenih pogojih**. S to samokritiko so porušeni teoretični temelji tega, kar predstavlja posebnost Zgodovine in razredne zavesti. Z njihovim padcem je bilo treba pričeti znova iz že prej omenjene raziskave odnosa med dialektiko in ekonomijo, ki se ji v najnovejšem času pridružuje analiza ontologije družbene biti.

»Heglovska aktualizacija« (L. Goldmann) je **aktualizacija Heglovih kategorij**. Gotovo je, da je ena osnovnih idej dialektične misli **kategorija totalitete in istovetnosti** odnosa subjekt-objekt. Za marksizem postajajo Heglove kategorije aktualne med leti 1917 in 1923, »Reaktualizacija« (Goldmann) prične Lenin v Filozofskih zvezkih istočasno kot Lukács v Zgodovini in razredni zavesti.

Tretji v tej smeri se pridružuje italijanski marksistični avtor Antonio Gramsci. Po Lukácsovem lastnem prepričanju je velika zasluga Zgodovine in razredne zavesti v tem, da je kategoriji totalitete »ponovno dala tisto metodološko centralno mesto, ki ga je vedno imela v Marxovih delih«. ⁹

Kategorija totalitete, opozarja Lukács, **ne ukinja svojih momentov** v neko **enotnost**, osvobojeno razlik v neko identiteto. Marx pravi: rezultat, do katerega pridemo, ni ta, da so proizvodnja, razdelitev, menjava, potrošnja identične, temveč da sestavljajo razlike znotraj določene enotnosti, kjer poteka **vzajemno delovanje** med različnimi momenti. Vzajemnega delovanja ne gre pojmovati kot **vzročno-posledičnega**, ta se izoblikuje šele iz svojega odnosa **nasproti celoti**. Odnos nasproti celoti postane **določilo**, ki določa predmetno obliko vsakega objekta spoznavanja. Lukács ne govori podrobneje o tem, kateri moment znotraj kategorije totalitete moramo še posebej upoštevati in ga izolirati v odnosu do ostalih, ker je treba pojasniti, ali je to izoliranje sredstvo za spoznanje celote ali ne. »Za marksizem ne obstaja končno nikakršna samostojna pravna znanost, nacionalna ekonomija itd., temveč le ena sama enotna zgodovinsko-dialektična znanost o razvoju družbe kot totalitete.« ¹⁰

Pri »prevajanju« kategorije totalitete iz njene »abstraktne forme« v »konkretno« je Lukácsu v nečem lahko očitati, da pade z določitvijo te biti na razsvetljenske pozicije in izprazni Heglov pojem. Rossi mu npr. očita, da je »razsvetlil« nekatere bistvene Heglove kategorije. Dialektika »biti« je v kategoriji **nastajanja** (werden). Za Hegla je najmanj, kar lahko rečemo o biti, da je »vse« oziroma »nič«. Pričetek dialektike biti je uvajanje kategorije **Werden**, ki pa jo Lukács iz dialektike enostavno izpusti. Bistvena določila dialektike so zanj »vzajemno delovanje subjekta in objekta«, zato iz nje tudi izpade kategorija nastajanje in minevanje. Kot zgradba ni gotova s tem, ko je položen njen temelj, pravi Hegel v predgovoru k Fenomenologiji, tako tudi »**doseženi pojem celote še ni celota sama**«. **Dejanskost celote** je po Heglu v tem, da se v »**razvijanju posameznih oblik**«, ki postajajo momenti te celote, ti momenti **vedno »znova razvijajo in oblikujejo**«, in to v svojem »novem elementu«, v »novi formi«.

Marxovo dialektično pojmovanje dejanskosti temelji na spoznanju o **negativnem značaju dejanskosti** podobno kot Heglovo; negativnost, ki je v kapitalistični družbi nasprotje do kraja izostrila. Za Marxa in Hegla je resnica samo v celoti, v »negativni totaliteti«, njuna filozofija je negativna filozofija (Marcuse). Družba postane torej »negativna totaliteta v procesu abstrakcije«, ki dialektični metodi prikaže ustroj njenega predmeta, to je kapitalistične družbe. Marx kritizira Hegla, ker Hegel realno pojmuje kot rezultat mišljenja, ki se v samem sebi strinja, se pogloblja in se iz samega sebe giblje. Abstrahiranje je lastno kapitalizmu, njegovi ekonomski zakoni izražanje subsumiranje kontretnega dela pod abstraktno. Totaliteta, v kateri se giblje marksistična teorija, je povsem drugačna od tiste, ki je značilna za Heglovo misel. Razlika, ki izvira od tu, je odločilnega pomena za razlikovanje med Heglovo in Marxovo dialektiko. **Za Hegla je totaliteta totaliteta uma**, »zaprt ontološki sistem« (Marcuse), ki je na koncu identičen z umnim sistemom zgodovine. Dialektika je **obči ontološki proces**, kjer je zgodovina proces metafizične biti. Marx je ločil dialektiko od te »ontološke osnove« (Marcuse); negativnost dejanskosti postane zgodovinsko-družbeno pogojena. **Marksistična dialektika je »totaliteta razredne družbe«** (Marcuse).

⁹ Georg Lukács: Povijest i klasna svijest, str. 20.

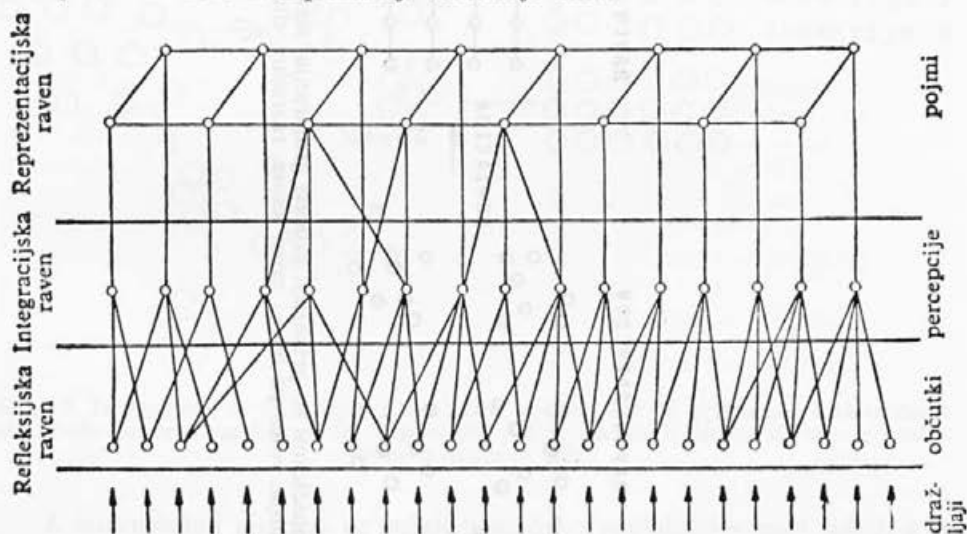
¹⁰ Ibidem, str. 89.

LITERATURA:

- Georg Lukács: Mladi Hegel, Beograd 1950.
Georg Lukács: Pismo o stalinizmu, Naše teme št. 12, 1962.
L. Goldmann: Uvod v sociologijo romana.
G. W. Hegel: Fenomenologija duha, Zagreb 1955.
H. Marcuse: Soviet marxism, New York 1961.
H. Marcuse: Um i revolucija, Sarajevo 1961.
K. A. McGill: Georg Lukács: — ortodoksni marksist, Praxis št. 2, 1971.
Mario Rossi: Marx e la dialettica hegeliana, I, Roma, 1960.

Model mrežaste povezave pojmov, iz katerega izhaja pričujoča študija, je bil že večkrat podrobno opisan (Pečjak: Sodobne teorije psihične mediacije in reprezentacije, *Anthropos* 3—4, 1969; Pečjak: Connecting among concepts, *Proceedings of the International Conference on Psychology of Human Learning*, Praga 1970; Pečjak: Sematičke zavisnosti medu pojmovima, *Psihologija* 1, Beograd 1970). Zato bo tukaj podan samo kratek opis, bolj potanko pa bo prikazan proces razvrščanja pojmov vzdolž dimenzij, ki je važen za to študijo.

»Mreža pojmov« predstavlja subjektivno organizacijo pojmov, v kateri ima sleherni pojem točno določen položaj nasproti drugim pojmom. Za »mrežo« so značilne tri vrste povezav: internalne zveze oziroma zveze med pojmi znotraj pojmovnih skupin; eksternalne zveze oziroma zveze med pojmi različnih pojmovnih skupin; poleg njih pa nastopajo še zveze med pojmi in senzornimi danostmi, a preko teh z dražljaji (objektivnim svetom). Slednje pravzaprav ne spadajo v »mrežo«, marveč le-to povezujejo z drugo vrsto izkušnje. Vse tri vrste zvez prikazuje naslednja slika.

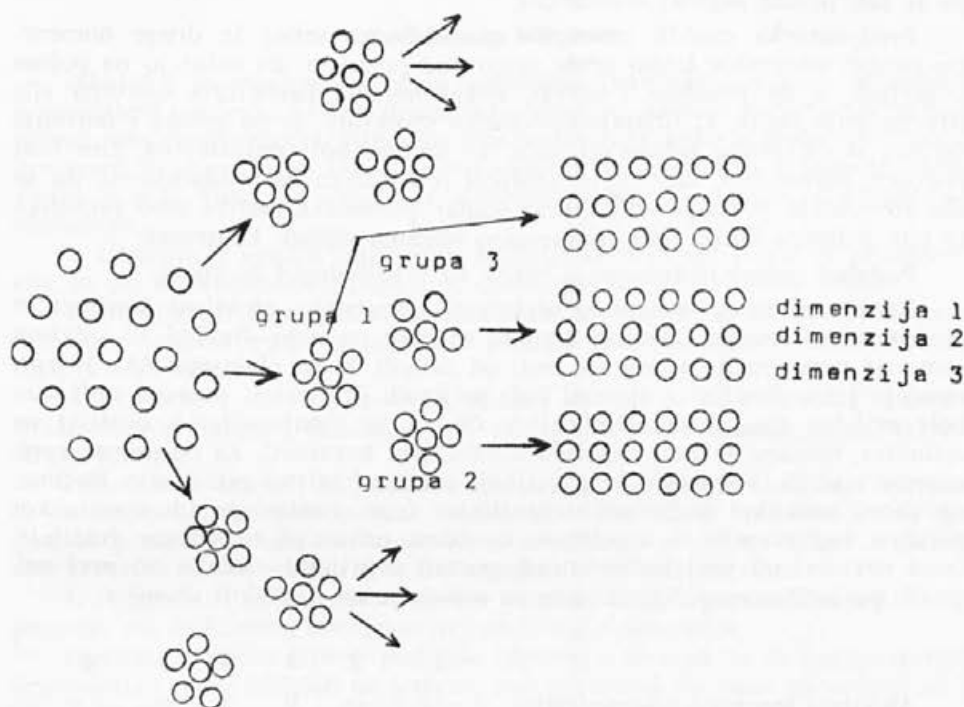
Slika 1. »Mreža pojmov« v odnosu do senzornih danosti in dražljajev. Internalne zveze so prikazane z vodoravnimi črtami na reprezentacijski ravni, eksternalne zveze s kratkimi poševnimi črtami na reprezentacijski ravni, zveze med pojmi in senzornimi danostmi pa z navpičnimi in poševnimi črtami na integracijski in refleksni ravni. Pojmi in senzorne danosti so označeni s krogi

»Pojmovna mreža« nastane s tremi vrstami procesov: z grupiranjem, seriacijo in prečnim povezovanjem. Proces grupiranja, ki je v psihologiji še najbolj poznan, ustvarja iz »kaosa« razrede. S seriacijo se diferencirajo pojmi znotraj razredov na ta način, da se razvrstijo vzdolž določenih dimenzij. S prečnim povezovanjem pa se paralelizirajo pojmi, ki so razporejeni vzdolž različnih dimenzij. Posledica seriacije so internalne zveze, posledica prečnega povezovanja pa eksternalne. Vse tri procese in vmesne nivoje prikazuje naslednja slika.

Slika 2. S puščicami so prikazani procesi grupiranja, seriacije in prečnega povezovanja, vmes pa ležijo ravni kaosa, razredov, dimenzij in mreže

Posameznik lahko grupira pojme na razne načine, a sleherna grupa se lahko razporedi vzdolž več dimenzij. Včasih so to fizične značilnosti vzorcev dražljajev, npr. velikost, hitrost, naravni red (npr. pri dnevih v tednu). Dostikrat so dimenzije vrednostne narave, npr. prijetnost — neprijetnost, dobrota — zlo. Dejanski izbor grup in dimenzij pa je odvisen od konkretne situacije, ki zahteva grupiranje ali seriacijo (v tej funkciji deluje npr. navodilo poskusni osebi). Navedene možnosti so prikazane na naslednji shemi.

Slika 3. Iste pojme se da grupirati na razne načine, kar je prikazano s skupinami pik. Tudi sleherni razred se da razporediti vzdolž različnih dimenzij, kar je prikazano z vrstami pik

Z internalnimi zvezami se pojmi pomensko »dotaknejo« med seboj, a si niso medsebojni simboli (npr. črna barva ni simbol sive, imata pa podoben pomen). Z ekstralnimi zvezami pa se pojmi postavijo v simboličen odnos (črna barva je simbol žalosti, sladek okus simbol ljubezni, hrast simbol očetovstva itd.)

Študija »Semantičke zavisnosti medu pojmovima« (Pečjak, Psihologija, III, 1) je odkrita odvisnost eksternalnih zvez od internalnih in obratno. Lega pojma v serijah (npr. prvi, drugi, tretji ali zadnji pojem) odreja, kako se bodo med seboj povezali, a pod pogojem, da so v vseh serijah razporejeni vzdolž istih dimenzij. S tem je bila »mreža« eksperimentalno potrjena.

Vendar iz nobene študije, niti iz samega modela ne sledi, kakšne so razdalje med pojmi v serijah, ki so razporejeni vzdolž te ali one dimenzije. V omenjenih študijah so jih poskusne osebe razvrščale po rangi: en pojem

na prvo mesto, drug pojem na drug omesto itd., ne glede na medsebojne pomenske razdalje. »Mreža« je bila torej dokazana samo na ordinalni ravni.

Že zaradi nenatačnosti ordinalnega merjenja se je pokazala potreba po bolj točni določitvi pojmovnih leg. Ponuja se bolj idealna podoba »mreže« z enakimi intervali med pojmi vzdolž določene dimenzije. Takšna razvrstitev pojmov bi sledila tudi iz specialne upodobitve »mreže« na prejšnjih shemah (čeprav ni bilo nikjer rečeno, da si morajo pojmi slediti v enakih intervalih, pa je tak prikaz najbolj enostaven).

Predpostavka enakih intervalov pa vleče za seboj še druge domene. Do enakih intervalov lahko pride samo pod pogojem, da delujejo na pojme v serijah, a še posebno v mreži, nekakšne sile ravnotežja oziroma sile izravnavanja razlik, ki izhajajo iz celostne strukture, če pa gremo v notranje vzroke, iz človekove težnje po redu, ki je tem bolj zadovoljena, čim bolj pravilen, simetričen, idealen je dobljeni red. Lahko bi predpostavili, da se sile ravnotežja pojavijo vsaj takrat, kadar pomenske razlike niso prevelike (v tem primeru lahko celo domnevamo obraten učinek kontrasta).

Podobni pojavi izravnavanja razlik so v psihologiji že znani.

Na prvem mestu omenimo afektivno asimilacijo, afektivni kontrast in afektivno ravnotežje. Čustveni ton, ki se veže na neki dražljaj, ni odvisen samo od tega dražljaja, marveč tudi od drugih, ki ga obdajajo. Ako je npr. manj prijeten dražljaj v skupini bolj prijetnih dražljajev, postane tudi sam bolj prijeten (afektivna asimilacija). Če pa se manj prijeten dražljaj ne asimilira, postane še bolj neprijeten (afektivni kontrast). Za pojmovne spremembe v seriji in »mreži« pa je najbolj važno afektivno ravnotežje. Recimo, da damo poskusni osebi serijo dražljajev (npr. vonjav) in jih spozna kot prijetne, indiferentne in neprijetne. Če bomo odstranili neprijetne dražljaje, bodo nekateri od prej indiferentnih postali neprijetni, nekatere od prej prijetnih pa indiferentni. Spremembe so nakazane na naslednji shemi.

	1	2	3	4	5	6
Afektivni ton pred odstranitvijo:	— —	—	0	0	+	++
Afektivni ton po odstranitvi:			—	0	0	+

Afektivno ravnotežje so demonstrirali z dražljaji, ki imajo neposreden amocialni učinek (npr. vonjave). Lahko ga predpostavljamo tudi za dražljaje-simbole, katerih emocionalni učinek je posreden, semantičen, prek pomena, ki ga imajo za posameznika (npr. besede, nasičene s konotativno vsebino). Morda se celo denotativne oznake pojmov v seriji spreminjajo na podoben način.

Drugi primer pa so Helsonovi »adaptacijski nivoji«. Po tej teoriji presoja človek lastnosti dražljajev (npr. velikost, teža, glasnost, svetlost) na podlagi subjektivne lestvice. Srednja točka na tej lestvici je »adaptacijski nivo«, ki nastane z nekakšnim »seštevanjem« dražljajev v seriji — pri čemer pa ne gre za dobesedno seštevanje, ker dobljeni nivo ni aritmetična sredina vseh dražljajev. Helson daje matematične formule, s katerimi se da vnaprej predvideti adaptacijske nivoje na podlagi distribucije dražljajev (Adaptation-level as a frame of reference for prediction of psychological date, American Journal of Psychology, 60, 1947). Dražljaji iznad adaptacijskega nivoja se opažajo kot »veliki, težki, glasni« ipd., a dražljaji izpod tega nivoja kot »majhni, lahki, tihi« in podobno.

Adaptacijske nivoje so demonstrirali za fizične karakteristike dražljajev, ki jih posameznik neposredno zaznava. Podobne spremembe pa bi lahko predpostavljali tudi za dražljaje-simbole, ki samo pomenijo predmete z različnimi fizičnimi karakteristikami (npr. ustrezne besede). Adaptacijske nivoje pri presojanju z besedami izraženih pojmov sta skušala dokazati Musek in Polič (Anthropos 3—4, 1971) z dokaj negotovimi rezultati, ki deloma potrjujejo, deloma pa odstopajo od Helsonove teorije.

Problem in hipoteze

Izhajajoč iz idealnega modela »mrežaste povezave pojmov«, opisanega v prejšnjem poglavju, so bile deducirane hipoteze, katerih preverjanje je bila naloga tega eksperimenta. Hipoteze predpostavljajo, kako se bodo spremenile vrednosti pojmov, ki so bili ocenjeni najprej posamično in v izolaciji (kontrolni pogoj), nato pa skupaj z drugimi pojmi v »mreži«. Hipoteze so naslednje:

1. Hipoteza o enakih intervalih: razdalje med pojmi vzdolž neke dimenzije, ki pri izoliranem merjenju niso enake, postanejo v »mreži« enake.

2. Hipoteza o izpopolnitvi celotne lestvice: pojmi, ki so pri izoliranem merjenju koncentrirani na manjšem predelu lestvice, bodo v mreži zavzeli širši predel lestvice.

3. Hipoteza o smereh: na obeh straneh lestvice se bo pojavilo v »mreži« enako število pojmov, četudi so bili pri izoliranem merjenju samo na eni strani lestvice.

Hipoteza o smereh je podobna hipotezi o izpopolnitvi celotne lestvice, le da predpostavlja bolj izrazite spremembe. Prehod iz ene smeri v drugo pomeni prehod iz pozitivne vrednosti v negativno, iz sodbe »hiter« v sodbo »počasen«, iz sodbe »velik« v sodbo »majhen« itd. (ali obratno).

4. Hipoteza o ravnotežju: pojmi v »mreži« bodo izpopolnili vrzeli, ki se pojavijo pri izoliranem ocenjevanju vzdolž neke dimenzije.

Hipoteza o ravnotežju je podobna hipotezi o smereh, le da predpostavlja izpopolnitev vrzeli kjerkoli na lestvici, tudi v sredini, ne samo na eni polovici ali na ekstremih.

5. Hipoteza o istih vrednostih: če so bile razdalje med pojmi vzdolž neke dimenzije pri izoliranem merjenju enake, bodo tudi v »mreži« ostale enake.

Metoda

Poskusne osebe. Za preverjanje sleherne hipoteze je bila sestavljena posebna skupina poskusnih oseb. V njih je bilo od 24 do 34 oseb in sicer: v 1. skupini 24, v 2. skupini 27, v 3. skupini 33, v 4. skupini 34, v 5. skupini 33. Pojme v izolaciji je ocenjevala posebna skupina, v kateri je bilo 33 oseb. Vse poskusne osebe so bili študenti psihologije nižjih letnikov.

Gradivo. Poskusne osebe so ocenjevale pojme na podlagi enajststopenjske vrednostne ocenjevalne lestvice (—5, —4, —3, —2, —1, 0, +1, +2, +3, +4, +5). Lestvica je bila izrisana na trak iz lepenke s stranicami 6 in 66 cm. V »okenca« so bile napisane številčne vrednosti s predznaki.

200 pojmov, ki so jih poskusne osebe ocenjevale v izolaciji, je bilo izpisanih na kartončke 11 × 6 cm. Pojmi so pripadali petnajstim razredom (zgradbe, pravljica bitja, telesna stanja, ribe, vremenski pojmi, deli telesa, ptiči, rože, žuželke, sesalci, emocije, nesmiselni zlogi, barve, liki, emblemi), vendar so bili zmešani in po slučaju položeni na kup.

Na podlagi ocen v izolaciji je bilo sestavljenih 5 pojmovnih mrež in sicer za vsako hipotezo posebna »mreža«, izrisana na lepenko z »okenci« 11 × 6 cm in z nazivi pojmov v vodoravnih vrstah.

Eksperimentalne »mreže« so imele te značilnosti:

1. »mreža« je vsebovala 4 serije pojmov. Dve sta imeli v izolaciji enake intervale (emocije in živali), dve pa neenake (žuželke in vremenski pojavi) s predpostavko, da da se bodo v skladu s 1. hipotezo v »mreži« izenačili.

2. »mreža« je vsebovala 4 serije pojmov. Dve sta imeli pojme v izolaciji ocenjene vzdolž vse lestvice (emocije in živali), pri dveh pa so bile ocene koncentrirane v sredini (ptiči in nesmiselni zlogi) s predpostavko, da se bodo v skladu z 2. hipotezo bolj razširile.

3. »mreža« je vsebovala tri serije. Ena je imela pojme v izolaciji ocenjene vzdolž vse lestvice (emocije), ena samo na desni polovici (deli telesa) in ena samo na levi (živali) s predpostavko, da se bosta v »mreži« razširili tudi na drugo stran v skladu s 3. hipotezo.

4. »mreža« je vsebovala 4 serije. Dve sta imeli pojme v izolaciji ocenjene v enakih intervalih vzdolž vse lestvice (živali in emocije), ena je imela praznine na obeh straneh (barve), ena pa v sredini (ptiči) s predpostavko, da se bodo praznine v »mreži« izpopolnile v skladu s 4. hipotezo.

5. »mreža« je vsebovala 5 serij pojmov (emocije, živali, vremenski pojavi, telesna stanja in žuželke), ki so bili v izolaciji ocenjeni v enakih intervalih vzdolž vse lestvice. V skladu s 5. hipotezo naj bi pojmi v »mreži« ne spremenili svoje lege.

Posamezni pojmi v serijah in konkretne ocene so razvidne iz tabel, prikazanih pri »rezultatih«.

Postopek. Testiranja so bila individualna.

Pri ocenjevanju pojmov v izolaciji je dobila poskusna oseba navodilo, naj jemlje kartone s kupa drugega za drugim, pri tem pa sleherni napisani pojem oceni na podlagi tega, kako se ji zdi pozitiven ali negativen v vrednostnem smislu. Oceno je morala pokazati v ustreznem intervalu ocenjevalne lestvice.

Pri ocenjevanju pojmov v »mreži« je dobila poskusna oseba vpogled v celotno mrežo pojmov. Sele ko si jo je dobro ogledala, je dobila navodilo, naj pojme oceni s pomočjo ocenjevalne lestvice. Pojme, ki jih je bilo treba oceniti, je kazal eksperimentator drugega za drugim in po slučaju.

Pri tem postopku je predpostavka, da je prostorska prezentacija mreže pojmov vplivala na ocene v prej razloženem smislu, medtem ko naj bi pri izoliranem ocenjevanju poskusna oseba zaradi sukcesivnega podajanja, ogromnega števila pojmov in slučajnega reda povezav med pojmi ne opazila (ali pa vsaj ne tako jasno). V tem bi bila tudi izoliranost takega ocenjevanja.

Rezultati in diskusija

Za sleherni pojem sta bili izračunani aritmetična sredina in standardna deviacija ocen v izolaciji in ocen v »mreži«. Aritmetične sredine so prikazane na tabelah 1, 2, 3, 4 in 5.

Med aritmetičnimi sedinami ocen pojmov v izolaciji in pojmov v »mreži« so bile izračunane razlike in s t-testom statistična pomembnost razlik. Pojmi, katerih ocene se pomembno razlikujejo na nivoju 0,05 ali 0,01, so v prejšnjih tabelah posebej označeni. V vseh preizkušnjah se je pojavilo 35 takih pojmov (od 107).

Vendar za preverjanje zadnjih hipotez ni važna samo pomembnost razlik, marveč smer razlik; npr. ali razlike povečujejo ali zmanjšujejo prvotne intervale, gostoto ocen, ali izrinejo pojme z ene strani lestvice na drugo itd. Smer razlik je razvidna na grafičnih prikazih, ki so podani ob tabelah. Preveritev vsake hipoteze pa mora biti prediskutirana posebej.

1. Hipoteza o enakih intervalih. Iz hipoteze izhaja: razdalje med pojmi vzdolž neke dimenzije, ki pri izoliranem merjenju niso enake, postanejo v »mreži« enake.

Rezultati na tabeli 1 ne potrjujejo hipoteze. Eksperimentalni seriji (žuželke in vremenski pojavi) s prvotno neenakimi intervali ne dobita v »mreži« nič bolj enakih intervalov. Razlike med intervali se celo nekoliko povečajo. Pojma »metulj« in »čebela«, prej ločena, dobita kar isto oceno z intervalom 0,00, a pojmi »grmenje«, »delno oblačno« in »dež« skoraj isto oceno. Na drugi strani pa se razlike med nekaterimi ocenami, npr. za »pajka« in »metulja«, celo povečajo (dobljeni interval znaša 2,96, medtem ko je bil prej 2,72).

Celo za kontrolni seriji pojmov (emocije in živali) se ocene spremenijo na tak način, da postanejo intervali bolj različni.

Dobljene statistično pomembne razlike med ocenami ne pripomorejo k izenačevanju intervalov, marveč rajši nasprotno, h grupaciji nekaterih ocen in s tem k povečanju intervalov.

2. Hipoteza o izpopolnitvi celotne lestvice. Iz hipoteze izhaja: pojmi, ki so pri izoliranem merjenju koncentrirani na manjšem predelu lestvice, bodo v »mreži« zavzeli širši predel lestvice.

Rezultati na tabeli 2 ne potrjujejo hipoteze. Od dveh eksperimentalnih serij (ptiči in nesmiselni zlogi) je ena sicer postala za 1,53 enot širša, a druga za 0,91 enot ožja. Za potrditev hipoteze bi se morali obe seriji razširiti.

3. Hipoteze o smereh. Iz hipoteze izhaja: na obeh polovicah lestvice se bo pojavilo v »mreži« enako število pojmov, četudi so bili pri izoliranem merjenju samo na eni strani lestvice.

Po zavrnitvi hipoteze št. 2 bi bilo težko pričakovati potrditev hipoteze št. 3. Hipoteza zares ni potrjena. Eksperimentalni seriji (živali in deli telesa) nista v »mreži« prešli z negativne polovice lestvice na pozitivno in obratno. Nekateri pojmi so sicer pomembno spremenili svojo lego, vendar spremembe niso v skladu s hipotezo.

4. Hipoteza o ravnotežju. Iz hipoteze izhaja: pojmi v »mreži« bodo izpopolnili vrzeli, ki se pojavljajo pri izoliranem ocenjevanju vzdolž neke dimenzije.

Rezultati na tabeli 4 ne potrjujejo hipoteze. Ena od eksperimentalnih serij (ptiči) je imela vrzel v sredini, druga (barve) pa na straneh lestvice (podobno kot eksperimentalni seriji v »mreži« št. 2). V nobenem primeru se vrzeli niso izpopolnile. Vrzel v sredini se je celo za 0,14 enot povečala, vrzeli na straneh pa sta se za 0,32 in 0,57 enot zmanjšali (razlike niso pomembne). Podobne premike najdemo tudi v kontrolnih serijah (npr. za emocije se neizpopolnjeni del lestvice na skrajni desni strani zmanjša za 0,58 enot).

5. Hipoteza o istih vrednostih. Iz hipoteze izhaja: če so bile razdalje med pojmi vzdolž neke dimenzije pri izoliranem merjenju enake, bodo tudi v »mreži« ostale enake.

Rezultati na tabeli 5 samo deloma potrjujejo hipotezo. 8 pojmov je pomembno spremenilo svojo lego na lestvici, medtem ko so jo drugi v glavnem ohranili. Serije v »mreži« št. 5 so podobne kontrolnim serijam v drugih ekspe-

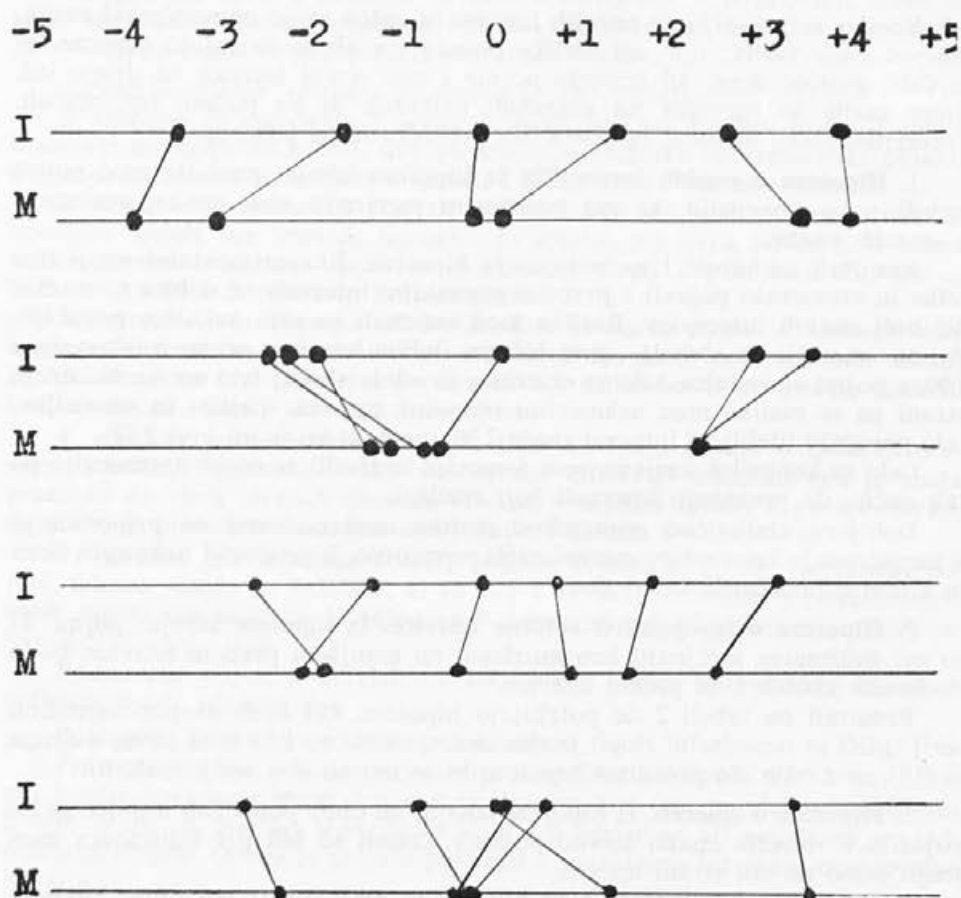

Tabela 1. »Mreža« št. 1 za preverjalne hipoteze o enakih intervalih. Na levi strani grafičen, na desni številčen prikaz ocen za pojme v izolaciji (I) in v »mreži« (M).
V sredini je seznam pojmov v serijah.

OBUP, STRAH**, VZNEMIRJENJE,	—3,67	—1,85	—0,21	1,30	2,63	3,83 I
ZADRŽANOST**, UGODJE*, VESELJE	—4,12	—3,21	—0,25	—0,08	3,42	3,96 M

SRŠEN**, MUHA**, KOMAR, PAJEK,	—2,63	—2,60	—2,03	0,09	2,81	3,15 I
METULJ, ČEBELA**	—1,33	—0,83	—1,45	—0,75	2,21	2,21 M

HIJENA*, DIHUR*, MERJASEC, KRT,	—2,81	—1,55	—0,27	0,62	1,70	3,13 I
SLON, VEVERICA	—2,04	—2,17	—0,50	0,87	1,37	2,42 M

TOČA, GRMENJE, NEVIHTA**, DEL-	—2,78	—0,94	0,12	0,07	0,52	3,34 I
NO OBLACNO, DEŽ*, SONCE	—2,58	—0,29	1,25	—0,42	—0,25	3,45 M

-5 -4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4 +5

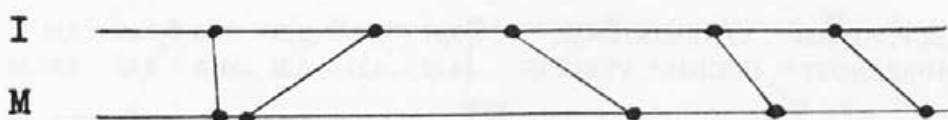

Tabela 2. »Mreža« št. 2 za preverjanje hipoteze o izpopolnitvi celotne lestvice. Na levi strani je grafičen in na desni številčen prikaz ocen za pojme v izolaciji (I) in v »mreži« (M). V sredini je seznam pojmov v serijah.

OBUP, STRAH**, VZNEMIRJENJE**, PRICAHOVANJE. SREČA*	—3,67	—1,85	—0,21	2,22	3,60 I
	—3,63	—3,30	1,26	2,97	4,74 M

JASTREB, SRAKA, KRAGULJ, NOJ, PAV*	—1,00	—0,72	—0,45	0,76	1,06 I
	—1,33	—0,66	—0,19	1,15	2,26 M

PODGANA*, DIHUR*, JAZBEC, MAČKA, VEVERICA	—3,53	—1,54	0,16	1,58	3,55 I
	—2,67	—2,33	—0,19	1,96	3,22 M

UMPKAK, KEROKOK, LAPIJA, LEJLEM, ALINA	—1,30	—0,49	0,00	0,54	1,46 I
	—0,89	—0,52	0,04	0,44	0,96 M

-5 -4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4 +5

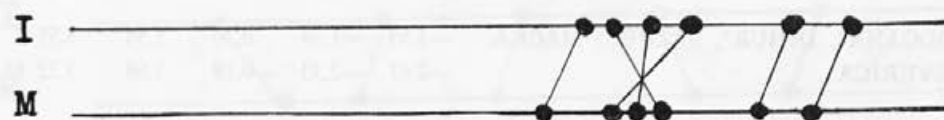
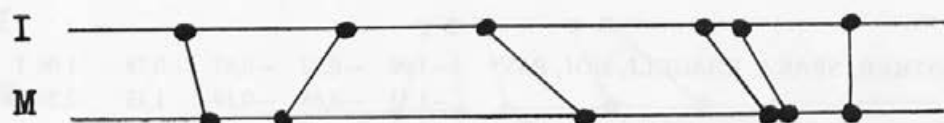

Tabela 3. »Mreža« št. 3 za preverjanje hipoteze o smereh. Na levi strani je grafičen in na desni številčni prikaz ocen za pojme v izolaciji (I) in v »mreži« (M). V sredini je seznam pojmov v serijah.

PODGHANA, HIJENA**, VOLK, PODLA-	-3,53	-2,81	-1,55	-1,36	-0,73	-0,27	I
SICA, MERJASEC	-3,56	-2,88	-2,94	-1,09	-0,33	-0,70	M

OBUP, STRAH*, VZNEMIRJENJE*,	-3,67	-1,85	-0,21	2,22	2,63	3,83	I
PRICA KOVANJE*, UGODJE, VESELJE	-3,36	-2,56	0,88	3,03	3,09	3,82	M

TREBUH, HRBET, NOGA, LEVA	0,70	1,10	1,66	2,03	3,09	3,76	I
ROKA*, DESNA ROKA, GLAVA	0,42	1,55	1,42	1,21	2,76	3,36	M

-5 -4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4 +5

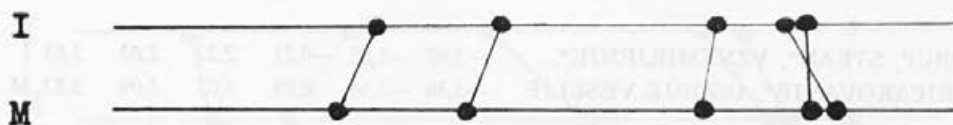
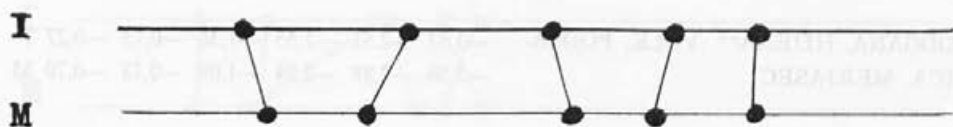

Tabela 4. »Mreža« št. 4 za preverjanje hipoteze o ravnotežju. Na levi strani je grafičen in na desni številčen prikaz ocen za pojme v izolaciji (I) in v »mreži« (M). V sredini je seznam pojmov v serijah.

PODGANA, DIHUR, JAZBEC, MAČKA,	—3,53	—1,54	0,16	1,58	3,13 I
VEVERICA	—3,29	—2,09	0,35	1,35	3,15 M

KROKAR, KRAGULJ, ŠČINKAVEC, SLA-	—1,94	—0,45	2,72	3,00	3,10 I
VEC, KANARČEK	—2,44	—0,83	2,50	3,56	3,32 M

OBUP, STRAH*, VZNEMIRJENJE*, PRI-	—3,67	—1,85	—0,21	2,22	3,60 I
ČAKOVANJE, SREČA	—3,73	—2,65	0,68	2,91	4,18 M

ČRNA, SV. SIVA, RJAVA**, ORANŽNA**, ROŽNATA	—1,33	—0,60	0,16	0,19	1,43 I
	—1,65	—0,32	1,32	1,76	2,00 M

-5 -4 -3 -2 -1 0 +1 +2 +3 +4 +5

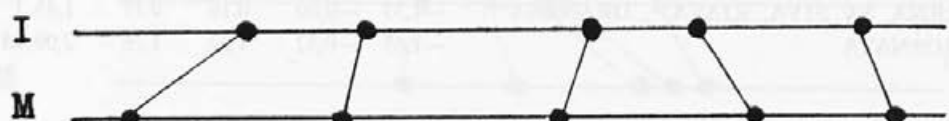
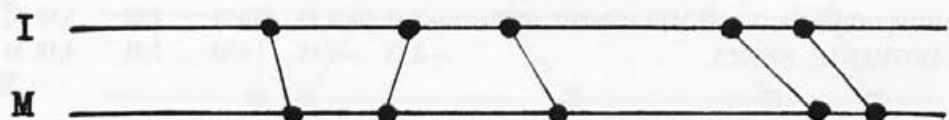
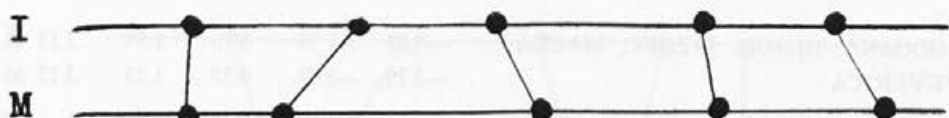

Tabela 5. »Mreža« št. 5 za preverjanje hipoteze o istih vrednostih. Na levi strani je grafičen in na desni številčen prikaz ocen za pojme v izolaciji (I) in v »mreži« (M). V sredini je seznam pojmov v serijah.

OBUP, STRAH, VZNEMIRJENJE, PRICA-	-3,67	-1,85	-0,21	2,22	3,60 I
KOVANJE, SRECA	-3,76	-2,66	0,27	2,45	4,18 M

PODGANA*, DIHUR*, JAZBEC, MACKA,	-3,53	-1,54	0,16	1,58	3,55 I
VEVERICA	-2,79	-2,33	0,15	1,30	2,76 M

TOCA,MEGLA, DEL. OBLACNO,JASNO**,	-2,78	-1,13	0,07	2,52	3,34 I
SONCNO*	-2,55	-1,42	0,55	3,55	4,18 M

SMRT**, UTRUJENOST, MIROVANJE,	-3,07	-1,57	0,91	2,07	4,09 I
SPOCITOST, ZDRAVJE	-4,36	-1,94	0,55	2,76	4,39 M

SRSEN*, BRENCELJ*, PAJEK**, KRES-	-2,63	-1,42	0,09	1,94	3,15 I
NICA, CEBELA	-1,97	-0,58	-0,88	2,55	2,64 M

rimentalnih »mrežah« (ker imajo enake intervale in so razporejene vzdolž vse lestvice), a ki prav tako vsebujejo več pojmov s spremenjenimi legami.

Eksperiment je torej popolnoma ali deloma zavrnil zadane si hipoteze. »Mreža pojmov« ne obstaja na intervalni ravni z »notranjimi silami ravnotežja«, marveč na ordinalni ravni, za katero je značilen samo vrstni red pojmov, ki so razporejeni vzdolž neke dimenzije, ne pa razdalja med njimi; važen je njihov rang, važno je to, kateri pojem je nekaj »večjega, hitrejšega, glasnejšega, boljšega, lepšega« itd. ali pa »manjšega, počasnejšega, tišjega, slabšega, gršega« itd. od drugega pojma, ne pa, za koliko.

V tej zvezi je treba omeniti, da se sodbe na ordinalni lestvici bolj pogosto uporabljajo v praktičnem življenju. Človekove sodbe o stvareh, pojavih in drugih bitjih so zelo relativne. Celo šolske ocene naj bi bile razporejene vzdolž ordinalne lestvice, ker pomenijo ocene predvsem to, katera je večja in katera manjša, ne označujejo pa razdalj med zares enakimi intervali.

Toda med ocenami pojmov v izolaciji in pojmov v »mreži« se je kljub temu pojavilo kar 35 statistično pomembnih razlik. »Sile ravnotežja« jih niso povzročile, ker ne gredo v predvidenih smereh. A nekaj jih je moralo povzročiti. Da niso nastale slučajno, ne dokazuje samo njihovo veliko število, marveč podobnost teh sprememb v istih serijah, ki so se nahajale v različnih mrežah. Serija z živalmi je bila npr. uporabljena v »mrežah« št. 2, 4 in 5 in dobljeni profili so si na moč podobni. Zato smemo domnevati, da jih je povzročil isti dejavnik.

Vrednostni profili pojmov na tabelah od 1 do 5 pa kažejo še eno značilnost: nekateri pojmi so postali v »mreži« bolj stisnjeni, kot so bili prej v izolaciji. Pojavili so se nekakšni »clusterji« oziroma »šopi« pojmov. Če jih analiziramo, odkrijemo, da imajo skupne specifične sematične poteze.

Na tabeli 1 tvorita poseben »šop« pojma obup in strah, ki sta oba izrazito neprijetna. Vznemirjenje in zadržanost sta drug »šop«. Oba pojma sta vsebinsko težko določljiva. A prijetni emociji ugodje in veselje tvorita tretji »šop«.

V seriji žuželk sta združena v »šop« pikajoča sršen in komar. Nekoliko vstran sta ogabna muha in pajek. Precej vstran pa prijetna metulj in čebela.

V seriji živali gresta skupaj odvratna hijena in smrdljivi dihur (v »mrežah« 2 in 3 se dihurju pridruži tudi ogabna podgana). V seriji vremenskih pojavov so stisnjeni znanilci slabega vremena: grmenje, oblačno nebo in dež, čeprav ni jasno, zakaj sta toča in nevihta ločena od njih.

Na tabeli 2 sta v »šopu« spet emociji obup in strah, medtem ko so nesmiselni zlogi vsi zaradi podobne nesmiselnosti bolj skupaj.

Na tabeli 3 najdemo spet v »clusterju« hijeno in dihurja, medtem ko je požrešni, a manj odvratni volk narazen. Emocije se nahajajo v podobnih »šopih« kot na tabelah 1 in 2. Ni jasno, zakaj so povezane leva roka, noga in hrbet, medtem ko je desna roka ločena.

Na tabeli 4 so združeni trije ptiči pevci: ščinkavec, slavec in kanarček. Od barv so šle skupaj hromatske barve: rjava, oranžna in ronžata, ahromatski pa sta odrinjeni vstran.

Na tabeli 5 sicer ni veliko »clusterjev«, vendar so podobni onim na prejšnjih tabelah. Od vremenskih pojavov sta šla skupaj jasno in sončno, kar je razumljivo, saj se pojavljata v stavkih kot sinonimni besedi, npr. na vprašanje »kakšno bo vreme?« Od žuželk se združita ogabna brenclj in pajek ter prijetna kresnica in čebela.

»Clusterji« so torej semantične narave, po principu podobni »clusterjem«, ki sta jih opisala Deese (On the structure of associative meaning, Psychological Review, 69, 1962) in Miller (Psycholinguistic approaches to the study of communication, 1967).

Iz vsega tega sledi, da se proces grupiranja nadaljuje tudi v fazi seriacije, čeprav v obliki mikrogrupiranja. Pojavi pa se vprašanje, ali so procesi grupiranja, seriacije in prečnega povezovanja sploh časovno ločeni procesi in ali ne predstavljajo samo logičnih kategorij, ki pa se jih da z ustreznimi metodami in pripomočki tudi v eksperimentu izolirati.

Morda kaže pojav mikrogrupiranja na to, da je bila izbrana dimenzija premalo homogena. Povsem homogene serije najbrž ne bi razpadle na »clusterje«, kar se je pokazalo v primeru nesmiselnih zlogov. Ta pripomba pa ne more rehabilitirati »intervalne hipoteze mreže«, ker so povsem homogene serije prej izjema kot pravilo v človekovih izkušnjah.

Homogenost vrednostne dimenzije izhaja iz Osgoodovega »evaluativnega faktorja«, ki ga je avtor dobil s faktorsko analizo ocen na sematičnem diferencialu. Posploševanje te predpostavke je bilo že kritizirano (pri nas Polič: Analiza evaluativnega faktorja, Anthropos, 2, 1970). Negativnost podgane npr. ni isto kot negativnost volka, dasiravno sta bila ocenjena z isto lestvico. Zdi se, da moramo razlikovati najmanj tri vrednostne dimenzije: estetsko, etično in hedonistično, četudi so pod nekaterimi pogoji med seboj povezane.

Intelektivni upad pri zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikih

dr. Oto Petrovič

Intelektivna uspešnost osebe lahko zaradi vpliva določenih dejavnikov upade. Poznamo naravni in patološki intelektualni upad. Prvi je posledica procesov naravnega staranja, drugi pa nekaterih vrst možganskih okvar ali bolezni, med katerimi omenjajo tudi shizofrenijo.

Intelektivni upad pri shizofrenih bolnikih so raziskovali z neposredno ali posredno metodo. Rezultati nekaterih pomembnejših raziskav o tem pojavu pri shizofrenih bolnikih: C. E. Trapp in James¹ sta med hospitaliziranimi bolniki našla skupino, ki jo je nekdo drugi ob sprejemu v bolnišnico preizkusil s Stanford-Binet testom. V bolnišnici so ti bolniki ostali od štirih mesecev do trinajst let. Preizkusila sta jih z testom. Primerjava rezultatov je pokazala, da je intelektualni upad sorazmeren z dolžino bolezni. Paranoidni shizofreni bolniki so med bivanjem v bolnišnici utrpeli manjši upad kot ostali. W. Malamud in E. N. Palmer² sta v raziskavo vključila shizofrene bolnike, osebe z možganskimi poškodbami in duševno podnormalne osebe. Preizkusila sta jih z besednjakom in Binetom. Pri prvih dveh skupinah sta ugotovila pomembne razlike med uspešnostjo na besednjaku in mentalno starostjo. M. Davidson³ je z istima testoma preizkusil skupino normalnih oseb. Analiza rezultatov je pri bolnikih pokazala pomembno večjo razliko med uspešnostjo na teh dveh testih kot pri normalnih osebah. Neko drugo skupino shizofrenih bolnikov⁴ je testiral z Binetom. Poroča, da se je s spremembo njihovega kliničnega statusa spremenila tudi uspešnost na testu. J. R. Schlosser in R. E. Kantor⁵ sta z Wechsler-Bellevue inteligentnostnim testom preizkusila neparanoidne in paranoidne shizofrene bolnike ter psihonevrotike. Skupine se niso pomembno razlikovale med seboj v deterioraciji. S. R. Rapaport in W. Webb⁶ sta v bolnišnici našla skupino shizofrenih bolnikov, ki jih je nekdo pred obolelostjo preizkusil z WB testom. Ponovno sta jih testirala s tem testom. Razliko v rezultatih pripisujeta bolnikov negativizmu in njihovi neustavljeni pozornosti. C. A. Foulds in drugi⁷⁻⁹ so z Ravenovimi progresivnimi matricami in Mill-Hillovim besednjakom testirali in po dveh letih retestirali shizofrene bolnike. Tudi ko so jih razvrstili glede na tip shizofrenije, so pri vseh podskupinah ugotovili intelektualni primanjkljaj. D. Cook in Mr. Smith¹⁰ sta v raziskavo zajela hospi-

¹ TRAPP, C. E. and JAMES EDITH, B. Comparative intelligence ratings in the for four types of dementia praecox. J. Mennt. Dis., 86, 399—404, (1937).

² MALAMUD, W. and PALMER, E. M. Intellectual deterioration in the psychoses. Arch. Neurol. Psychiat., Chicago, 39, 68—81 (1938).

³ DAVIDSON, MARSH, A. study of schizophrenic performance on the Stanford-Binet scale. Brit. J. Med. Psychol., 17, 93—97 (1938).

⁴ DAVIDSON, MARSH, Studies in the application of mental tests to psychotic patients. Brit. J. Med. Psychol., 18, 44—52 (1939).

⁵ SCHLOSSER, J. R. and KANTOR, R. E. A comparison of Wechsler's deterioration ratio in psychoneurosis and schizophrenia. J. Cons. Psychol., 13, 108—110 (1949).

⁶ RAPAPORT, S. R. and WEBB, W. An attempt to study intellectual deterioration by premorbid and psychotic testing. J. Cons. Psychol., 14, 95—98 (1950).

⁷ FOULDS, G. A. and DIXON, PENELOPE. The Nature of intellectual Deficit in Schizophrenia. Brit. J. Soc. Clin. Psychol. Vol. 1, Part 1, 7—19 (1962).

⁸ FOULDS, G. A. DIXON, PENELOPE, Mc CLELLAND, MARILYN and Mc CLELLAND, W. J. The Nature of Intellectual Deficit in Schizophrenia. Brit. J. Soc. Clin. Psychol. Vol. 1, Part. 2, 141—149 (1962).

⁹ FOULDS, G. A. and DIXON, PENELOPE, The Nature of Intellectual Deficit in Schizophrenia. Brit. J. Soc. Clin. Psychol. Vol. 1, Part 3, 199—207 (1962).

¹⁰ COOK, D. and M. R. SMITH. A note on Intellectual Deficit in Schizophrenia. Brit. J. Soc. Clin. Psychol. 4, 152—153 (1965).

talizirane kronične shizofrene bolnike in jih preizkusila z Ravenovimi barvastimi progresivnimi matricami in Mill-Hillovim besednjakom. Poročata o pomembnem intelektualnem upadu, ki pa ni povezam z dolžino bolezni.

Očitno raziskovalci različno opredeljujejo pojem intelektualnega upada in tudi pri njegovem besednem označevanju niso enotni. Skupine bolnikov, vključene v raziskave, so ogledle nekaterih relevantnih znakov dokaj heterogene. V raziskavah prevladujejo posredne metode za ugotavljanje intelektualnega upada. Verjetno prav ti dejavniki močno zmanjšujejo skladnost ugotovitev in še nadalje puščajo odprta.

PROBLEMA

Ali kažejo zgodnji paranoidni shizofreni bolniki v primerjavi z normalnimi osebami intelektualni upad?

Kakšen je odnos med njihovim morebitnim intelektualnim upadom, spalom, življenjsko starostjo in trajanjem bolezni?

METODA

Uporabili smo D. Wechslerjevo metodo za ugotavljanje mentalne deteroracije. Ta metoda je posredna in rezultati, dobljeni z njo, imajo le deskriptivni pomen. Manifestno vedenje preizkusnih oseb smo zajeli z ustrezno lestvico.

Subjekti

V eksperimentalni skupini so bile osebe, ki so jih priiatri neodvisno od raziskave ocenili kot paranoidne shizofrene bolnike. Imeli so najmanj dokončano srednjo šolo, anamnestično niso ustrpeli travm glave z nezavestjo, zdravili so se v bolnišnici, v zadnjih treh mesecih niso bili podvrženi konvulzivni terapiji, bili so kooperabilni. Med bolniki je bilo sedemnajst žensk in triindvajset moških. Triindvajset je bilo starih od dvajset do trideset let, sedemnajst pa od trideset do štirideset let. Pri dvajsetih je bolezen trajala do šest mesecev, pri dvajsetih pa od šest mesecev do dveh let.

Kontrolno skupino so sestavljale osebe, ki se po lastni izjavi do takrat še niso zdravile za nobeno duševno boleznijo in niso utrpele možganske poškodbe z nezavestjo. Med preizkusom so se počutile telesno in duševno zdrave.

Postopek

Subjekte smo preizkusili z inteligentnostnim testom Wechsler-Bellevue, oblika II, za mladostnike in odrasle. Bolnike smo testirali v bolnišnici, normalne osebe pa na oddelku za psihologijo. Pri uporabi testa smo se ravnali po standardnih navodilih. Odgovore preizkusnih oseb smo sproti dobesedno zapisovali, njihove manifestno vedenje pa ocenili takoj, ko so odšle iz sobe. Odgovore na podtestu Splošno razumevanje in podtestu Podobnosti sta neodvisno drug od drugega ocenila dva ocenjevalca. Oba imata s tem testom dolgoletne izkušnje. Za vsako preizkusno osebo smo izračunali količnik mentalne deterioracije.

REZULTATI IN DISKUSIJA

Pri statistični analizi zbranih podatkov smo izhajali iz domneve, da skupini predstavljata dva majhna neodvisna vzorca. Pomembnost razlik v količnikih mentalne deterioracije med skupinama smo preizkusili s *t* testom, variabilnost pa z *F* testom. Morebitno povezanost mentalne deterioracije s spo-

lom, življenjsko starostjo in trajanjem bolezni smo preizkusili z analizo variance.

Tabela št. 1

WB količniki mentalne deterioracije — pomembnost razlik med skupino zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikov in skupino normalnih oseb

	B	N
N	40	40
X	74,20	83,55
σ^2	111,02	94,77
t	4,50***	
F	1,70	

TABELA št. 2

Analiza variance razlik v količnikih mentalne deterioracije med skupino zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikov in skupino normalnih oseb v odvisnosti od spola in življenjske starosti

Izvor variance	Sume kvadratov	P. s.	Ocena variance	F	P
Spol	0,00	1	0,00	< 1	NP
Življenjska starost	0,16	1	0,16	< 1	NP
Spol $\times$ življenjska starost	13,63	1	13,63	< 1	NP
Ostanek	6846,34		190,18		
Total	6860,13				

TABELA št. 3

Analiza variance količnikov mentalne deterioracije pri skupini zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikov v odvisnosti od spola in trajanja bolezni

Izvor variance	Sume kvadratov	P. s.	Ocena variance	F	P
Spol	144,11	1	144,11	1,31	NP
Trajanje bolezni	130,18	1	130,18	1,18	NP
Spol $\times$ trajanje bolezni	74,26	1	74,26	< 1	NP
Ostanek	3960,15	36	110,00		
Total	4038,70	39			

TABELA št. 4

Analiza variance količnikov mentalne deterioracije pri zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikih v odvisnosti od življenjske starosti in trajanja bolezni

Izvor variance	Sume kvadratov	P. s.	Ocena variance	F	P
Starost	18,51	1	18,51	< 1	NP
Trajanje bolezni	129,13	1	129,13	1,28	NP
Starost $\times$ trajanje b.	462,18	1	462,18	4,57	*
Ostanek	3637,18	36	101,04		
Total	4247,30	39			

*** Pomemben na nivoju 0,001.

* Pomemben na nivoju 0,05.

Rezultat statistične analize eksperimentalnih podatkov kažejo, 1) da je med skupino zgodnjih paranoidnih shizofrenih bolnikov in skupino normalnih oseb pomembna razlika v količnikih mentalne deterioracije, ter 2), vidimo tudi, da pri bolnikih med življenjsko starostjo in trajanjem bolezni pomembna interakcija.

Kolikor se v diskusiji najprej omejimo le na poprečno razliko v intelektualnem upadu med skupinama, potem vidimo, da ta znaša nekaj nad devet točk količnika mentalne deterioracije oziroma manj kot deset odstotkov upada. Ta razlika, ki je statistično visoko pomembna, dobi svoj pravi pomen šele, če jo ocenimo z vidika klinične pomembnosti. Ko to storimo glede na Wechslerjevo klasifikacijo deterioracijskih količnikov, vidimo, da zgornji paranoidni shizofreni bolniki kažejo sicer večji intelektualni upad kot normalne osebe, vendar je ta še v mejah kategorije »brez upada«. (Analiza podatkov s Corsini-Fessetovo metodo za ugotavljanje mentalne deterioracije prav tako ni pokazala pomembnih razlik med skupinama). Do popolnoma drugačnega sklepa pa pridemo, če upoštevamo tudi mesto, na katerem se ta razlika med skupinama pojavlja na omenjeni klasifikacijski lestvici mentalne deterioracije. V tem primeru bi lahko rekli, da zgodnji paranoidni shizofreni bolniki kažejo definitiven, normalne osebe pa verjeten intelektualni upad. Vsekakor preseneča relativno visok intelektualni upad pri normalnih osebah. Ta pojav bi bilo mogoče razložiti s tem, da skupine nismo izbrali po ustrezni kriterijih, da uporabljena metoda in/ali klasifikacija deterioracijskih količnikov ni ustrezna. Mnenja smo, da vsaj del razlike v intelektualnem upadu med skupinama lahko pripišemo neustaljeni pozornosti bolnikov.

Zelo verjetno spol osebe nima pomembnega vpliva na stopnjo intelektualnega upada. Če že pride do njega, se ta pokaže pri obeh spolih poprečno v enakem obsegu (Foulds je v svoji raziskavi ugotovil razlike v intelektualnem upadu med spoloma, vendar jih ne pripisuje spolu, temveč drugim dejavnikom).

Videti je, da življenjska starost, v kateri oseba zboli za paranoidno shizofrenijo, prav tako ne vpliva bistveno na stopnjo intelektualnega upada. To velja najbrž tudi za trajanje bolezni. Seveda bi lahko prišle v poštev tudi druge, enako verjetne razlage. Možno je, da je proces intelektualnega upada sorazmerno počasen in se njegovo napredovanje pokaže šele tedaj, če obolelost traja dalj časa kot pri bolnikih, vključnih v to raziskavo. Lahko da je proces intelektualnega upada zaradi zdravljenja upočasnen, morda pa celo začasno ali trajneje zaustavljen. Ne izključujemo pa tudi možnosti, da se morebitni intelektualni upad pri zgodnjih shizofrenih bolnikih pokaže v celoti že ob njihovem prvem sprejemu v bolnišnico, kot to trdijo Foulds, Cook in Smith. Za pojav, da pri skupini bolnikov, katerih bolezni traja do šest mesecev, kažejo pomembno večji intelektualni upad starejši, medtem ko pri tistih, katerih bolezni traja nad šest mesecev, kažejo pomembno večji upad mlajši, je težko najti psihološko utemeljeno razlago. Mogoče gre v tem primeru za neko posebnost v raziskavo vključene skupine bolnikov, za posebnost metode ali pa za oboje.

V kratkem povzetku rezultatov raziskave bi lahko rekli, da kažejo zgodnji paranoidni shizofreni bolniki v primerjavi z normalnimi osebami večji intelektualni upad. Zelo verjetno spol bolnikov, njihova življenjska starost in trajanje bolezni ne vplivajo pomembno na stopnjo intelektualnega upada. V bodoče tovrstne raziskave bi kazalo vključiti le tiste bolnike in normalne osebe, pri katerih z objektivnimi metodami ni bila ugotovljena možganska okvarje-

nost. Zaželeni so rezultati, dobljeni z neposredno metodo za ugotavljanje intelektualnega upada, saj bi prav ti pomembno prispevali k poglobljeni osvetlitvi tega pojava pri zgodnjih paranoičnih shizofrenih bolnikih.

¹¹ WECHSLER, D: The measurement and appraisal of adult intelligence, 4th ed. — Williams and Wilkins, Baltimore 1958.

¹²CORSINI, R. J. and FASSET K. K. The validity of Wechslers Mental Deterioration Index. J. Consult. Psychol. 16, 462—468, (1952).

Vpliv frekvenčnega območja na količino prenesene informacije

Klas Brenk/Simona Jurčič

Po letu 1948, ko sta N. Wiener in C. E. Shannon izdelala osnove informacijske teorije, se je pojavila vrsta eksperimentov, ki so njeno izrazslovje in matematične metode na vse mogoče načine aplicirali na psihologijo. Ena izmed smeri raziskav je vodila na področje percepcije, točneje na področje preučevanja maksimalne količine informacij, ki jo človek, pojmovan kot komunikacijski kanal, lahko prenese od receptorja do efektorja. Maksimalno zmogljivost tega kanala so poimenovali kot kanalno kapaciteto. Za različne perceptive modalitete je kanalna kapaciteta danes že znana, tako npr. navajajo za čiste tone okoli 2,3 bita prenesene informacije (5), za jakost glasnosti okoli 2,3 bita (10), za okuse okoli 1,9 bita (3), za točke na premici okoli 3,25 bita (6) ipd.

V zadnjem času se je pojavil upravičen dvom v tako pojmovan izraz kanalne kapacitete. Nekateri avtorji (4) so že nekako sprejete gornje meje z zviševanjem motivacije lahko še zvišali. Zato ga ne pojmujejo kot neko maksimalno gornjo mejo zmogljivosti perceptivnega sistema, temveč kot neko optimalno, od konkretne situacije odvisno kapaciteto.

V letu 1952 je Pollack izvedel več študij, s katerimi je raziskoval količino prenesene informacije za čiste tone pri absolutnih sodbah (10,11). Pod optimalnimi pogoji je znašala ta vrednost okoli 2,3 bita in predstavlja popolno identifikacijo približno petih alternativnih dražljajev. Kontrast k tej razmeroma majhni vrednosti je zelo veliko število ravno še opaznih razlik, ki jih znamo v procesu klasičnega psihofizičnega eksperimenta. To kaže, da moramo razlikovati procesa diferenciacije in identifikacije.

Mnogi eksperimenti tudi potrjujejo zaključek Hakea in Garnerja (6), da z naraščanjem števila alternativnih dražljajev čez omenjene vrednosti petih alternativ ne narašča količina prenesene informacije.

Garner (5) ugotavlja, da je informacijski prenos največji takrat, kadar so alternativni dražljaji izbrani po kriteriju enake diskriminabilnosti, kar pomeni, da so med njimi subjektivno enaki intervali.

Zanimiv je tudi Pollackov zaključek, da območje frekvenc, ki jih pokrivajo alternativni dražljaji, verjetno ne vpliva na količino prenesene informacije. V vrsti poskusov, s katerimi je raziskoval, kolikšna je količina prenesene informacije pri osmih alternativnih frekvencah, je ostala najnižja frekvenca 100 Hz, najvišjo frekvenco pa je sistematično variiral od 500 do 8.000 Hz. Ta variacija v območju — in s tem v razdalji med posameznimi alternativnimi dražljaji — je zvečala kanalno kapaciteto samo za 0,2 bita, to je za približno 10 %. Torej dobimo zelo majhno ali skoraj nobene razlike, če so frekvence nameščene na celotni slišni skali ali pa samo na ozkem območju. Enak zaključek je dal drugi Pollackov eksperiment (11), ko je vzel polovico alternativnih frekvenc iz spodnjega frekvenčnega območja (100 do 250 Hz), polovico pa iz zgornjega (2000 do 8000 Hz).

Po Pollacku torej posameznik uporablja pet kategorij, v katere uvršča tone (zvoke). Teh pet kategorij pa lahko uporabi za kakršnokoli frekvenčno območje in distribucijo dražljajev. Vkljub tej dokaj kategorični Pollackovi trdit-

vi pa nekateri avtorji (1) sklepajo, da je verjetno vpliv frekvenčnega območja in razdalja med posameznimi alternativnimi dražljaji večji, kot pa se kaže. Eden izmed vzrokov za tako majhno razliko bi bil lahko tudi manjši informacijski prenos višjih frekvenc, kar pa ni preveril niti Pollack v svojem drugem eksperimentu (11), in kolikor nam je znano, niso preverjali niti njegovi kritiki. Informacijsko vrednost posameznih dražljajev je mogoče izračunati tudi iz rezultatov, ki jih dobimo s klasično shemo za preučevanje kanalne kapacitete. Vendar pa dobljene vrednosti po našem mnenju niso zanesljive in ne dajo prave slike predvsem iz naslednjih dveh razlogov:

— Z večanjem števila alternativnih dražljajev se večajo tudi pojavi serialnega učenja, predvsem boljša zapomnitev ekstremnih frekvenc in slabša osrednjih. S tem dobijo ekstremne frekvence višjo informacijsko vrednost.

— Z maksimalnim treningom prepoznavanja alternativnih dražljajev se manjšajo tudi mogoče razlike med frekvenčnimi območji. Vprašanje je, ali je količina treninga, s katerim dosežemo plato (kanalno kapaciteto), enaka pri visokih in nizkih frekvencah.

Na osnovi teh pomislekov smo formulirali svoj problem:

— Prenos alternativnih frekvenc — količina prenesene informacije — je odvisen od frekvenčnega območja, iz katerega so izbrane alternativne frekvence.

Za proučitev te hipoteze smo postavili naslednje eksperimentalne pogoje:

1. Če so razlike med frekvenčnimi območji, se bodo pokazale v pogojih minimalnega predhodnega treninga. S tem se omejujemo samo na preučevanje količine prenesene informacije. Pod izrazom minimalni trening pojmuje

— vera v revolucijo, v revolucionarne spremembe.

števila alternativnih frekvenc lahko torej pričakujemo, da količina prenesene informacije ne bo naraščala do neke asimptotske vrednosti, temveč bo prej padala, ker predhodni trening ostane isti.

2. Če vzamemo kot predstavnika frekvenčnega območja zanj karakteristično oktavo, tako omejimo totalni interval in s tem tudi intervale med posameznimi frekvencami.

intervalov med posameznimi alternativnimi frekvencami.

Pod temi pogoji lahko predpostavljamo, da se bodo vrednosti količine prenesene informacije verjetno gibale med približno 1,0 in 2,0 bita. To je odvisno predvsem od števila alternativnih dražljajev in po našem mnenju tudi od frekvenčnega območja.

V našem eksperimentu smo izhajali iz naslednje predpostavke:

— Med posameznimi frekvenčnimi območji obstajajo razlike v količini prenesene informacije pod pogojem minimalnega predhodnega treninga in glede na število alternativnih dražljajev.

METODA

Prva variacija neodvisne variable je frekvenčno območje. Celotno območje frekvenc, ki jih človek lahko zazna, razdelimo v nizko ($2 \cdot 10^{-1}$ kHz), srednje ($2 \cdot 10^{-1}$ do 2 kHz) in visokofrekvenčno (2 do 20 kHz) območje. Iz posameznega frekvenčnega območja smo vzeli interval karakteristične oktave, ki predstavlja prvo variacijo neodvisne variable:

N — od 50 do 100 Hz (56 — 161 melov)

S — od 400 do 800 Hz (508 — 854 melov)

V — od 3200 do 6400 Hz (2014 — 2714 melov)

Posamezne frekvence so bile predvajane z jakostjo glasnosti $82 \pm 2\text{dB}$.

Druga variacija neodvisne variable je število alternativnih dražljajev posameznega oktavnega območja. Vrednosti alternativnih frekvenc znotraj oktavnega območja so v medsebojnem fizikalno-linerarnem razmerju (ne v log razmerju).

Shema variiranja neodvisne variable je prikazana v tabeli I.

Tabela I. Princip porazdelitve alternativnih dražljajev glede na frekvenčno območje in število alternativ.

Število alternativnih dražljajev											
3			5			7			9		
N+	S+	V+	N	S	V	N	S	V	N	S	V
50	400	3200	50	400	3200	50	400	3200	50	400	3200
75	600	4800	62	500	4000	58	467	3730	56	450	3600
100	800	6400	75	600	4800	67	533	4170	62	500	4000
			87	700	5600	75	600	4800	69	550	4400
			100	800	6400	83	667	5330	75	600	4800
						92	733	5870	81	650	5200
						100	800	6400	87	700	5600
									94	750	6000
									100	800	6400

+ = frekvenčna območja

Odvisna variabla je količina prenesene informacije (T_{xy}), izražena v bitih.

Osebe, zajete v eksperimentu, so bili študentje nižjih letnikov psihologije in to dvanajst moških in žensk.

Posameznik je odgovarjal na dražljaje iz enega oktavnega območja. Po slučaju so bile formirane tri skupine s po štirimi osebami. Pri posameznem oktavnem območju je bila najprej prezentirana serija s tremi alternativnimi dražljaji, nato s petimi, sedmimi in devetimi. Pred vsako prezentirano serijo je imela poskusna oseba kratek trening. Frekvence sledeče serije smo predvajali zaporedoma od najnižje do najvišje in nazaj. Vsako prezentirano frekvenco smo označili s črko: črka A je vedno označevala najnižjo frekvenco, B, C itd. pa so označevale sukcesivno višje frekvence. V vsaki seriji smo posamezno frekvenco (dražljaj) prezentirali desetkrat, predvajane pa so bile po slučajnem vrstnem redu. Po vsaki prezentaciji frekvenc, ki je trajala 2 sekundi, je poskusna oseba odgovarjala s črko, ki jo je vpisala na list za odgovore.

Aparati in pripomočki: RC generator (»Iskra« MA 3601), ojačevalec (»Iskra« EO 0951/943), zvočnik (»Iskra« EZ 4301/875), level-meter (General Radio Co., Type 1555-4).

S pomočjo Mc Gillovega obrazca smo izračunali iz $N \times M$ tabele količino prenesene informacije v bitih pri posamezni poskusni osebi in za določeno število alternativnih dražljajev.

Z dvosmerno analizo variance za korelirane podatke smo preverjali sledeče ničelne hipoteze:

H_1 : Ni pomembnih razlik v količini prenesene informacije glede na število alternativnih dražljajev.

H_2 : Ni pomembnih razlik v količini prenesene informacije glede na frekvenčno območje.

H₃: Interakcija med frekvenčnimi območji in številom alternativnih dražljajev glede na količino prenesene informacije ni statistično pomembna.

Z zavrnitvijo prve ničelne hipoteze ne dobimo odgovora na našo delovno (eksperimentalno) hipotezo, pač pa se odpira serija novih problemov in zahteva po testiranju odnosa med količino vnesene in prenesene informacije.

Z zavrnitvijo druge ničelne hipoteze le delno potrdimo našo delovno (eksperimentalno) hipotezo, s tem pridržkom, da razlike med frekvenčnimi območji sicer so, vendar ne glede na število alternativnih dražljajev.

Z zavrnitvijo tretje ničelne hipoteze pa lahko sprejmemo tudi našo delovno (eksperimentalno) hipotezo.

Tabela II. Individualni rezultati: količina prenesene informacije, izražena v bitih

Frekvenčno območje	PO	Število alternativnih dražljajev			
		3	5	7	9
50 do 100 Hz	1	1.581	1.489	1.341	2.544
	2	1.325	1.414	1.035	1.364
	3	1.250	1.667	1.415	1.635
	4	1.099	1.059	0.831	0.809
400 do 800 Hz	5	1.295	1.581	0.997	1.294
	6	1.585	1.943	1.527	1.697
	7	1.585	1.712	1.337	1.605
	8	1.585	0.586	0.729	0.836
3200 do 6400 Hz	9	1.142	1.438	1.046	1.132
	10	1.325	1.343	1.216	1.065
	11	1.235	1.054	1.324	1.592
	12	1.182	0.835	0.688	0.443

REZULTATI IN DISKUSIJA

V tabeli II so prikazani rezultati dvanajstih poskusnih oseb. Kakor je iz nje razvidno, se večina dobljenih vrednosti dejansko giblje v predvidenem območju med 1,0 in 2,0 bitov, z najmanjšo ekstremno vrednostjo 0,443 bita pri devetih alternativah v visokofrekvenčnem območju in 2,544 bita kot najvišjo vrednostjo v nizkofrekvenčnem območju. Te vrednosti lahko pripišemo, kakor smo že uvodoma omenili, minimalnemu predhodnemu treningu, razmeroma ozkemu totalnemu intervalu oktave, majhnim intervalom med posameznimi alternativnimi dražljaji in ne nazadnje fizikalno-linearnemu razmerju med posameznimi alternativnimi dražljaji, kar se vse sklada z navedbami v literaturi.

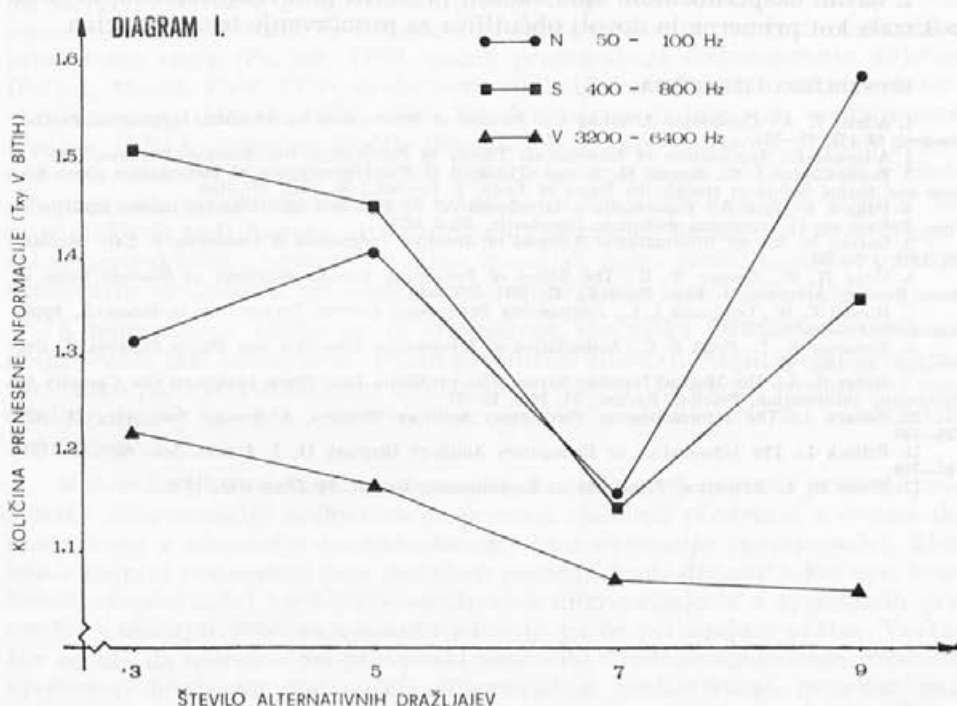
Tabela III. Povzetek dvosmerne analize variance za korelirane podatke, izražena v bitih

Izvor variacije	SK	SS	MK	F
Med subjekti	3.927663	11		
A — frekvenčno območje	0.606785	2	0.303392	0.822
Subjekti v skupinah	3.320878	9	0.368986	
Znotraj subjektov	2.962828	36		
B — število alternativov	0.431415	3	0.143805	1.784
A × B interakcija	0.344301	6	0.573835	7.120 ⁺
B × subjekti v skupinah	2.176012	27	0.080593	

⁺p < 0.001

Statistična analiza rezultatov je prikazana v tabeli III s povzetkom dvo-
smerne analize variance za korelirane podatke. Kot je iz nje razvidno, sta spre-
jeti naša prva in druga hipoteza. To pomeni: 1. ni razlik v količini prenesene
informacije med posameznimi serijami z različnim številom alternativnih
dražljajev brez upoštevanja frekvenčnega območja in 2. ni razlik med infor-
macijsko vrednostjo frekvenčnih območij brez upoštevanja števila alterna-
tivnih dražljajev.

Zavrnjena je naša tretja ničelna hipoteza, kar pomeni, da so razlike med
količino prenesene informacije za različna frekvenčna območja ob upošteva-
nju števila alternativnih dražljajev. Interakcija je pomembna na nivoju 0,001,
kar nam omogoča, da sprejmemo tudi delovno hipotezo.

Grafični prikaz rezultatov eksperimenta nam prikazuje naravo doblje-
ne interakcije. Krivulji nizkofrekvenčnega (N) in srednjefrekvenčnega (S)
območja se med seboj bistveno ne razlikujeta, razen v pogoju prezentira-
nja treh alternativnih dražljajev. Tudi obliki obeh krivulj sta dokaj identični.
Za razliko od njiju pa je krivulja visokofrekvenčnega (V) območja izrazito
nižja. Z drugimi besedami: informacijski prenos je za dražljaje visokofre-
kvenčnega območja manjši kot za dražljaje iz srednje- in nizkofrekvenčnega ob-
močja. Vendar to ne velja za serijo s sedmimi alternativnimi dražljaji. Na tem
mestu se vse tri krivulje približajo ena drugi in so njihove vrednosti približno
enake. Z rezultati našega eksperimenta tega ne moremo pojasniti.

Dobljene rezultate si lahko razlagamo z naslednjih vidikov:

1. Visoke frekvence se v vsakdanjem življenju le redko javljajo v obliki
relevantnih signalov. To nas opozarja, da potrebuje perceptivni kanal verjetno
več treninga za kodiranje dobljenih informacij. Odgovor na to predpostavko
bi nam dal eksperiment, kjer bi beležili vmesne stopnje količine treninga, ki

je potreben, da dosežemo kanalno kapaciteto za višine tonov različnih frekvenčnih območij.

2. Kaj je lahko vzrok za upad količine prenesene informacije pri seriji s sedmimi alternativnimi dražljaji? To bi bila lahko posledica eksperimentalnega postopka, kjer so iste poskusne osebe postopno reševale najprej serijo s tremi, nato s petimi, sedmimi in devetimi alternativnimi dražljaji, pri čemer pride med zaporednimi serijami do interferenčnih pojavov (negativni transfer). Vendar pa nam ta razlaga ne pojasni ponovnega dviga krivulje pri devetih alternativnih dražljajih. Temu padcu je lahko vzrok prehod na novo obliko procesa pomnjenja ali pa nov način reševanja »problemske« situacije, ki bolj ustreza kodiranju situacije z več alternativnimi dražljaji.

Z našim eksperimentom smo skušali preveriti predvsem metodo, ki se je pokazala kot primerna in dovolj občutljiva za proučevanje tega problema.

UPORABLJENA LITERATURA

1. Alluisi E. A.: Conditions Affecting the Amount of Information in Absolute Judgments, *Psychol. Review*, 64, 157, 97—103.
2. Attneave F.: Applications of Information Theory to Psychology, Holt-Rinehart-Winston, 1959.
3. Beebe-Center J. G., Rogers M. S. and O'Connell D. N.: Transmission of Information about Sucrose and Saline Solutions through the Sense of Taste, *J. Psychol.*, 39, 1055, 157—160.
4. Fulgosi A., Zaja B.: Transmisija u vrijednosti od 3,1 bita kod identifikacije tonova različite visine, Referat na IV. kongresu psihologa Jugoslavije, Bled 1971.
5. Garner W. R.: An Informational Analysis of Absolute Judgments of Loudness, *J. Exp. Psychol.*, 46, 1953, 373—380.
6. Hake H. W., Garner W. R.: The Effect of Presenting Various Numbers of Discrete Steps on Scale Reading Accuracy, *J. Exp. Psychol.*, 42, 1051, 385—366.
7. Howell C. W., Goldstein I. L.: Engineering Psychology: Current Perspectives in Research, Appleton—Century—Crofts, 1971.
8. Klemmer E. T., Frick F. C.: Assimilation of Information from Dot and Matrix Patterns, *J. Exp. Psychol.*, 45, 1953, 15—19.
9. Miller G. A.: The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information, *Psychol. Review*, 63, 1956, 81—97.
10. Pollack I.: The Information of Elementary Auditory Displays, *J. Acoust. Soc. Am.*, 24, 1052, 745—749.
11. Pollack I.: The Information of Elementary Auditory Displays II, *J. Acoust. Soc. Am.*, 25, 1953, 765—769.
12. Winer B. J.: Statistical Principles in Experimental Design, McGraw-Hill, 1970.

Evaluativna topografija dvodimenzionalnega prostorskega polja

Janek Musek

Uvod

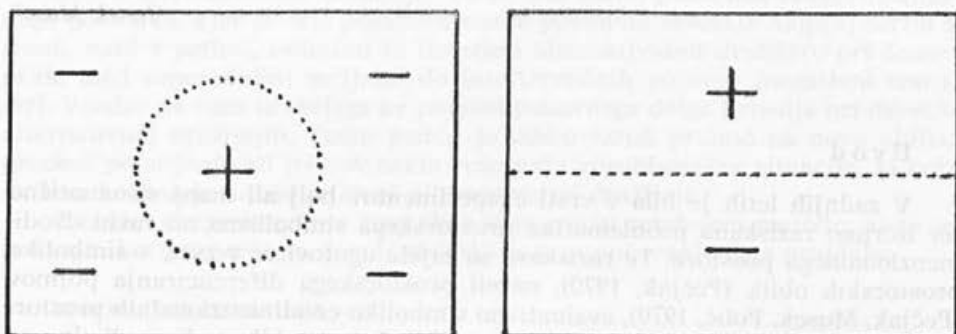
V zadnjih letih je bila v vrsti eksperimentov bolj ali manj sistematično ter izčrpno raziskana problematika prostorskega simbolizma na ravni dvodimenzionalnega prostora. Te raziskave so zajele ugotovitve v zvezi s simboliko prostorskih oblik (Pečjak, 1970), načeli prostorskega diferenciranja pojmov (Pečjak, Musek, Polič, 1970), evaluativno simboliko enodimenzionalnih prostorskih kategorij (Musek, Polič, 1970) itn. Vključene so bile tudi medkulturne (Pečjak, 1971) in razvojne študije (Musek, 1971), kjer so avtorji skušali pojasniti univerzalnost in izvor ključnih vidikov prostorskega simbolizma. V vseh teh poskusih je bila uporabljena tehnika prostorskega lociranja pojmov na prostorsko in tudi likovno struktuiranem materialu. Redkeje so avtorji uporabili nestruktuiran, prostorsko »čist« material; delno zaradi tega, ker prihaja evaluativni simbolizem pri struktuiranem materialu jasneje do izraza.

S teoretičnega vidika pa je evaluativna simbolika čistega prostorskega polja seveda zelo pomembna: v čisti prostorski situaciji, brez likovnih elementov, lahko namreč reduciramo evaluativno vedenje (lociranje vrednostno različnih pojmov) na vpliv osnovne, neposredne simbolike čistih prostorskih dejavnikov.

V dosedanjih raziskavah so ugotovili, da se kriterij oziroma principi prostorske diferenciacije evaluativnega pomena skladajo predvsem z dvema dimenzijama: z dimenzijo središče-obrobje in z dimenzijo zgoraj-spodaj, kjer imata najprej imenovana pola pozitiven pomen. Druge dimenzije kot npr. levo-desno, spredaj-zadaj ter bližina-oddaljenost diferencirajo le v specifičnih primerih, v običajni dvodimenzionalni situaciji pa ne prihajajo v poštev. Vsekakor se zdi, da moramo pri prostorski simboliki dvodimenzionalnega prostora upoštevati predvsem dve načeli diferenciacije evaluativnega pomena: eno vzdolž osi zgoraj — spodaj in eno vzdolž dimenzije središče — obrobje. Tako imamo opravka z relativno enostavno situacijo, kjer delujeta dva faktorja. Čeprav bi bilo tvegano trditi, da lahko pri predikaciji evaluativne prostorske simbolike dvodimenzionalnega polja enostavno sumiramo vpliv obeh principov, se nam zdi, da lahko na tej osnovi vsaj do neke mere upravičeno konstruiramo hipotetično evaluativno topografijo prostorskega polja. Obe navedeni dimenziji namreč zelo močno diferencirata in glede na dosedanje ugotovitve o prostorskem simbolizmu bi si evaluativno simboliko dvodimenzionalnega polja zunaj okvirov njunega delovanja le težko predstavljati.

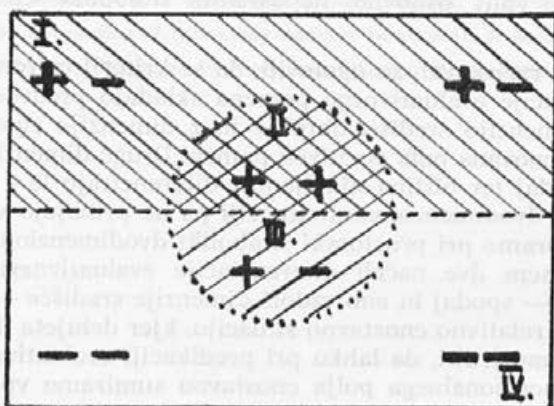
Hipotetična napoved evaluativne topografije takega polja bi morala torej upoštevati dve dimenziji diferenciacije vrednostnega pomena. Če to napoved prenesemo na konkretni vzorec »čistega« dvodimenzionalnega polja, ki je bil že uporabljen v nekaterih poskusih, tj. na pravokotni prazen list formata A 5, bi to pomenilo, da moremo pričakati po eni strani grupiranje pozitivnih lokacij v zgornji polovici in negativnih lokacij v spodnji polovici (diferenciacija v osi zgoraj-spodaj) in po druga strani lociranje pozitivnih pojmov v sre-

diščnem in negativnih pojmov v obrobem območju prostorskega polja (diferenciacija glede na dimenzijo središče-obrobje). Hipotetično delovanje obeh principov diferenciacije kaže slika 1.

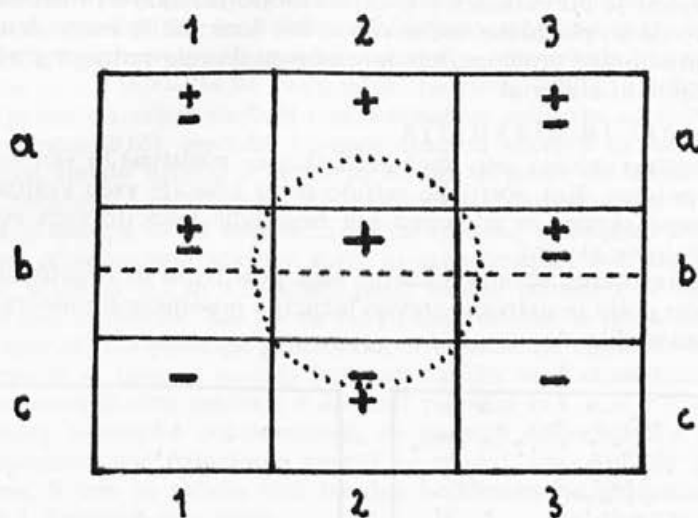
Slika 1. Hipotetično delovanje dveh principov evaluativne diferenciacije: principa središče — obrobje (levo) in principa zgoraj — spodaj (desno). Predznaka označujeta prevlado ustreznih lokacij (pozitivnih oziroma negativnih) v alternativnih sektorjih. Glej tekst!

S sumarno integracijo delovanja obeh dejavnikov pridemo do domnevne evaluativne topografije prostorskega polja, kot kaže slika 2: pozitivne lokacije so koncentrirane na področju II, negativne na področju IV, medtem ko so na področjih I in III oboje lokacije uravnotežene.

Slika 2. Integrirani vpliv dveh principov evaluativne diferenciacije na dvodimenzionalnem prostorskem polju. Območje I odraža pozitivni vpliv faktorja »zgoraj« in negativni vpliv faktorja »obrobje«, območje II pozitivni vpliv faktorjev »zgoraj« in »središče«, območje III vpliv pozitivnega faktorja »središče« in negativnega faktorja »spodaj«, območje IV pa negativni vpliv faktorjev »spodaj« in »obrobje«.

Na osnovi te konstrukcije že lahko izvedemo vrsto preverljivih hipotez: število teh hipotez se veča z vsako nadaljnjo geometrično diferenciacijo našega polja. Za eksperimentalno izhodišče smo upoštevali diferenciacijo polja na devet enakih sektorjev, ki se nam zdi optimalna, ker daje večje, toda še pregledno število hipotetičnih derivacij. Hipotetično evaluativno topografijo tako razdeljenega dvodimenzionalnega polja prikazuje slika 3.

Slika 3. Hipotetična evaluativna topografija dvodimenzionalnega prostorskega polja

Ta pomožna konstrukcija nam lepo ilustrira vse hipoteze, ki jih glede na dano geometrično strukturo lahko predciciramo na podlagi predpostavljenega sodelovanja dveh principov vrednostne diferenciacije. Posamezne hipoteze so:

1. pozitivni pojmi bodo pogosteje locirani v vrstah a in b kot v vrsti c;
2. pozitivni pojmi bodo pogosteje locirani v koloni 2 kot v kolonah 1 in 3;
3. pozitivni pojmi bodo najpogosteje locirani v sektorjih a 2 in b 2, manj gosto v sektorjih a 1, a 3, b 1, b 3, še redkeje v sektorju c 2 in najredkeje v sektorjih c 1 in c 3;
4. negativni pojmi bodo pogosteje locirani v vrsti c kot v vrstah a in b;
5. negativni pojmi bodo pogosteje locirani v kolonah 1 in 3 kot v koloni 2;
6. negativni pojmi bodo najpogosteje locirani v poljih c 1 in c 3, manj pogosto v polju c 2, še redkeje v sektorjih a 1, a 3, b 1, b 3 in najredkeje v sektorjih a 2 in b 2;
7. pozitivni pojmi bodo pogosteje locirani kot negativni pojmi v vrstah a in b in v koloni 2;
8. negativni pojmi bodo pogosteje locirani kot pozitivni pojmi v vrsti c in v kolonah 1 in 3;
9. pozitivni pojmi bodo pogosteje locirani kot negativni pojmi v sektorjih a 2 in b 2;
10. negativni pojmi bodo pogosteje locirani kot pozitivni pojmi v sektorjih c 1 in c 3 ter v manjši meri c 2.

Metoda

V eksperimentu je sodelovalo 61 odraslih poskusnih oseb obeh spolov iz delavskih in intelektualnih poklicev v starosti med 34 in 45 letom.

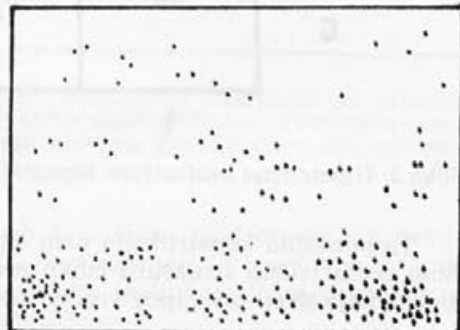
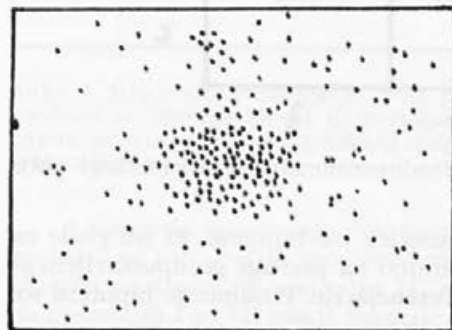
Poskusne osebe so morale na brezčrtnih listih formata A 5 locirati (oznati topografski položaj) štiri evaluativno pozitivne pojme (**dobrota, veselje, prijatelj in zdravje**) ter štiri evaluativno negativne pojme (**hudobija, žalost, sovražnik, smrt**). Vrstni red pojmov je bil slučajan. Postopek je potekal skupinsko.

Eksperiment je bil vključen v kompleksnejšo raziskavo prostorskega simbolizma, tako da so poskusne osebe vzporedno locirane še razne druge pojme na različne prostorske predloge, kar je v odnosu do relevantnega gradiva predstavlja distraktivni material.

Rezultati in diskusija

Za statistično analizo smo upoštevali skupne pozitivne in skupne negativne lokacije pojmov. Kot pozitivne veljajo torej lokacije vseh evaluativno pozitivnih pojmov skupaj in analogno kot negativne lokacije vseh evaluativno negativnih pojmov skupaj.

Osnovne rezultate, zbrane lokacije vseh pozitivnih in negativnih pojmov v prostorskem polju in ustrezno število lokacij v posameznih topografskih sektorjih prikazuje slika 4.

a 1 (7)	a 2 (33)	a 3 (16)
b 1 (14)	b 2 (101)	b 3 (15)
c 1 (11)	c 2 (14)	c 3 (12)

a 1 (6)	a 2 (6)	a 3 (5)
b 1 (8)	b 2 (19)	b 3 (13)
c 1 (63)	c 2 (38)	c 3 (65)

Slika 4. Levo zgoraj: lokacije pozitivnih pojmov. Desno zgoraj: lokacije negativnih pojmov. Levo spodaj: število pozitivnih lokacij po posameznih prostorskih sektorjih. Desno spodaj: število negativnih lokacij po posameznih prostorskih sektorjih

Že na prvi pogled je opaziti, da so lokacije v obeh primerih precej drugače razporejene, kot bi pričakovali le na osnovi golega slučaja. Po grobem vtisu se vsiljuje predvsem značilna koncentracija pozitivnih pojmov v središčnem območju, pa tudi koncentracija negativnih pojmov v spodnjih obrobni območij. Oglejmo pa si podrobneje, kako se dobljene lokacije skladajo z našimi domnevami glede na bolj diferencirano topografsko strukturo prostorskega polja.

1. Evaluativno pozitivni pojmi so pogostejše locirani v vrsti a kot v vrsti c (hi^2 — 3,84, pomemben na ravni 0,05) ter v vrsti b kot v vrsti c (hi^2 — 51,57, pomemben na ravni 0,001).

2. Prav tako so pogostejše locirani v koloni 2 kot v koloni 1 ($hi^2 = 74,76$, pomemben na ravni 0,001) ter 3 ($hi^2 = 57,30$, pomemben na ravni 0,001).

3. Pozitivni pojmi so najpogostejše locirani v sektorju b 2 in sicer gosteje kot v sektorju a 2 ($hi^2 = 34,50$, pomemben na ravni 0,001); v sektorju a 2 pa spet gosteje kot v tretjem najbolj frekventiranem sektorju a 3 ($hi^2 = 5,33$, pomemben na ravni 0,05), medtem ko med drugimi sektorji ni več pomembnih razlik. Nizko število lokacij v sektorju a 1 je verjetno posledica tehničnega artefakta: prostorske predloge so bile pri poskusu namreč spete v levem zgornjem kotu, s tem pa je bil omenjeni sektor umetno zmanjšan. Diferenciacija lokacij med posameznimi sektorji torej ni tako izrazita, kot smo hipotetično predvideli: sektorja b 2 in a 2 (zlasti prvi) močno izstopata, v ostalih pa so lokacije precej izenačene. Zdi se, da lahko tak rezultat le težko razložimo, če predvidevamo za oba principa prostorske diferenciacije enakovredno vlogo: v tem primeru bi se namreč morala pokazati razlika med stranskimi sektorji v zgornji ter simetričnimi sektorji v spodnji polovici (a 1, a 3: c 1, c 3). Pač pa nam neobstoj te razlike dobro razloži, da princip diferenciacije središče — obrobje dominira nad principom zgoraj — spodaj, vsaj kolikor gre za pozitivne pojme. S tem se sklada tudi izredna koncentracija pozitivnih lokacij v sektorju b 2. Toliko o tem sedaj.

4. Negativni pojmi so pogostejše locirani v vrsti c kot v vrstah b ($hi^2 = 77,07$, pomemben na ravni 0,001) ter a ($hi^2 = 133,16$, pomemben na ravni 0,001).

5. Pri negativnih lokacijah med kolonami ni pomembnih razlik.

6. Negativni pojmi so najpogostejše locirani v sektorjih c 3 in c 1 (razlika med njima ni pomembna) in sicer tako v sektorju c 3 pogostejše kot v sektorju c 2 ($hi^2 = 7,08$, pomemben na ravni 0,01) ter tudi v sektorju c 1 pogostejše kot v sektorju c 2 ($hi^2 = 6,19$, pomemben na ravni 0,02). V sektorju c 2 pa so lokacije spet pogostejše kot v sektorju b 3 ($hi^2 = 12,34$, pomemben na ravni 0,001) in drugih sektorjih (a 1, a 2, a 3, b 1 in b 3), med katerimi ni pomembnih razlik. Pač pa so negativne lokacije spet presenetljivo pogostejše v sektorju b 2, kjer bi po hipotezi morale biti najredkejše: in sicer so v poprečju pogostejše kot v vseh ostalih sektorjih v vrstah a in b ($hi^2 = 4,89$, pomemben na ravni 0,05).

Tudi pri lokacijah negativnih pojmov rezultati niso v popolnem soglasju z napovedmi: glavno komplikacijo pa predstavlja nepričakovana koncentracija lokacij v centralnem sektorju b 2, ki je očitno eliminirala tudi pričakovane razlike med kolonami. Ta pojav lahko naložimo na več načinov: eno razlago lahko iščemo v dejstvu, da naletimo pri posameznikih na tim. »obratni« simbolizem: negativne pojme locirajo v nasprotju s splošno tendenco zgoraj ipd. Taki posamezniki bi lahko s svojimi lokacijami okrepili centralno območje tudi pri negativnih pojmi; pripomniti pa moramo, da se obratni simbolizem pogostejše javlja pri drugih dimenzijah in vprašanje je, če pri dimenziji središče — obrobje sploh prihaja v poštev. Vsaj v dosedanjih raziskavah se ni nikjer pojavil v znatnejši meri. Pomembno delovanje obratnega simbolizma bi se moralo pokazati poleg tega tudi v okviru drugih predvidevanj in ne le v posameznem primeru. Druga možnost bi lahko izvirala iz dejstva, da prostorska predloga za poskusno osebo ne predstavlja povsem homogenega polja, ampak se lokacije nekoliko močneje grupirajo okrog nekaterih »strateških« topografskih položajev, ne glede na evaluativno simboliko teh položajev. Iz dosedanjih raziskav bi morda res izhajalo nekaj argumentov za domnevo, da se subjektivne lokacije v prostoru tedaj, kadar ne gre za semantično oziroma simbolično pogojeno lociranje, ne grupirajo čisto slučajno, temveč v nekoliko večji meri na določenih območjih, med katere sodi tudi središče. Za nadalj-

njo možnost lahko spet omenimo interpretativni mehanizem, ki smo ga že srečali: dominantni vpliv enega od obeh principov evaluativne diferenciacije.

Z dominacijo principa središče — obrobje dobljenih rezultatov pri negativnih lokacijah ne bi mogli razložiti (v tem primeru bi morale biti lokacije na sektorju b 2 najredkejše), pač pa bi jih lahko razložili, če bi v primeru negativnih lokacij predpostavljali dominantni vpliv principa zgoraj — spodaj.

Na prvi pogled se nam ne more zdeti razumno, da bi v primeru lociranja pozitivnih pojmov dominiral drug princip diferenciacije kakor v primeru lociranja negativnih pojmov. Toda pogledjmo dejstva. Tabela 1 nam kaže primerjavo med obema principoma pri pozitivnih lokacijah, tabela 2 pa isto za negativne lokacije. Očitno je v prvem primeru močnejša diferenciacija pri dimenziji središče-obrobje ($hi^2 = 39,14$, pomemben na ravni 0,001), pri negativnih lokacijah pa je prav obratno vpliv dimenzije zgoraj — spodaj močnejši ($hi^2 = 13,24$, pomemben na ravni 0,001).

Tabela 1. Prostorske lokacije pozitivnih pojmov glede na dimenziji središče-obrobje in zgoraj-spodaj

	Zgoraj	Spodaj	Skupaj
središče	124	70	194
obrobje	13	16	29
skupaj	137	86	223

Tabela 2. Prostorske lokacije negativnih pojmov glede na dimenziji središče-obrobje in zgoraj-spodaj

	Zgoraj	Spodaj	Skupaj
središče	23	49	72
obrobje	19	132	151
skupaj	42	181	223

Pri nadaljnjih hipotezah je situacija jasnejša:

7. Pozitivni pojmi so pogostejše kot negativni pojmi locirani v vrstah a in b ter v koloni 2 (razlika med proporci je sukcesivno: z — 5,50; 8,89; 8,24, vsi pomembni na ravni 0,001).

8. Negativni pojmi so pogostejše kot pozitivni pojmi locirani v vrsti c in v kolonah 1 in 3 (z — 11,87; 4,87; 4,29, vsi pomembni na ravni 0,001).

9. Pozitivni pojmi so pogostejše kot negativni locirani v sektorjih a 2 in b 2 (z — 4,44; 8,57, oba pomembna na ravni 0,001).

10. Negativni pojmi so pogostejše kot pozitivni locirani v sektorjih c 1, c 3 in c 2 (— 6,39; 6,49; 3,67; vsi pomembni na ravni 0,001).

Na osnovi teh rezultatov lahko določimo empirično dobljeno evaluativno topografijo dvodimenzionalnega polja (slika 5).

Zaključimo lahko, da se hipotetično predvidena evaluativna topografija dvodimenzionalnega prostorskega polja ne razlikuje bistveno od empirično dobljene in da moremo slednjo v bistvenih potezah razložiti z delovanjem dveh principov evaluativne prostorske diferenciacije: principa središče — obrobje in principa zgoraj — spodaj. Ugotovljena odstopanja od hipotetične slike izvirajo najverjetneje iz dejstva, da delovanje teh principov ni povsem sumarno, ampak da gre za bolj specifično interakcijo med obema. Zdi se, da pri

$\pm$	+	+
$\pm$	+	$\pm$
-	-	-

Slika 5. Evaluativna topografija dvodimenzionalnega polja na osnovi empiričnih rezultatov (prim. sliko 3)

lociranju pozitivnih pojmov prevladuje razlikovalni vpliv dimenzije središče — obrobje, pri lociranju negativnih likov pa vpliv dimenzije zgoraj — spodaj.

Povsem ne moremo izključiti tudi vpliva drugih morebitnih dejavnikov, kot npr. možnosti »obratnega« simbolizma ter možnosti posebnih strateških lokacij zunaj neposrednega vpliva evaluativno simboličnih faktorjev. Nekateri izmed navedenih dejavnikov ne prihajajo v poštev pri enostavnih enodimenzionalnih lokacijah, ampak se pojavijo šele v kompleksnejši dvodimenzionalni situaciji. Evaluativna topografija dvodimenzionalnega polja odraža vsekakor tudi nekatere nove komponente organizacije na višji ravni, vendar se da v bistvenih potezah predvideti na osnovi enodimenzionalnih predikacij.

LITERATURA

- Musek, J. Evaluativna simbolika besedno in topografsko prezentiranih prostorskih dimenzij, *Anthropos*, 1970, 3—4.
 Musek, J. Perceptualna i semantička asimetrija vizualnog polja (v tisku), 1970.
 Musek, J. Razvoj prostorskega simbolizma (v tisku), 1971.
 Pečjak, V. Čustveni simbolizem prostorskih oblik, *Anthropos*, 1970, 3—4.
 Pečjak, V. Univerzalnost človekovih simbolov (v tisku), 1971.
 Polić, M. Prostorsko razlikovanje pojmov z različnim vrednostnim pomenom, *Anthropos*, 1970, 3—4.

Korespondence med občutki okusa in barve pri gluhih in normalnih otrocih

Marko Polič

A. UVOD

Problem korespondenc v psihologiji ni nov, saj so že v samem začetku psihološke znanosti raziskovali fenomen sinestezij, vendar je kasneje njih proučevanje zamrlo. Šele novejša, predvsem psiholingvistične raziskave, so ponovno odprle to področje. Staro pojmovanje sinestezij kot simultane javljanja dveh občutkov pri draženju samo enega senzornega področja je zamenjala novejša opredelitev, ki sinestezije pojmuje kot simultano javljanje občutka in predstave. Področje se je še razširilo, npr. s tako imenovanimi »verbalnimi sinestezijami«, kajti pokazalo se je, da inducirani doživljaji nimajo vedno niti značilnosti predstave. Pečjak (1965) je vse te raznolike pojave združil pod naziv *k o r e s p o n d e n c e*, ki jih pojmuje kot funkcionalne zveze med senzornimi ali verbalnimi izkušnjami. V razlago pojava se uvaja pojem pomena. Tako si simultane senzorne izkušnje postanejo znak in signifikat. Pri teh pojavih naj bi sploh šlo za izenačevanje posredujočih procesov.

V tej raziskavi si zastavljamo problem nastanka teh zvez. Moremo smatrati, da pri normalnih osebah nastajajo in s perceptivnim in z verbalnim učenjem. Na verbalno učenje bi kazala velika podobnost med rezultati slepih in videčih oseb, dobljena v študijah korespondenc med barvami in okusi, oziroma barvami in čustvi, saj slepi nimajo senzornih izkušenj na vidnem področju (Pečjak, 1965). Tudi eksperiment, kjer se je s spremembo konotativnega spremenil tudi sinestetični pomen znakov (Polič, 1971), bi kazal na verbalno učenje.

Tako kot je pri slepih možno le verbalno učenje, pa smemo smatrati, da je besedni zaklad veliko gluhih mladih tako skromen, da ga v primerjavi z normalnimi otroki praktično ni. Tu je torej možno le senzorno oziroma perceptivno učenje. Primerjava skupine normalnih in gluhih otrok bo pokazala, koliko sta si ti dve obliki učenja korespondenc ekvivalentni oziroma eventualne razlike. Pokazalo se bo tudi, ali v tej starosti sploh že obstajajo tovrstne težnje k urejanju izkušenj.

B. METODA

Poskusne osebe. V eksperimentu je sodelovalo:

- 35 otrok iz Zavoda za gluho mladino v Ljubljani, starih od 3,6 do 7,6 let (poprечje 5,4 let). Otroci niso poznali verbalnih znakov za barve, so pa barve razlikovali.
- 37 otrok iz vrtca »Franceta Prešerna« v Ljubljani, starih od 3,6 do 7,6 let (poprечje 5,3 let). Ta skupina je bila izbrana glede na prejšnjo po starosti.

Pripomočki:

- 4 barvne površine — zelena, rdeča, modra in rumena — dimenzij
- Razstopine kinina (grenko), sladkorja (sladko), citronske kisline (kislo) in soli (slano), ki so jih štirje odrasli ocenjevalci ocenili za enako

močne. Tekočine so bile brezbarvne (bistre) in napolnjene v stekleničke s kapalko.

Postopek:

Poskus je bil opravljen na manjših skupinah otrok (5 do 8), odvisno od tega, koliko jih je bilo v oddelku. Medtem ko smo gluhe otroke preskusili v njihovih oddelkih, smo normalne obravnavali v ambulantni vrtači.

Poskusni osebi smo kanili na jezik 2 do 3 kapljice tekočine, nato pa smo pred njo položili barvne površine, vedno v drugačnem vrstnem redu. Gluhim otrokom smo s kretnjami pokazali, naj nam eno dajo. Kolikor tega niso razumeli (predvsem najmlajši), smo naredili demonstracijo z narobe obrnjenimi barvnimi površinami (videla se je zadnja, bela stran kartona). Otroci niso mogli opazovati svojih predhodnikov. Postopek s slišječimi otroki se je razlikoval edino v tem, da so dobili verbalno navodilo: »Daj mi, prosim, eno teh barv!«

Vse poskusne osebe so bile preizkušene po vrsti s posameznimi okusi. Začeli smo vedno s sladkim okusom, ki je kot prijeten motivirajoče vplival na nadaljnje sodelovanje poskusnih oseb, končali pa z grenkim, ker je bila »palslika« grenkega zelo dolga in bi drugače lahko nastopila interferenca med ostalimi okusi in grenkim.

Po enem mesecu so bile poskusne osebe ponovno preizkušene.

C. REZULTATI

Iz obdelave smo izločili rezultate vseh tistih poskusnih oseb, ki so tri in večkrat izbrale isto barvo za različne okuse, ter tiste, ki so izbirale barve vedno le na enem mestu (npr. vse barve na skrajni desni), kajti to bi lahko pomenilo, da morda sploh niso razumele navodila oziroma da jih je pri izbiri vodilo kaj drugega in ne zakonitosti proučevanega pojava.

TABELA I

Frekvence medsebojnih povezovanj barv in okusov pri gluhih in normalnih otrocih v I. in II. preizkusu (rezultati I. preizkusa so podani v oklepajih).

	Gluhi								Normalni			
	sladko	kislo	slano	grenko	sladko	kislo	slano	grenko	sladko	kislo	slano	grenko
rdeča	11 (7)	7 (2)	8 (4)	6 (2)	9 (4)	5 (7)	9 (8)	6 (6)				
zelena	7 (7)	5 (9)	7 (11)	2 (3)	2 (10)	14 (7)	5 (10)	7 (8)				
modra	3 (4)	7 (4)	7 (4)	6 (8)	8 (7)	5 (10)	9 (5)	6 (12)				
rumena	4 (4)	6 (7)	3 (3)	11 (9)	9 (10)	4 (7)	5 (8)	9 (5)				

Na osnovi frekvenc iz tabele I., rangiranih od najvišje (rang 1) do najnižje (rang 16), smo izračunali Spearmanov rang korelacijski koeficient med naslednjimi rezultati:

Rho: $P <$

- a) normalni — gluhi (I. preizkus): nepomemben
- b) normalni — gluhi (II. preizkus): nepomemben
- c) gluhi (I. p.) — gluhi (II. p.): nepomemben
- d) normalni (I. p.) — normalni (II. p.):
0,05 (Rho : $< 0,43$)

S χ^2 — testom smo ugotavljali:

- Ali in koliko distribucija rezultatov v posameznem preizkusu, za določeno skupino odstopa od slučaja;
- Ali je vsota frekvenc štirih tipičnih zvez med barvami in okusi pomembno večja od vrednosti, ki bi bile dobljene po slučaju? Tipične zveze smo določili na osnovi rezultatov, ki jih je v svojih raziskavah dobil Pečjak (1965), in so naslednje: rdeče — sladko, zeleno — kislo, modro — slano in rumeno — grenko. Po slučaju bi proporcije teh frekvenc znašale 0,25.

	a) $\chi^2 : P <$	b) $\chi^2 : P <$
gluhi (I. preizkus):	prenizke frekvence	nepomemben
gluhi (II. preizkus):	nepomemben	0,05
normalni (I. preizkus):	nepomemben	0,05 (vsota f je manjša)
normalni (II. preizkus):	0,05	0,05

Testiranje pomembnosti razlik med proporcijami tipičnih zvez pri normalnih [$p = 0,17$ (I. preizkus) in $0,37$ (II. preizkus)] in gluhih [$p = 0,33$ (I. preizkus) in $0,34$ (II. preizkus)] otroci je pokazalo, da je ta razlika v prvem preizkusu statistično pomembna in da v drugem ni pomembna.

V informacijski teoriji je znana mera prenešene informacije T. T pravzaprav meri »preneseno informacijo« le v določenih primerih; bolj neposredno meri sorodnost, ali povezanost, ali deljeno informacijo ter se lahko uporablja za vse kontingenčne tabele, kjer lahko uporabljamo χ^2 — test. Z druge strani pa bi tudi za člene obeh serij v našem eksperimentu lahko dejali, da so si nekako v funkciji dražljaja in odgovora. Določen okus, npr. sladek, naj bi bil dražljaj za neko od barv, npr. rdečo. Naredimo sedaj informacijsko analizo dobljenih frekvenčnih tabel (tabela I.).

Naj bo:

$$H(x) = \log n - (1/n) \sum_i n_i \log n_i$$

količina »vnešene« informacije, ki jo dajejo okusi;

$$H(y) = \log n - (1/n) \sum_j n_j \log n_j$$

količina »iznešene« informacije, ki jo dajejo barve;

$$H(x,y) = \log n - (1/n) \sum_{ij} n_{ij} \log n_{ij}$$

celotna količina informacije, ki je dana v skupnem javljanju barv in okusov.

Potem je:

$$T(x,y) = H(x) + H(y) - H(x,y)$$

količina »prenesene« informacije, tj. količina, ki si jo delijo barve in okusi;

$$H_y(x) = H(x,y) - H(y)$$

izgubljena informacija (ekvivokacija) oziroma nedoločenost okusa, ko je barva znana in

$$H_x(y) = H(x,y) - H(x)$$

dodana informacija (»šum«) oziroma nedoločenost barve, ko je znan okus, ter v našem primeru:

	$T(x,y)$	$H_y(x)$	$H_x(y)$
normalni (I. preizkus):	0,05 bitov	1,95 bitov	1,94 bitov
gluhi (I. preizkus):	0,13 bitov	1,87 bitov	1,83 bitov
normalni (II. preizkus):	0,11 bitov	1,89 bitov	1,89 bitov
gluhi (II. preizkus):	0,10 bitov	1,90 bitov	1,88 bitov

Največji možni prenos $T_{\max}$ znaša v našem primeru 2,00 bita.

D. DISKUSIJA

Dobljeni rezultati kažejo, da smemo precej veljavno sklepati na to, da korespondence nastajajo tudi s perceptivnim učenjem, saj sta imeli obe skupini približno enak, a statistično pomemben proporc tipičnih zvez, kot so dobljene pri odraslih, pri katerih je seveda proporc precej višji (0,59, po Pečjaku, 1965). S tem se potrjuje Pečjakova razlaga, da korespondence nastajajo tudi z asociativnim nebesednim učenjem. Oseba je v stiku z objekti in situacijami, ki simultano ali sukcesivno povzročajo občutke različne modalnosti. Zato se izkušnje povežejo.

Kaže se tudi, da že v tej starosti (okoli 5 let) obstajajo težnje h korespondenčnim zvezam, vendar so bolj v nastanku in precej nestabilne. Že zelo različni, celo nasprotujoči si rezultati normalnih oseb v prvem in drugem preizkusu govore o drugem. To bi lahko razložili z določeno frustracijsko situacijo, saj je eksperiment potekal v ambulantni vrtca, kjer so zdravniki otroke že pregledovali, jim dajali injekcije ipd. V drugem preizkusu, ko so otroci že vedeli, za kaj gre, ta činitelj očitno ni več vplival. Relativno nizek proporc tipičnih zvez je seveda lahko pogojen tudi z zelo nedoločenim navodilom, toda tako je moralo biti zaradi gluhih poskusnih oseb.

Če smatramo tisto, kar določene člene obeh serij med seboj povezuje, za informacijo, skupno obema serijama, potem vidimo, da je zelo malo, da je v tej starosti zelo težko iz danega okusa predvideti, katero barvo bo poskusna oseba izbrala in seveda obratno. Ti rezultati ustrezno dopolnjujejo zgornje.

Nerazvitost korespondenčnih zvez do take stopnje, kot je to pri desetletnih otrocih ali pri odraslih, nam kaže, da nastajajo z otrokovim razvojem in verjetno predvsem zaradi učenja, perceptivnega ali/in verbalnega, manj pa, da so dedno določene. Tu mislimo seveda predvsem na določenost specifičnih korespondenc, vprašljivo pa je, koliko ni že v dedni masi organizma vkodirano povezovanje prijetnih ali neprijetnih senzornih in drugih izkušenj med seboj.

Lahko rečemo, da perceptivno učenje korespondenc nastopa že zelo zgodaj v otroštvu (pred petim letom) in je pred verbalnim, saj otrok šele z osvajanjem pomena ustreznih besed lahko preide na to učenje. Seveda pa je način nastanka določenih korespondenc odvisen tudi od njihove vsebine. Korespon-

denčne zveze med senzornimi izkušnjami oziroma verbalnimi znaki, ki jih po-
menijo, verjetno v začetku v večji meri nastajajo s perceptivnim učenjem kot
pa z verbalnim. Najbrž nekaj časa obe obliki učenja potekata vzporedno, da bi
kasneje vedno bolj prevladovalo verbalno učenje, že zato, ker človekov svet
vedno bolj postaja svet besed oziroma njihovega pomena.

Viri:

1. Osgood, Suci, Tannenbaum: Measurement of Meaning, University of Illinois Press, Urbana, 1957.
2. Pečjak: Korespondence med občutki ter med občutki in čustvi, doktorska disertacija, Ljubljana, 1965.
3. Polič: Spreminjanje sinestetičnega pomena znakov z asociacijami, Anthropos, št. 1—2, 1971.

Pojem časa je zelo kompleksen, lahko variira od zelo primitivnega pomena, kot je »prej« in »potem« (tako pojmuje čas otrok v zgodnjem otroštvu), do abstraktne ideje kontinuiranega toka, ki ga lahko razdelimo v enake enote trajanja (to je povezano s periodičnostjo kozmičnih sprememb in gibanja). Čas je ena izmed glavnih dimenzij človekovega zaznavanja sveta, zato je tudi precej zgodaj pritegnil pozornost psihologov.

Psihološke raziskave o času lahko razdelimo v tri skupine:

1. proučevanje razvojnega aspekta koncepta časa;
2. zaznava in ocenjevanje časa;
— njegova povezanost z osebnostnimi lastnostmi,
— zaznava časa pod vplivom drog, kortikalnih sprememb in raznih psihopatoloških stanj (nevroze, psihoze itd.).

Ti eksperimenti se nanašajo predvsem na relativno kratke časovne periode (minute, sekunde); eksperimentatorjeva pozornost pa je v večini primerov usmerjena na prezentirane stimuluse in ne na subjekt.

3. Proučevanje problemov, ki so v zvezi s človekovim pojmovanjem interakcije sedanosti, preteklosti in prihodnosti ter njegovo časovno usmerjenostjo. Pri teh raziskavah je glavni poudarek na človekovi projekciji samega sebe v časovne dimenzije.

Splošna zaznavna odnosa med sedanostjo, preteklostjo in prihodnostjo se imenuje časovna perspektiva. Pojem časovne perspektive je še zelo nepojasnljen. Barndt, Johnson, Bonier, Rokeach in Le Shan uporabljajo koncept časovne perspektive in časovne orientacije izmenično, vendar pojma ne pojasnijo eksplicitno. Teahan je naredil distinkcijo med časovno orientacijo in časovno perspektivo v hipotezi, ki obravnava odnos med tema variablama in akademski dosežki. Eson in Fink pa izhajata v svojih raziskavah iz Levinove definicije časovne perspektive, ki jo pojmuje kot »totalitarnost posameznikovih pogledov na njegovo psihološko preteklost in psihološko prihodnost, ki obstajajo v danem času«. Pri vseh teh raziskavah opazimo, da definicija časovne perspektive in uporabljene metode bistveno vplivajo na interpretacijo časovne perspektive. Skupno vsem različnim interpretacijam pa je, da časovna perspektiva vključuje celotno osebnost, spomin na pretekle dogodke, upanja, aspiracije in anticipacijo prihodnjih dogodkov. Vedno pa jo moramo pojmovati kot del človekovega življenjskega prostora.

Časovna perspektiva je za nekatere dolga, za druge kratka. Za nekatere je bodočnost dobro strukturirana in s precejšnjo zanesljivostjo vedo vnaprej napovedati dogodke. Prihodnost je lahko »svetla«, vse stvari gredo na bolje in napredek je osnovno načelo. Za druge pa je lahko prihodnost »temna«, s strahom pričakujejo, kaj se bo zgodilo in če se le da, se spomnijo na »zlato« preteklost. V vseh teh primerih ima za človeka čas simboličen pomen, ima določeno afektivno stališče ne samo do preteklosti, sedanosti in prihodnosti, ampak tudi do drugih časovnih pojmov, kot so na primer pojmi vedno, včasih in nikoli. Človek želi, da bi se mu prijetni dogodki pripetili čim bolj pogosto, če se le da vedno, neprijetni pa nikoli. Polič je v svoji raziskavi (1971) ugotovil, da imajo nekateri časovni pojmi za človeka pozitiven simboličen pomen, drugi

pa negativnega. Iz raziskave je razvidno, da so subjekti iz različnih starostnih skupin povezovali preteklost s pojmi, ki imajo negativen vrednostni pomen, sedanjost pa s pojmi s pozitivnim vrednostnim pomenom. Prihodnost sta le dve skupini (učenci VIII. razreda in gimnazije) povezovali s pojmi s pozitivnim vrednostnim pomenom. Pri metodi prostih asociacij je prihodnost imela skoraj pri vseh skupinah pomembno več vrednostno pozitivnih kot pa negativnih asociacij, tudi pri sedanjosti se je pokazala ta tendenca, vendar ne tako izrazito kot pri prihodnosti. Pojem vedno je bil povezan z vrednostno pozitivnimi besedami, isto velja tudi za asociacije. Pojma včasih in nikoli pa sta bila povezana z besedami z negativnim vrednostnim pomenom.

S človekovim pojmovanjem simbolike so tesno povezane tudi barve. Barve imajo pomembno vlogo v človekovem življenju, z njimi človek izraža svojo žalost in veselje, za pesnika in pisatelja pa je uporaba barvne simbolike v obliki metafor in fraz nekaj povsem vsakdanjega. Barve vplivajo na človekovo domišljijo, mišljenje in imajo močan motivacijski vpliv. Avdiovizualna integracija zaznavanja ima močan vpliv na razvoj človekove domišljije in mišljenja. Znale pa so tudi druge oblike interakcije vida z zaznavami drugih čutov. Pečjak je ugotovil pomembno povezanost med rdečo barvo in okusom sladek, zeleno in kislim okusom itd.; v novejši raziskavi (1970) »Verbalne sinestezije barv, emocij in dnevo« pa je ugotovil najmočnejšo povezanost med barvami in emocijami. Rdečo so povezovali z jezo, ljubeznijo, strastjo, sivo s strahom, krivdo, belo s srečo; v seriji dnevi-barve pa je bila najmočnejša povezanost med sivo in pondeljkom, rdečo in soboto itd. V tej raziskavi je bilo vključenih več evropskih narodov, Američani, Turki in Japonci, vendar kljub temu v veliki večini ni našel razlik med posameznimi narodi.

Začetki človekovega življenja so bili pod vplivom dveh faktorjev, ki sta bila zunaj njegove kontrole, to je noč in dan, svetloba in tema. Ponoči človekova aktivnost ni bila mogoča, zato je noč prinesla pasivnost in mir in s tem splošno znižanje metabolizma in žlezne aktivnosti, medtem ko je dan prinesel možnost akcije. Tu pa se začenja tudi simbolika barv; barvi, ki sta povezani s tema dvema okoliščinama, sta temno — modra barva nočnega neba in svetlo rumena barva dnevne svetlobe, zato je prva nekaj simbol miru in pasivnosti, druga pa upanja in aktivnosti. Črna barva simbolizira žalost, nemoralnost itd., bela pa veselje, optimizem, nedolžnost itd. Simbolika modre, zelene, rdeče, rumene, vijolične, bele, sive in črne barve je zelo znana; različni avtorji dajejo poudarek na različne komponente, eni na čustveno — miselno, drugi na fiziološko, tretji pa v svojem prikazu simboličnega pomena barv združijo vse tri komponente.

Problem

V raziskavi nas je zanimalo, kakšna je povezanost dvanajstih barv (rumene, svetlo roza, roza, živo rdeče, svetlo modre, modre, zelene, temno zelene, sive, rjave in črne) s časovnimi pojmi sedanjost, preteklost in prihodnost ter vedno, včasih in nikoli. Ugotavljali smo razliko med moškim in ženskim spolom. Informativno nas je tudi zanimalo, ali se povezanost s posameznimi časovnimi pojmi spremeni, če spremenimo vrsto stimulusa; v našem primeru je bil stimulus enkrat direkten (prezentacija barve), drugič pa verbalen. Poleg tega pa smo tudi ugotavljali, kako se spreminja časovna lokacija barve, če ji damo različne pridevnike. Posredno smo hoteli ugotoviti, kakšna je povezanost med časovno simboliko in simboliko barv.

Kadar govorimo o barvah, nikoli ne mislimo barv samih, ampak vedno v povezavi z obleko, prostorom, v katerem živimo itd., zato bo na izbiro oziroma

na priljubljenost barve vplivala ne samo psihološka preferenca ali fiziološka potreba, ampak tudi estetska sodba (ali se obleka sklada s splošno pojavo itd.), v tem pa se ljudje med seboj precej razlikujejo. Da bi se temu vplivu čim bolj izognili in da bi obenem tudi ugotovili, na kakšen način osebe povezujejo barve s časovnimi pojmi, v našem primeru v navodilu poskusnim osebam nismo povedali, na kakšeni osnovi naj povezujejo barve s časovnimi pojmi.

Metoda

Raziskava je bila sestavljena iz dveh delov.

V prvem delu je bila preizkušnja individualna. Sodelovalo je 20 moških in 20 žensk v starosti od 19 do 21 let, vsi so bili študenti FF.

Gradivo: 6 barv na beli podlagi: rdeča, črna, modra, zelena, rumena, roza. Dva zvezka, v enem so bili na vsaki strani napisani pojmi — sedanost, preteklost, prihodnost, v drugem pa pojmi — vedno, včasih nikoli.

Po prezentaciji barve je poskusna oseba podčrtala tisti časovni pojem, s katerim je barvo povezala. Po končanem eksperimentu je vsak povedal, na kakšen način je povezoval barve s posameznimi časovnimi pojmi.

Drugi del preizkušnje je bil skupinski in je potekal v manjših skupinah. Sodelovalo je 30 moških in 30 žensk, vsi študentje FF, v starosti od 19 do 21 let. V prvem in drugem delu raziskave je bil vzorec izbran po slučaju.

Gradivo: 12 barv (imena smo omenili že v eksplikaciji problema). Vsaka oseba je dobila zvezek, na katerem je bilo na prvi strani napisano navodilo in primer, na ostalih straneh pa imena različnih barv. Primer:

ZELENA

sedanost
preteklost
prihodnost

Drugi zvezek je imel prav tako navodilo in primer na prvi strani, na ostalih straneh pa so bila napisana imena barv, le da smo uporabili časovne pojme vedno, včasih, nikoli.

Vrstni red barv je bil v obeh primerih pri vsaki poskusni osebi slučajen. Poskusne osebe so tudi tu podčrtale ustrezni časovni pojem, s katerim so povezovale barvo.

Na koncu eksperimenta so poskusne osebe napisale introspektivno poročilo v katerem so pojasnile, na kakšen način so povezovale barve s posameznimi časovnimi pojmi.

Rezultati

S Chi — kvadrat testom smo preverjali, ali so bile razlike v distribuciji izborov za posamezne časovne pojme statistično pomembne.

Z istim statističnim postopkom smo ugotavljali tudi pomembnost razlik med moškim in ženskim spolom ter direktnimi in verbalnimi stimulisi.

Razlaga simbolov v tabelah:

M — moški; Ž — ženske;

S — vsota frekvenc izborov moških in žensk za posamezni časovni pojem.

* — statistično pomembna razlika na nivoju 0,05

* * — statistično pomembna razlika na nivoju 0,01

* * * — statistično pomembna razlika na nivoju 0,001

S — sedanjost; P — preteklost; PH — prihodnost;

V — vedno; VČ — včasih; N — nikoli.

Velike črke v oklepaju pomenijo smer razlike.

TABELARICNI PRIKAZ REZULTATOV

VERBALNI STIMULUSI

	Preteklost			Sedanjost			Prihodnost			Chi kvadrat
	M	Ž	S	M	Ž	S	M	Ž	S	
Rumena	10	8	18	14	13	27	6	9	15	
Svetlo roza	8	14	22	13	7	20	9	9	18	
Roza	12	15	27	10	7	17	8	8	16	
Živo rdeča	4	11	15	14	8	22	12	11	23	
Rdeča	7	6	13	13	17	30	10	7	17	* * (S)
Svetlo modra	5	6	11	11	12	23	14	12	26	* (S, PH)
Modra	5	5	10	15	13	28	10	12	22	* (S, PH)
Zelena	2	5	7	27	20	47	1	5	6	* * * (S)
Temno zelena	15	13	28	8	7	15	7	10	17	* * (P)
Siva	17	15	32	9	8	17	4	7	11	* * (P)
Rjava	11	12	23	16	13	29	3	5	8	* * (P, S)
Črna	18	22	40	6	1	7	6	7	13	* * * (P)

Med moškim in ženskim spolom ni razlik glede pojmov sedanjost, preteklost in prihodnost.

	Vedno			Včasih			Nikoli			Chi kvadrat
	M	Ž	S	M	Ž	S	M	Ž	S	
Rumena	6	6	12	18	12	30	6	12	18	* * (VČ)
Svetlo roza	5	1	6	15	8	23	10	21	31	* * (VČ, N)
Roza	5	1	6	15	8	23	10	21	31	* * (VČ, N)
Živo rdeča	4	7	11	16	9	25	10	14	24	* (VČ, N)
Rdeča	13	9	22	13	16	29	4	5	9	* * (VČ, V)
Svetlo modra	15	10	25	11	17	28	4	3	7	* * (VČ, V)
Modra	18	11	29	10	17	27	2	2	4	* * (VČ, V)
Zelena	8	9	17	19	16	35	3	5	8	* * (VČ)
Temno zelena	6	7	13	16	15	31	8	8	16	* * (VČ)
Siva	4	5	9	13	10	23	13	15	28	* * (VČ, N)
Rjava	8	20	28	17	9	26	5	1	6	* * (VČ, V)
Črna	9	4	13	8	17	25	13	9	22	

* — razlika pomembna na nivoju 0,05; ** — razlika pomembna na nivoju 0,01; *** — razlika pomembna na nivoju 0,001.

Razlike med moškim in ženskim spolom za pojme vedno, včasih in nikoli:

Svetlo roza	*	(N)
Roza	*	(N)
Rjava	* *	(VČ, V)

Pri ostalih barvah razlike med moškim in ženskim spolom niso pomembne.

Razlike v svetlosti (nasičenosti) za isti barvni ton:

Za pojme preteklost, sedanjost in prihodnost:

zelena — temno zelena * * * (P, S);

za pare svetlo roza — roza, živo rdeča — rdeča, svetlo modra — modra nismo ugotovili statistično pomembnih razlik.

Za pojme vedno, včasih in nikoli:

živo rdeča — rdeča * * (N);

za pare svetlo roza — roza, svetlo modra — modra, temno zelena — zelena nismo ugotovili statistično pomembnih razlik.

DIREKTNI STIMULUSI

	P	S	PH	V	Vc	N
Rdeča	5	24	11	25	11	4
Zelena	8	18	14	19	13	8
Rumena	7	18	15	23	10	7
Roza	11	7	22	12	19	9
Modra	10	22	8	24	16	0
Črna	24	5	11	14	8	18

Razlika med verbalnimi in direktnimi stimulusi za P, S in PH:

Roza * (PH); zelena * * (S); za ostale barve razlike statistično niso pomembne.

Razlike med verbalnimi in direktnimi stimulusi za V, Vc in N:

Rumena * * (N); roza * * (N); rdeča * (V); zelena * (Vc); za modro in črno barvo razlike statistično niso pomembne.

Iz dobljenih rezultatov lahko naredimo »časovno mavrico«:

P	P, S	S	S, PH
črna	rjava	zelena	modra
siva		rdeča	svetlo modra
temno-zelena			

Podobno lahko naredimo tudi z rezultati, ki smo jih dobili za časovne pojme vedno, včasih in nikoli:

V, Vc	Vc	Vc, N
modra	zelena	živo rdeča
rjava	temno-	siva
svetlo-	zelena	roza
modra	rumena	svetlo roza

Diskusija

Pri pregledu statistično pomembnih povezanosti barv s časovnimi pojmi preteklost, sedanjost in prihodnost ugotovimo, da so nekatere barve povezane z enim samim časovnim obdobjem, to je s sedanjostjo (rdeča in zelena) ali s

preteklostjo (siva in črna), druge pa z dvema hkrati, s sedanjostjo in prihodnostjo (modra in svetlo modra) ali pa s sedanjostjo in preteklostjo (rjava), nikoli pa se ne zgodi, da bi bila neka barva povezana s preteklostjo in prihodnostjo hkrati.

Osnovni barvni toni (po Heringu prabarve) razen rumene so povezani pretežno s sedanjostjo, akromatske barve pa s preteklostjo. Za ostale barve ni statistično pomembnih razlik glede povezanosti z omenjenimi časovnimi pojmi (izjema je le svetlo modra); za te barve lahko rečemo, da niso vezane na določeno časovno dimenzijo.

Zanimivo je, da sta obe modri barvi postavljeni v sedanjost in prihodnost hkrati, to je v časovni dimenziji, ki ju večina ljudi pozitivno vrednoti. To nam da ponoven dokaz za izrazito pozitiven širši simboličen pomen modre barve. Pri rjavi barvi pa prideta njen pozitiven simboličen pomen (zemlja, umirjenost, gotovost) in negativen, ki je predvsem pod vplivom temnejšega tona same barve, do izraza tudi v njeni časovni lokaciji, barva se pojavlja v preteklosti in sedanjosti hkrati; ta dvojnost se delno izraža tudi v povezavi s pojmom vedno in včasih obenem.

Vse barve (izjema je le črna) so bile statistično pomembno povezane s pojmom včasih, to je namreč pojem, ki ga lahko povežemo s kakršnimkoli simboličnim pomenom (pozitivnim, negativnim ali nevtralnim), ki ga ima določena barva za nas. Vse barve, ki imajo diferencirano časovno lokacijo, razen zelene, so bile statistično pomembno povezane poleg s pojmom včasih tudi z vedno. Barve, ki nimajo diferencirane časovne lokacije (glede sedanjosti, preteklosti in prihodnosti), so bile v večini primerov povezane s pojmom včasih in nikoli hkrati.

Izrazito povezanost med časovno simboliko (tako za pojme preteklost, sedanjost in prihodnost kot za vedno, včasih in nikoli) in simboliko barv smo ugotovili le pri sivi in črni barvi; povezanost negativnega simboličnega pomena preteklosti ter sive in črne barve zasledimo zelo pogosto tudi v vsakdanji govorici (črna preteklost). Za vse ostale barve pa ta povezanost ni tako jasno izražena.

Pri večini barv ni tako jasno izražena izrazito pozitivna ali negativna simbolika, kot to lahko opazimo pri večini časovnih pojmov, ki smo jih uporabili pri našem eksperimentu. Vse osnovne barve (izjema je le modra) imajo lahko pozitiven ali pa negativen simboličen pomen obenem, odvisno pač od področja, ki naj bi ga simbolizirala določena barva. Primer: rdeča na področju emocij simbolizira veselje, ljubezen (včasih pa tudi jezo), v prometu pa nevarnost. Pri barvah lahko govorimo le o relativno prevladujočem pozitivnem oziroma negativnem simboličnem pomenu določene barve, ne pa o nekem absolutnem simboličnem pomenu, ki naj bi bil ali pozitiven ali pa negativen.

Ugotovili smo, da povezanost med sedanjostjo in pozitivnim simboličnim pomenom barve ni nujna. Tako zelena kot rdeča sta bili povezani s sedanjostjo, za prvo vemo, da je zanjo značilen pretežno negativen simbolični pomen, za drugo pa pozitiven. Možno pa je, da na povezanost barve s časovnimi pojmi ne vpliva le njena simbolika nasploh, ampak tudi lastnost barve same (svetlost, nasičenost); delno potrditve za to hipotezo smo dobili v pomembnosti razlik med rezultati, do katerih smo prišli s prezentacijo barve in verbalnim stimulusom ravno pri zeleni barvi. Možna razlaga za časovno nediferenciranost (glede sedanjosti, preteklosti in prihodnosti) nekaterih barv je, da so te barve enako pomembne za človeka v vseh časovnih obdobjih, ne glede na njihov možni simbolični pomen.

100 Iz introspektivnih poročil je razvidno, da so poskusne osebe povezovalе barve s časovnimi pojmi na različne načine. Približno tretjina oseb je povezovala barve s sedanostjo, preteklostjo in prihodnostjo na osnovi svetlosti barve, manj kot četrtnina na osnovi širšega simboličnega pomena barve (roza → otroštvo → preteklost), nekateri pa na osnovi priljubljenosti. S pojmi vedno, včasih in nikoli pa so povezovali barve na osnovi priljubljenosti (skoraj polovica poskusnih oseb), nekateri na osnovi svetlosti, drugi pa na osnovi širšega simboličnega pomena barv. Iz tega lahko sklepamo, da so si poskusne osebe same postavile neke vrste kriterij, na osnovi katerega so barve povezovalе s posameznimi časovnimi pojmi; ti kriteriji so bili za pojme vedno, včasih in nikoli drugačni kot za sedanost, preteklost in prihodnost, kar je bilo pričakovati, saj je narava obeh vrst pojmov različna, s tem pa se spremeni tudi odnos oseb do barv. Poskusne osebe poročajo o uporabi več subjektivnih kriterijev hkrati (npr.: širši simbolični pomen in svetlost barve), kar nas opozori na to, da tudi takrat, ko poskusni osebi povemo, na kakšni osnovi naj povezuje barve s časovnimi pojmi (npr.: na osnovi svetlosti barve itd.), ne reagira vedno v skladu z navodilom in po vsej verjetnosti uporablja podzavestno še druge kriterije, ki si jih je postavila sama (npr. širši simboličen pomen barve); to možnost moramo pri raziskavah z barvami vedno upoštevati. Zanimivo bi bilo ugotoviti, kakšna je povezanost med barvami in različnimi časovnimi pojmi, če poskusnim osebam povemo, na kakšni osnovi naj to naredijo (npr.: na osnovi priljubljenosti barve). Po vsej verjetnosti bi predvsem pri pojmih vedno, včasih in nikoli dobili bolj diferencirane rezultate.

Spol ne vpliva na povezovanje barv s časovnimi pojmi preteklost, sedanost in prihodnost, v večini primerov to velja tudi za pojme vedno, včasih in nikoli. Izjema sta le roza in svetlo roza, ki ju ženske pomembno več kot moški povezujejo s pojmom nikoli, isto velja za rjavo barvo in za pojem vedno.

Če primerjamo pogostost izborov za preteklost, sedanost in prihodnost pri direktnih in verbalnih stimulusih, ugotovimo, da ni razlik v 67 % primerov med obema vrstama stimulusa, v ostalih primerih pa so (roza, zelena). Pogostost izborov za posamezne časovne pojme se sicer pri obeh vrstah stimulusov razlikuje, vendar razlike statistično niso pomembne. Pri pojmih vedno, včasih in nikoli pa samo v 33 % primerov ni razlik med obema vrstama stimulusa, v ostalih pa so. Pri verbalnih stimulusih so skoraj vse barve pomembno večkrat povezane s pojmom včasih kot pa v primeru direktnega stimulusa; iz tega lahko sklepamo, da direktni stimulus omogoča bolj ekstremno odločitev v primeru omenjenih časovnih dimenzij. Vrsta stimulusa bolj vpliva v primeru časovnih pojmov vedno, včasih in nikoli kot pojmov, kot so sedanost, preteklost in prihodnost. Razlike, ki so posledica različnih vrst stimulativnega materiala, je bilo pričakovati, saj je znano, da si pod dolčenimi imenom barve ne predstavljamo vsi ene in iste barve (to je isti barvni ton, svetlost in nasičenost), to pa pomembno vpliva na pomen, ki ga ima barva za posameznika. Ali je vrsta stimulusa za barvo v eksperimentu, kakršen je naš, pomembna ali ne pa iz dobljenih rezultatov ne moremo zaključiti, ker smo imeli premajhno število barv. Vsekakor na rezultat vpliva tudi barva, ki smo jo izbrali za reprezentacijo; izbrana mora biti namreč tako, da se čim bolj približa »tipični« predstavji, ki jo imajo ljudje o tej barvi.

Svetlost barve vpliva na spremembo povezanosti z določenim časovnim pojmom (sedanost, preteklost ali prihodnost) le takrat, ko dobiva barva pridevnik temno (Primer: temno zelena je povezana s pojmom preteklost, zelena pa s sedanostjo); do sprememb v smeri povezanosti ne pride, če dobi barva pridevnik svetlo ali živo. S tem da barvam dodamo različne pridevnike, ki se

nanašajo na svetlost barve, ne pride do sprememb s smeri povezanosti s pojmi vedno, včasih in nikoli; če pa ji dodamo pridevnik, ki se nanaša na saturacijo barve, se smer povezanosti spremeni. Tudi v tem primeru naših rezultatov ne smemo posploševati, ker so bili dobljeni na premajhnem vzorcu barv.

Naš eksperiment je dopolnilo k raziskavam o simboliki barv, obenem pa nam je dal novo informacijo o tem, kako človek povezuje barve in »četrtodimenzijo«. Seveda so številni podatki potrebni še dodatnih preveritev.

Podatke, ki jih dobimo pri proučevanju simbolike barv, lahko uspešno uporabimo v klinični praksi (v diagnostične namene, delno tudi kot terapijo) in v praktičnem življenju (ureditev prostorov ipd.).

LITERATURA:

- Trstenjak: Oris sodobne psihologije, Maribor, 1969.
Pečjak: Verbal Synesthesia of Colors, Emotions, and Days of the Week, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 9, 623–626 (1970).
M. Wallace in A. I. Rabin: Temporal Experience, *Psychological Bulletin*, vol. 57, No 3, 1960.
M. Polić: Časovni simbolizem, referat na IV. kongresu psihologov Jugoslavije, oktober 1971.
N. Sačar: Kodabilnost imen in simbolov za barve, referat na IV. kongresu psihologov Jugoslavije, oktober, 1971.

Povzetek

Namen eksperimenta je bil ugotoviti, kakšna je povezanost dvanajstih barv (rumena, svetlo roza, roza, živo rdeča, rdeča, svetlo modra, modra, zelna, siva, rjava in črna — uporabljali smo verbalne stimuluse (s časovnimi pojmi vedno, včasih in nikoli ter preteklost, sedanost in prihodnost; ter razliko med moškim in ženskim spolom. Informativno smo ugotavljali, kako se razlikujejo rezultati, če spremenimo vrsto stimulusa (namesto verbalnega stimulusa prezentiramo barvo) in če osnovnemu imenu barve dodajamo različne pridevnike (svetel, temen itd.).

S pojmom sedanost se povezujeta rdeča in zelena barva, s pojmom preteklost črna, siva in temno zelena, s preteklostjo in sedanostjo hkrati rjava barva, s sedanostjo in prihodnostjo pa modra in svetlo modra barva; za ostale barve nismo ugotovili diferencirane časovne lokacije. Skoraj vse barve (razen črne) so bile statistično pomembno povezane s pojmom včasih, hkrati pa še s pojmom vedno (predvsem tiste, ki imajo diferencirano časovno lokacijo). Predvsem tiste, ki nimajo diferencirane časovne lokacije glede sedanosti, preteklosti in prihodnosti, so povezane poleg s pojmom včasih še s pojmom nikoli. Spol ne vpliva na povezovanje barv s časovnimi pojmi preteklost, sedanost in prihodnost, v večini primerov velja to tudi za pojme vedno, včasih in nikoli) izjeme so pri roza, svetlo roza in rjavi barvi).

Povezanost med časovno simboliko in simboliko barve je zelo jasna le pri črni, sivi in modri barvi; delno se to odraža tudi pri rjavi in temno zeleni. Pri ostalih barvah pa ta povezanost ni tako jasna, ker simboličen pomen nekaterih barv ni diferenciran.

Ugotovili smo, da vrsta stimulusa kakor tudi dodajanje različnih pridevnikov osnovnemu imenu barve vpliva na rezultate, vendar pa je bilo število barv (6) premajhno, da bi lahko delali iz tega kakršnekoli zaključke.

Miljejsko povzročeni razvojni zaostanki, motnje in odkloni pri otrocih ter nekaj predlogov za njihovo ublaževanje in preprečevanje pri nas

Janez Svetina

Znano je, da je otrokov telesni, duševno-duhovni in socialni razvoj odvisen tako od otrokovih prirojenih konstitucionalnih dispozicij kot tudi od raznovrstnih vplivov njegovega življenjskega okolja vse od spočetja dalje. Vemo tudi, da so različni odkloni in motnje v tem razvoju posledica obojnih vzrokov, pri čemer je včasih težišče bolj na otrokovih konstitucionalnih posebnostih in dispozicijah, včasih bolj na miljejskih danostih in determinantah, včasih pa se obe vrsti vzrokov med seboj tako zelo prepletata, da ne moremo presoditi, katerim pripada odločilna vloga. Med miljejskimi vplivi na otrokov razvoj so nekateri pretežno materialno-biološke, drugi spet bolj socialne narave. V tem sestavku bom skušal na kratko opisati predvsem tiste vrste razvojnih zaostankov, motenj in odklonov pri otrocih, ki jih v prevladujoči meri povzročajo različne pomanjkljivosti otrokovega socialnega miljeja. Naj opišem kar po vrsti:

Pri otrocih iz kulturno siromašnih razmer (nešolani in neizobraženi starši in drugi družinski člani, neizobraženo, kulturno zaostalo širše socialno okolje, pomanjkljiva razvitost šole, ki jo otrok obiskuje) zelo pogosto, če ne celo praviloma ugotavljamo, da se njihove različne duševne sposobnosti ne razvijajo do takšne mere, kot bi se lahko glede na prirojene zmožnosti oziroma talente teh otrok. Pri njih gre torej za **sposobnostne razvojne zaostanke**, ki izvirajo iz izobraževalno-vzgojno premalo učinkovitih življenjskih razmer. Če so ti miljejsko pogojeni sposobnostni zaostanki in primanjkljaji izraženi v blažji meri ali pa tudi huje, a so zgolj tipični odraz in posledica otrokovega vsakdanjega kulturnega okolja, govorimo, da gre pri otroku za **stanje kulturne prikrajšanosti**.¹

Za takega otroka je značilna predvsem slabša razvitost besednega **pojmovno-teoretskega mišljenja**. Poleg tega kaže otrok dokaj **pomanjkljivo poučenost** o različnih stvareh, ki obstajajo zunaj njegovega vsakdanjega življenjskega kroga, ki je dokaj ozek in omejen. Manjka mu torej neke širše kulturne poučenosti oziroma razgledanosti. Navadno ga označuje še **pomanjkljiva razvitost govora**, ozko besedišče; premalo razčlenjeno, raznoliko in prožno stavčno izražanje; izrazito dialektalno obarvan govor), ki je pravzaprav eden izmed glavnih vzrokov za njegovo zaostajanje v pojmovno-teoretskem mišljenju. Tem sposobnostim in spretnostnim pomanjkljivostim se potem pridruži še **pomanjkljiva razvitost otrokovih interesov**, zlasti v teoretsko spoznavni smeri. Tako kot njegovo domače okolje, tudi takšen otrok ne kaže nobene želje po knjižnem znanju in višji šolski izobrazbi. Njegove poklicne želje se ustavijo na ravni nekvalificiranega dela ali kvečjemu pri-

¹ Tega stanja (vsaj dokler ni izraženo v ekstremni obliki vzgojne zanemarjenosti), ne moremo šteti med individualno-patološke odklonjenosti, potrebne pedopsihiatrične ali klinično-psihološke terapevtske obravnave, pa tudi ne med socialno-patološke deviacije.

učenih ali izučenih poklicev, ne segajo pa do višjih in najvišjih ravni splošne in strokovne izobrazbe (do srednjih, višjih in visokih šol). Poleg tega je zanj značilen drugačen spoznavni in vedenjski stil kot za otroke iz kulturno bolj bogatih slojev. Otrokova vedoželjnost je usmerjena bolj h konkretnim predmetom in vsakdanjim praktičnim dejavnostim. Za njegov način učenja in spoznavanja je tipično samostojno opazovanje, preizkušanje in rokovanje s stvarmi, medtem ko mu je nekam tuje besedno posredovanje in pridobivanje znanja. Zato se pri šolskem pouku, kakršen je običajen pri nas (predvsem besedno podajanje znanja ob zahtevi po gibalno-dejavni pasivnosti otrok), pri takšnem otroku veliko hitreje pojavijo znaki nezanimanja, nepazljivosti in naveličanosti. Večina kulturno prikrajšanih otrok izvira iz nižjih družbenih slojev (iz družin nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev, kmečkih družin, družin sezonskih in priseljenih delavcev, ciganskih družin ipd.).

Spričo opisanih značilnosti je razumljivo, da mnogi kulturno prikrajšani otroci praviloma ne uspevajo že v osnovni šoli, kljub **povsem normalni in poprečni umski nadarjenosti**. Izrazito nadpoprečno umsko nadarjeni otroci pa osnovno šolo sicer še dokončajo, a mnogo manj uspešno kot bi jo lahko, potem pa se kljub svojim večjim talentom usmerijo le v praktično dejavna nekvalificirana ali polkvalificirana dela ali v najboljšem primeru v kvalificirane poklice. Tako njihova kasnejša poklicna in socialna pot ter delovni in življenjski dosežki ostajajo globoko pod nivojem njihovih prirojenih zmožnosti.

Skrajna stopnja kulturne prikrajšanosti se pogosto označuje z izrazom **vzgojna zanemarjenost**. Tu gre za tisto vrsto miljejsko pogojenega sposobnostnega in socializacijskega zaostanka, ki presega za otrokov subkulturni milje tipično mero kulturne prikrajšanosti. Skrajne oblike vzgojne zanemarjenosti lahko privedejo do tega, da po prirojenih dispozicijah normalno opremljen otrok kaže sliko mentalno subnormalnega otroka. V takšnih primerih se večkrat govori o **mentalni retardiranosti** ali tudi o **psevdedebilnosti** (čeprav ima ta zadnji izraz tudi pomen zaradi emocionalnih motenj hudo zmanjšane umske učinkovitosti). Vzroki težjih oblik vzgojne zanemarjenosti navadno niso le v kulturni siromašnosti otrokovega okolja, temveč tudi v drugih pogledih hudo neustrezna družinaz grobim zanemarjenjem ali celo trpinčevanjem otroka idr.).

Posledice kulturne prikrajšanosti je včasih mogoče učinkovito odpravljati s pomočjo ustrezne zastavljene korektivne vzgoje. Žal vselej ni tako. Zlasti posledic zelo zgodnje in hude kulturne prikrajšanosti oziroma vzgojne zanemarjenosti včasih ni več mogoče docela odstraniti. Če otrok v svojem zgodnjem otroštvu (predšolska leta) ni bil deležen zadostnega števila vzgojnih spodbud, lahko pride do nepopravljivega ali le delno popravljivega sposobnostnega razvojnega zaostanka. Ruske raziskave (Luria) kažejo, da je namreč razvoj otrokovih možganov do neke mere odvisen od tega, koliko se kdo z otrokom pogovarja. To pa velja le za zgodnje otroštvo nekje do 5. leta starosti; poslej se plastičnost otrokovega organizma toliko zmanjša, da z govornimi vajami ni več mogoče vplivati na razvoj možganskega tkiva oziroma delovanja. To se pravi, da zanemarjanje otrokovega govora v najzgodnejših otroških letih kasneje rodi nepopravljive posledice.

Iz opisanih vzrokov so posledice kulturne prikrajšanosti oziroma vzgojne zanemarjenosti v zgodnjem otroštvu veliko hujše kot posledice kasnejše vzgojne ali kulturne prikrajšanosti. Opisana dejstva v novi luči odkrivajo izjemno vzgojno pomembnost zgodnje-otroškega razvojnega obdobja.

Neugodne razmere otrokovega življenjskega okolja pa lahko povzročijo tudi razne druge vrste duševnih motenj in odklonov pri otrocih, mladostnikih in odraslih. Zlasti pogoste so npr. različne t.im. **reaktivne čustvene in vedenjske motnje**. Med reaktivne čustvene motnje bi na primer lahko šteli občutje zagrenjenosti in osebne manjvrednosti pri tistih izrazito nadarjenih otrocih, mladostnikih, odraslih, ki kljub svoji želji po višji izobrazbi samo zavoljo siromašnih materialnih razmer (pomanjkanja denarnih sredstev, prevelike oddaljenosti od šolskih središč ipd.) ne morejo nadaljevati šolanja tako kot njihovi srečnejši vrstniki.

Bolj kot siromašne materialne razmere in materialno omejene življenjske možnosti pa lahko vodijo do raznih čustvenih in vedenjskih motenj **psihohigiensko neugodne razmere otrokovega domačega okolja**. Posebno nevarnost za zdrav otrokov čustveni, socialni in osebni razvoj predstavljajo notranje neskladne ali razprte družine, kakorkoli razkrojene ali nepopolne družine; družine, v katerih obstaja izrazita duševna neuravnovešenost enega ali obeh staršev (bodisi nevrotske, psihopatske ali psihotske narave) ali različne oblike socialne patologije (alkoholizem, prostitucija, delinkventnost) ali tudi družine, ki iz različnih drugih vzrokov niso sposobne ustrezno zadovoljiti otrokovih osnovnih duševnih potreb po stalnem viru čustvene topline in varnosti (npr. starši z neustreznimi vzgojnimi ideali in predstavami; družine, ki morajo zaradi pomanjkanja stanovanja ali varstva dati otroka drugam vse do vstopa v šolo in podobno).

Čeprav manj kot neugoden domači milje, je za zdrav otrokov osebni razvoj in socialni razvoj vendar še vedno hudo nevaren tudi psihohigiensko neugoden šolski milje, zlasti še odklanjanje ali podcenjevanje in zapostavljanje otroka s strani učiteljev ali vrstnikov, pa tudi dolgotrajna učna in šolska neuspešnost.

Vse te različne vrste psihohigiensko neugodnega življenjskega okolja lahko privedejo pri otroku do raznih splošnih in delnih **duševnih razvojnih zaostankov** (npr. v pogledu čustvenega in socialnega razvoja, razvoja zmožnosti, delovne storilnosti ipd.), do **emocionalnih in vedenjskih motenj nevrotske narave** (npr. čustvene otopelosti, depresivnosti, tesnobnosti in strahov, kompulzivnosti, histeričnih oziroma konverzivnih motenj, občutij odrinjenosti in zapostavljenosti, avto-agresivnosti, alkoholizma, drugih narkomanij idr.), pa tudi do **emocionalnih in vedenjskih motenj disocialne narave** (zanemarjanje šolskih dolžnosti, izostajanje in beganje iz šole, potepanje, izostajanje in beganje z doma, laži, groba napadalnost in surovost do ljudi in živali, uničevalnost oziroma destruktivnost do stvari, prostitucija idr.) ali do kombiniranih **nevrotsko-disocialnih** emocionalnih in vedenjskih motenj.

Ce neugodne psihohigienske razmere le predolgo vplivajo na otrokovo življenje, lahko za trajno spremenijo njegovo osebnost, tako da privedejo do **izkrivljenega osebnostnega razvoja** in na tak ali drugačen način **odklonjene (deviantne) osebnosti**. Medtem ko je pri reaktivnih, nevrotskih in disocialnih čustvenih oziroma vedenjskih motnjah pogosto otroku še mogoče pomagati, če mu pravočasno priskočimo na pomoč (pravočasno navadno pomeni čim bolj zgodaj, v čim bolj ranem razvojnem obdobju!), nam pri utrjeni osebnostni izkrivljenosti oziroma odklonjenosti često ostaja kaj malo upanja v kakršne koli ugodne spremembe. Zato je osnovno načelo pri obravnavanju kakorkoli razvojno, čustveno in vedenjsko motenih otrok to, da jim je pomoč treba nuditi čim prej; če le mogoče, že v predšolskih ali zgodnjih šolskih letih. Le tedaj obstaja več možnosti, da se večini izmed njih lahko zares učinkovito pomaga. Ta spoznanja nam dajajo jasen odgovor na vprašanje,

zakaj se v otroški psihologiji in psihiatriji v razvitejših deželah daje tolikšen poudarek različnim preventivnim in zgodnjim terapevtskim oblikam obravnavanja motenih otrok (npr. vzgojnim posvetovalnicam, pedopsihiatričnim opazovalnim in hospitalnim oddelkom, terapevtsko-vzgojnim domovom ipd.)²

Nekaj konkretnih navedb o družbenih determinantah opisanih zvrsti miljejsko pogojenih razvojnih zaostankov, motenj in odklonov pri naših otrocih in mladini:

Vzrokov kulturne prikrajšanosti in njenih številnih neugodnih posledic pri nas nam ne bo težko razumeti. Vemo, da je med aktivnim slovenskim prebivalstvom 75 % ljudi brez strokovnih šol⁴, se pravi nekvalificiranih in priučenih delavcev ter kmetov. Ti ljudje so starši več kot treh četrtin naših sedanjih šolarjev, saj vemo, da se v nižjih socialnih in izobrazbenih plasteh rodi več otrok kot v višjih. Torej je kaj razumljivo, da velika večina naših otrok živi v razmeroma siromašnem domačem kulturnem okolju. Zlasti siromašno je to okolje na podeželju, ki je odmaknjeno od večjih šolskih in industrijskih središč. Dobro pa je znano tudi to, da učno delo na šolah v siromašnih podeželskih občinah poteka na znatno nižji ravni kot učno delo na mestnih šolah.⁴ Če vzamemo v poštev še materialno siromašnost tega okolja in spremljajoče pomanjkanje javnih in domačih knjižnic ter javnih občevalnih sredstev (tiska, radia, TV idr.), preobremenjenost otrok in staršev z delom za goli življenjski obstoj idr., se ne bomo več čudili, da v takšnem okolju marsikje komaj polovica otrok uspešno dokonča osnovno šolo!⁵ Da gre tu zares za stanje hude kulturne prikrajšanosti, nam zelo zgovorno govorijo podatki, da v celotni Sloveniji še vedno polovica otrok ostane brez kakršne koli poklicne izobrazbe!⁶ Saj vendar vemo, da bi glede na prirojene talente, ki so po raziskavah Republiškega zavoda za zaposlovanje približno enako pogosti po vseh slovenskih krajih, vsaj 80 % otrok v vsaki slovenski občini, oziroma v celi Sloveniji moralo dokončati kakšno poklicno šolo. Obstajajo pa velikanske razlike med posameznimi področji. V nekaterih občinah preko 80 % vseh otrok dokonča kakšno poklicno šolo, v drugih pa manj kot 20 % otrok pride do kakršnega koli poklica! Vsi drugi ostajajo nekvalificirani ali priučeni delavci in kmetje. Mar ni to porazna slika za srednjeevropsko deželo v času znanstveno tehnične revolucije?

Tega stanja pa nikakor ni kriva le tradicionalna izobrazbena zaostalost slovenskega podeželja, temveč prav toliko tudi zgrešena šolska politika v povojnih letih, ki je s splošnim zapostavljanjem šolstva in s prevalitvijo osnovnega šolstva na ramena občin povzročila ogromne razlike v materialni in kadrovski opremljenosti šol iz gospodarsko različnih razvitih področij. Kriva je tudi socialna politika preteklih povojnih let, ki je kljub ogromnemu porastu v zaposlovanju žena (tako da je SR Slovenija po zaposlenosti žena na drugem mestu na svetu in prva v Evropi!) dopustila tako mizerno nerazvitost različnih predšolskih oblik otroškega varstva in vzgoje (tu je Slovenija na enem izmed zadnjih mest v Evropi!), da je še danes v predšolsko varstvo zajetih 10,1 % vseh otrok (v gospodarsko manj razvitih občinah, kjer

² Za razliko od stanja pri nas, kjer je preventivno delo močno zanemarjeno, saj imamo v Sloveniji npr. več vzgojnih domov kot vzgojnih posvetovalnic. To se pravi, da navadno poskušamo popravljati posledice izkrivljenega osebnostnega razvoja otrok šele takrat, ko je pogosto žal že prepozno!

³ Popis prebivalstva iz leta 1961.

⁴ Prim. podatke o ustreznosti strokovne zasedbe v osnovni šoli, ki jih je zbral Republiški zavod za zaposlovanje v Ljubljani 1970.

⁵ Prim. podatke o izobrazbenih produktih po občinah v SR Sloveniji, ki jih je zbral Republiški zavod za zaposlovanje v Ljubljani 1970.

⁶ V celotni Sloveniji je to število še vedno le 70,2 %, kar zdaleč ni zadovoljivo! Prim. podatke o osipu v osnovni šoli, ki jih je zbral Republiški zavod za zaposlovanje v Ljubljani 1970.

je kulturna prikrajšanost največja, pa le 3,5 %. Svoj delež krivde pa nosi tudi notranji organizacijski model oziroma način poučevanja v naši osnovni šoli. Le-ta s svojo uniformiranostjo poučevanja in ocenjevanja ter prelaganjem znatne množine učnega dela na ramena doma (pisanje domačih nalog, domače učenje, ki naj bi bilo zlasti obsežno tedaj, kadar se v šoli pojavijo težave) sistematsko diskriminira učence iz nižjih socialnih in izobrazbenih plasti, ki jim starši ne morejo nuditi dovolj pomoči pri učnem delu. Uvajanje oddelkov podaljšanega bivanja je sicer dobrodošel, a žal marsikje hudo zasilen in komaj zadovoljiv poskus reševanja teh problemov, pa še to komaj vreden omembe glede na to, da je v celi Sloveniji le 4 % šolarjev deležnih takšnega varstva) v gospodarsko nerazvitih območjih celo samo 1,8 %). Teh nekaj podatkov očitno kaže, da naša šolska, kulturna in socialna politika doslej ni poskrbela za uvedbo kakršnih koli obsežnejše zastavljenih in učinkopriljubljenosti naših otrok. Zato je danes veliko število slovenskih otrok deležnih krivičnih oblik socialne diskriminacije zaradi hudo neenakih izobraževalnih možnosti.

Kakšni so lahko splošni vzroki raznih reaktivnih ali tudi utirjenih emocionalnih in vedenjskih motenj pri otrocih, je bilo že omenjeno. Tu naj konkretnje omenim samo nekatere bolj razširjene družbene pojave in probleme na Slovenskem, ki so vsaj delno sokrivi tudi za različne duševne motnje pri naših otrocih in mladih.

Med takšne pojave gotovo sodijo razne vrste socialne patologije. Znano je, da so v Sloveniji bolj kot v drugih jugoslovanskih republikah razširjene nekatere posebne oblike socialne patologije. Tako je Slovenija na enem izmed prvih mest na svetu in daleč prva v Jugoslaviji po številu samomorov (koeficient samomora za Slovenijo je 25,7; za celo Jugoslavijo 12,2), pa tudi po razširjenosti alkoholizma (odstotek mi ni znan), po številu prometnih nesreč (nezgodništva) ipd. Te in razne druge oblike osebne, socialne in moralne patologije (npr. razne oblike korupcije v javnem življenju, razne vrste socialnih krivic) kajpada neugodno vplivajo tudi na življenjske razmere in duševni razvoj mnogih naših otrok in mladih. Ob tem pa npr. naša socialno-zdravstvena politika še ni izvedla nikakršnega učinkovitega programa za boj proti alkoholizmu. Nasprotno; po vseh javnih občilih se izvaja propaganda v obratni smeri — za večanje potrošnje alkoholnih pijač. Podobno tudi ni opaziti nikakih energičnih ukrepov za učinkovito odpravljanje raznih oblik socialne krivičnosti ipd.

Drugi miljejski faktor, ki utegne dokaj splošno vplivati na duševno zdravje naših otrok, je velika zaposlenost in delovna preobremenjenost mnogih naših žena in mater ob hkratni že opisani mizerni nerazvitosti otroškega varstva. Ves problem zastruje še izrazito zgrešena stanovanjska politika, ki s svojim konceptom, naj dobi stanovanje le ta, kdor si ga sam kupi (odsotnost najemniških stanovanj!), hudo omejuje stanovanjske možnosti zlasti nižjih socialnih plasti. V veliki meri je prav ta škodljiva stanovanjska politika kriva za množično odhajanje mnogih naših delavcev v tujino (da bi si tam zaslužili za stanovanje!), pri čemer številni otroci ostajajo brez enega ali obeh staršev. Mnogi starši, ki so zaposleni v mestu in nimajo primerne stanovanja ali ki vse svoje sile posvečajo gradnji lastne hiše, zaradi teh stanovanjskih problemov in zelo pomanjkljivih možnosti otroškega varstva oddajajo svoje predšolske otroke iz svojih družin in jih jemljejo nazaj v družino šele tedaj, ko so že davno pognali korenine drugje. Žal nimam na razpolago številčnih podatkov o tem pojavu, ki nedvomno pogosto povzroča različne duševne motnje

pri otrocih (čustveno otopelost s podobo hospitalizma, depresivnost, stopnjevano sovražnost, ljubosumnost idr.).

Nadaljnji sistematski povzročitelj duševnih motenj in odklonov pri otrocih je naša osnovna šola. Ta je s svojo uniformiranostjo v veliki meri sokriva za učno neuspešnost zelo velikega števila otrok (saj je v rednem času ne dokonča celih 40 %, sploh nikoli pa 30 % otrok). Že prej pa je bilo omenjeno, da dolgotrajna učna neuspešnost izrazito kvarno vpliva na duševno in (ali) socialno ravnanje marsikaterega otroka. Dokaj neugodno na duševno zdravje številnih otrok vpliva nedvomno tudi še vedno dokaj represivni (prisiljevalno-kaznovalni) vzgojni stil naše osnovne šole (fizične kazni so res zelo redke, a dokaj »uspešno« so jih zamenjale psihične: »cvetki«, ukori, podpisi, poniževalne besede). Tej represivnosti se sicer ni čuditi spričo tradicionalno dokaj nedemokratskega sistema upravljanja naše osnovne šole, spričo njene notranje uniformiranosti ter pomanjkljive psihološke in pedagoške izobraženosti učiteljskega kadra.

Med vzroki težjih oblik miljejsko pogojenih duševnih motenj pri naših otrocih vsekakor velja omeniti tudi zelo pomanjkljivo razvitost naše preventivne mentalno-higienske službe, ki bi, ko bi bila bolj razvita, lahko v kali preprečevala nastajanje različnih hujših čustvenih in vedenjskih motenj ter osebnostnih odklonjenosti pri otrocih in mladih. Nimamo posvetovalnic za zakonce in za starše, ki bi lahko pomagale razreševati družinske probleme tedaj, ko še niso brezupni; vse premalo imamo mentalno higienskih ambulant, ki bi pomagale posameznim nevrotsko obolelim družinskim članom; daleč premalo je tudi vzgojnih posvetovalnic, ki bi lahko pravočasno razreševale probleme motenih otrok; sploh pa nimamo nobenih posvetovalnic za mlade ali za študente, tako kot jih imajo drugod po svetu. Razen močno preobremenjene in pomanjkljivo usposobljene socialne službe, ki zmore gasiti le tam, kjer je požar najhujši in torej sploh ni sposobna za učinkovito preventivno delovanje, nimamo učinkovitih služb za nudenje pomoči kakorkoli obolelim družinam. Spričo tega stanja je še huje to, da tudi nimamo takšnih internatov, vzgojnih domov in rejniških družin, v katere bi lahko z zaupanjem pravočasno presadili razvojno ogroženega otroka iz brezupno obolele ali razpadle družine. Tako pogosto ne moremo storiti ničesar za otroka tačas, ko bi mu bilo še mogoče učinkovito pomagati in šele, ko v svojem nezdravem okolju že toliko propade, da postane njegovo vedenje izrazito delinkventno, se najdejo potrebna denarna sredstva in prostor za namestitev v »vzgojnem domu«. Kaj težko opravičljivo dejstvo za socialno politiko dežele, ki želi veljati za socialistično.

Po drugi strani nam tudi hudo pomanjkanje različnih sistematskih oblik izvenšolske vzgoje (vzgoje v prostem času) zelo otežkoča, včasih pa celo onemogoča delovanje za preprečevanje različnih miljejsko pogojenih vedenjskih motenj. Zdi se, da v Sloveniji ni nihče legalno zadolžen in odgovoren za to, kaj se godi z mladimi v njihovem prostem času. Športna in kulturno-umetniška društva, ki ponekod zbirajo mlade, daleč ne pokrivajo vseh zadevnih potreb. V mladinskih slubih so mladi nekako prepuščeni samim sebi, brez kakršnegakoli strokovno pedagoškega vodstva. Tako so prav tisti mladi, ki izvirajo iz kakorkoli vzgojno nemočnih, bolnih ali razpadajočih oziroma razpadlih družin, v svojem prostem času pogosto povsem prepuščeni samim sebi, družbi enako izgubljenih vrstnikov, ulici in seveda tudi vabljenim vzorom barbarske kulture v podobi grobe agresivnosti, primitivnega hedonizma, egoizma in miselne nediferenciranosti, ki jo s pomočjo tiska, filma, plošč širijo v naš prostor komercialno iznajdljivi, do kakršne koli humanistične kulture

pa indiferentni producenti in trgovci. Bržčas utegne ta barbarska kultura in njena vulgarno materialistična ideologija zavoljo pogostosti, s katero se ponuja našim mladim in zavoljo svoje senzualno vznemirljive zunanje obleke imeti omembe vreden vpliv na mišljenje številnih mladih. Zakaj naj bi je tudi ne sprejemali tisti, ki niso v svoji družini ali v šoli dobili nobenega zadovoljivega oziroma dovolj mikavnega in kvalitetnega odgovora na splošna življenjska vprašanja ter pojasnila konkretnih družbenih protislovij in zmed, s katerimi se srečujejo zlasti otroci in mladi iz vzgojno nemočnih, razkrojenih, moralno nedoslednih, socializacijsko neuspešnih družin? Jasno je eno: Če knjiga ali film ali revija ali glasbeno delo ne more imeti nobenega omembe vrednega vzgojno nezaželenega učinka, kot menijo nekateri, ki se zavzemajo za popolno liberalnost v programski politiki tiskovno-založniških hiš ali filmsko-distributerskih podjetij, potem vsa ta sredstva medčloveškega komuniciranja ne morejo imeti tudi nikakršnega vzgojno zaželenega učinka, zakaj potem so enostavno brez vsakršne vplivne moči. Potem pa je tudi vsakršno govorjenje o kulturni vrednosti dobre knjige, filma, koncerta ipd. mlatenje prazne slame, branje kakršnih koli knjig in gledanje kakršnih koli filmov pa golo izgubljanje časa ali v najboljšem primeru kulturno in vzgojno docela irelevantna »zabava«. In če je temu tako, le čemu potem še knjige po naših solah?

S kakšnimi sistemskimi družbenimi oblikami pomoči bi bilo mogoče preprečevati nastajanje raznih miljejsko pogojenih razvojnih zaostankov, motenj ali odklonov pri otrocih oziroma odpravljati že nastale zaostanke, motnje in odklone te vrste

Glede na raznovrstnost miljejsko pogojenih razvojnih zaostankov, motenj in odklonov pri otrocih in mladih kajpada ni ene same splošno uporabne in učinkovite oblike pomoči. Če hočemo kar najbolj učinkovito pomagati čim večjemu številu kakorkoli razvojno zaostalih, motenih ali odklonjenih mladih, oziroma kar pomeni isto — obenem je pa še veliko bolj koristno in potrebno: če hočemo doseči, da bi pri čim manjšemu številu otrok in mladih sploh prišlo do raznih težjih razvojnih zaostankov, motenj in odklonov, potem je treba razviti dokaj razvejen sistem različnih dejavnosti in oblik, ki bi lahko služile temu namenu.

Oglejmo si, katere so te dejavnosti in oblike:

— Splošna socialna politika bi morala skrbeti za to, da kar se da podpira nastajanje in obstoj zdravih, uravnovešenih in primerno kultiviranih družin, saj je zdrava in uravnovešena družina največje poroštvo za zdrav telesni in duševni razvoj otrok, se pravi, tudi najboljši preprečevalec različnih miljejsko pogojenih razvojnih zaostankov, motenj in odklonov pri njih.

Splošno zdravje in ravnovesje družin lahko podpirajo vsi splošni socialno politični in socialno kulturni ukrepi, ki so usmerjeni v podporo družini (ustrezna politika zaposlovanja mož in žena, zlasti še žena-mater, ustrezna stanovanjska politika, ustrezna zdravstvena in kulturno-prosvetna oziroma vzgojno izobraževalna politika, ustrezna rodbinska zakonodaja idr.).

Med takšne splošne oblike pomoči družinam bi sodile med drugim tudi razne oblike izobraževanja staršev, ki jih s tolikšno zavzetostjo razvijajo nekatere bolj razvite dežele (z njihovo pomočjo bi se starši lahko naučili marsičesa koristnega o družinskem življenju, telesni in duševni negi, vzgoji in izobraževanju otrok, pa tudi o preprečevanju različnih vzgojnih stranskih poti, napak, odklonov!).

Za družine, katerim omenjene oblike splošne družbene podpore in pomoči ne morejo zadostovati, ter za otroke, pri katerih kljub tej splošni skrbi za družino prihaja do različnih miljejsko pogojenih razvojnih zostankov, motenj in odklonov, pa so potrebne še neke dodatne oblike pomoči, če jih hočemo obvarovati dokončno izkrivljenega osebnostnega razvoja.

Poglejmo si te dodatne oblike pomoči:

1. Ustrezno razvita **zdravstveno-patronažna in socialno-skrbstvena služba**. Medtem ko naj bi zdravstvena služba pomagala družinam v primerih resnejših telesnih in duševnih obolenj njenih članov, naj bi socialna služba vedno priskočila na pomoč družinam, ki jim grozi materialna ali stanovanjska stiska, pa tudi notranji razkroj ali nesprejetost in ogroženost s strani širšega socialnega okolja. (Seveda to niso vse naloge skrbstvene socialne službe občin, a o drugih nalogah — kot so npr. skrb za ostarele in osamele ljudi; skrb za invalidne in druge posebne družbene zaščite potrebne ljudi — tu ne bom govoril.)

2. Kadar splošna socialno-skrbstvena služba ne bi bila kos problemom notranjega razkroja družine, naj bi ji priskočile na pomoč ustrezno specializirane **posvetovalnice za zakonce oziroma družinske posvetovalnice**. To bi marsikateri družini lahko še pravočasno pomagalo najti pot do ponovnega notranjega zdravja in ravnovesja.

3. Kadar družinskega razkroja ali neravnovesja ne bi povzročala zgolj medosebna neskladnost obeh zakoncev, temveč predvsem neko izrazito duševno obolenje oziroma neuravnovešenost enega ali obeh izmed njih, ali tudi kakega drugega družinskega člana, bi bilo treba bolnega družinskega člana napotiti v bližnjo **mentalno-higiensko ambulanto**, kjer naj bi dobil potrebno psihiatrično in psihološko pomoč. Tako bi se z izboljšanjem ravnovesja obolelega družinskega člana v marsikakšnem primeru dalo celotni družini pomagati do boljšega splošnega počutja in ravnovesja, s tem pa seveda učinkovito pomagalo tudi samemu miljejsko-reaktivno motenemu otroku.

Podobno bi bilo v primerih alkoholizma v družini potrebno obolelega družinskega člana poslati v ustrezno ustanovo za zdravljenje alkoholikov, za kar naj bi po potrebi poskrbela bodisi zdravstveno-patronažna ali socialno-skrbstvena služba.

4. Otroke, pri katerih bi starši sami ali zdravstvena in socialna služba (prva z ustreznimi sistematskimi pregledi predšolskih otrok, druga s pozornim bdenjem nad kakršnimi koli socialnimi problemi in odkloni) odkrili javljanje kakršnih koli duševnih razvojnih zaostankov, motenj ali odklonov, in katerim splošna zdravstvena in socialna služba ne bi mogli nuditi učinkovite pomoči, bi bilo treba napotiti v ustrezno specializirane **vzgojne posvetovalnice** ali tudi **pediatrično-psihološke ambulante** ali za delo z otroki specializirane **mentalno-higienske ambulante**. Te bi lahko že v kali pomagale odpraviti različne začetne izkrivljenosti ali nekatere že obstoječe motnje v razvoju marsikaterega otroka. (Vsaka takšna posvetovalnica oziroma ambulanta naj bi v svojem sestavu imela zdravnika-pediatra ali pedopsihiatra, psihologa, socialnega delavca in specialnega pedagoga.)

5. Za tiste otroke, katerih družinska skupnost je preveč razkrojena ali boleсна, da bi ji bilo mogoče dovolj občutno pomagati, hkrati pa preveč škodljiva za njihov nadaljnji splošni telesni in duševni razvoj, bi morala socialna služba že v najzgodnejših otroških letih poiskati zares kvalitetne **rejniške družine** ali, če ne bi šlo drugače, zelo kvaliteten ter takim razmeram in nalogam posebej prilagojen **dom internatskega tipa**.

6. Zelo veliko splošno vzgojno, prosvetno in korektivno vlogo v razvoju otrok lahko opravljajo predšolskim otrokom od 3 let starosti dalje namenjene **vzgojno-varstvene ustanove — otroški vrtci**. Otroški vrtci bi poleg splošnih pospeševalno-vzgojnih in socializacijskih nalog opravljali že tudi prve vzgojno-korektivne posege pri tistih otrocih, ki iz domačega okolja že prinašajo s seboj kakršne koli kulturno-vzgojne prikrajšanosti oziroma primanjkljaje. Zato bi morali biti otroški vrtci seveda tako številni, da bi vanje lahko zajemali večino, če ne celo vseh predšolskih otrok (tako kot to počne osnovna šola!), vsekakor pa vse otroke iz kulturno siromašnega ali kakrkoli drugače pomanjkljivo primerne družinskega okolja! Zato bi jih morali imeti celo več v kulturno siromašnih podeželskih območjih kot pa v mestih!

Notranja organizacija vzgojnega dela v otroških vrtcih bi morala biti takšna, da bi bili usposobljeni ne le za splošno pospeševalno-vzgojno učinkovanje, temveč tudi za nudenje raznih posebnih oblik vzgojne pomoči na različne načine prizadetim otrokom (npr. tako ali drugače kulturno prikrajšanim otrokom, otrokom z zaostanki ali motnjami v razvoju govora, psihomotorike, umskih sposobnosti, različnimi čutnimi prizadenostmi ipd.). Zato bi verjetno vsak otroški vrtec moral imeti kakšno specialno-pedagoško usposobljeno vzgojiteljico, ki bi lahko učinkovito opravljala takšne posebne vzgojne naloge. Lahko pa bi v okviru otroškega vrtca ambulantno deloval tudi kak logoped ali kako drugače kvalificiran specialni pedagog.

7. Ogromno vlogo pri preprečevanju ali tudi odpravljanju raznih razvojnih zaostankov, motenj in odklonov pri otrocih ima lahko seve tudi zelo dobro organiziran **osnovnošolski sistem** — sestavljen tako iz **osnovnih šol običajnega tipa** kot tudi različnih posebnih osnovnih šol (za umsko manj razvite ali zaostale otroke ter čutno, gibalno ali govorno huje prizadete otroke).

Če hoče biti zares vzgojno izobraževalno učinkovita, pa kajpak tudi šola običajnega tipa (t. im. **običajna ali normalna osnovna šola**) ne bi smela biti zgrajena tako enostavno, kot je žal danes še velika večina, oziroma v nekaterih pogledih prav vse naše osnovne šole.

Zlasti šola, ki je postavljena pred nalogo, da pod isto streho, z istimi učitelji in v istih razredih poučuje in vzgaja vse normalno duševno opremljene otroke istega okoliša, ne glede na njihove osebne razlike in socialni izvor (koncept »enotne« osnovne šole, kakršna naj bi bila jugoslovanska), bi morala imeti veliko bolj razčlenjene in raznolike notranje metode in oblike dela, kot jih ima naša jugoslovanska osnovna šola. Pouk nikakor ne bi smel potekati uniformirano, se pravi docela enako za vse otroke istega razreda; pa tudi ocenjevanje in napredovanje z nižje na višjo razredno stopnjo ne bi smelo potekati po enakih (»uniformiranih«) ocenjevalnih merilih za vse otroke istega razreda. Zakaj prav ta dosedanja uniformiranost poučevanja in ocenjevanja je v veliki meri kriva majhnih izobraževalnih uspehov naše osnovne šole.

Zares dobro organizirana in vzgojno-izobraževalno uspešna bi bila lahko le takšna »enotna« osnovna šola, ki bi imela:

— Notranje občasno **medskupinsko diferenciranje** ali celo **povsem individualizirane načine učenja in poučevanja** (npr. poučevanje temeljnih učnih predmetov, kot so domači jezik, matematika, tuji jezik na različnih zahtevnostnih nivojih, zlasti na višji stopnji osnovne šole: programirane oblike učenja itd.).

— Svoje lastno (če je dovolj velika) ali pa vsaj občinsko (če je šola bolj majhna) **šolsko svetovalno službo** (socialni delavec, psiholog, specialno usposobljeni pedagog). Ta bi lahko pomagala učiteljem reševati vrsto posebnih izobraževalnih in vzgojnih problemov pri otrocih, z učiteljevo pomočjo od-

krivala, ugotavljala in odpravljala blažje pomanjkljivosti ter čustvene in vedenjske razvojne zaostanke, motnje in odklone pri otrocih, otroke s težjimi zaostanki ali motnjami in odkloni pa usmerjala v ustrezne oblike korektivne ali terapevtske pomoči na domači šoli (npr. napotitev na specialno-pedagoški korektivni trening, v »razvojni oddelek«, v oddelek celodnevne bivanja, vključitev v manj zahtevno ali bolj zahtevno skupino pri pouku tujega jezika ipd.) ali zunaj nje* (npr. vključitev v »razvojni oddelek« na centralni občinski šoli, napotitev v vzgojno posvetovalnico ali psihohigiensko ambulanto, predlog za oddajo iz lastne družine v rejniško ali v internat centru za socialno delo, napotitev v poklicno posvetovalnico idr.).

Hkrati bi šolska svetovalna služba lahko skrbela za opravljanje raznih posebnih vzgojnih nalog šole (npr. organizacija poklicnega svetovanja, izbor in sprejem šolskih novincev, odkrivanje posebej nadarjenih otrok in njihovo usmerjanje v nadaljevalne šole itd.). Tako bi takšna šolska strokovno-svetovalna služba lahko dajala šoli potreben psihohigienski in socialno-skrbstveni oziroma kurativni pristop, ki ga sicer zgolj s pedagoško izobraženimi kadri zasedena šola navadno pogreša. Bila bi tista instanca, ki bi že v prvih oblikah javljanja odkrivala kakorkoli motene in odklonjene otroke ter jim bodisi sama bodisi s sodelovanjem drugih služb nudila tudi ustrezno pomoč. Gotovo je to lahko ena izmed najbolj učinkovitih oblik psihološko in socialno preventivnega delovanja, zato tudi ena izmed najbolj koristnih oblik boja proti mladoletniškemu prestopništvu ali hujšim nevrotskim motnjam in osebnostnim odklonom.

— **Posebne specialno pedagoške oblike korektivne vzgojne pomoči** otrokom z različnimi posebnimi učnimi motnjami (npr. motnjami govora, branja, pisanja, računanja, motorike, zaznavanja, pozornosti idr.).* Te bi lahko individualno ali skupinsko izvajal učitelj, dodatno posebej usposobljen v tej smeri, in sicer na ambulanten način (se pravi tako, da bi otroci nekajkrat tedensko k njemu hodili na vaje). Te oblike in metode dela bi bile bistven sestavni del notranje diferenciranega pouka v »enotni« osnovni šoli in bi tudi v veliki meri lahko pomagale do učne uspešnosti mnogim sedaj učno neuspešnim učencem.

— **Posebne učne oddelke**** (t. im. »razvojne oddelke«), v katere naj bi se začasno vključevali vsi tisti normalno bistri, a hujše vedenjsko moteni ali parcialno sposobnostno okrnjeni otroci, ki jim ne bi bilo niti z vsemi prej omenjenimi oblikami dela mogoče pomagati do solidnega izobraževalnega in vzgojnega napredovanja. Tako bi bilo mogoče marsikaterega otroka obvarovati hude socialne iztirjenosti ali tudi nevrotske izkrivljenosti, marsikaterega pa prešolanja na posebno osnovno šolo za umsko subnormalne otroke, kar vse se jim praviloma dogaja sedaj!

— **Oddelki s celodnevним bivanjem** v šoli. Takšni oddelki bi bili sicer zelo koristni za vse otroke, v prvi vrsti pa bi jih potrebovali otroci iz kulturno siromašnega okolja ali iz kakorkoli drugače vzgojno manj ustreznih družin.

Sedanji oddelki podaljšanega bivanja so nekakšen pedagoško sicer še sila pomanjkljivo izveden, a vendarle dobrodošel zametek v tej smeri.

* Podatke o njeni izobraževalni uspešnosti oziroma neuspešnosti se mnenjal že v prvem delu teksta!

* S tujimi izrazi: disfazije in dislaliije, legastenija oziroma disleksija, disgrafija in disortografija, diskalkulija, diskinezije, motnje percepcije in drugih parcialnih mentalnih funkcij.

** To posebno obliko učno vzgojnega dela naj bi imele zlasti večje šole; v vsaki občini pa morda vsaj ena centralna šola!

Prav oddelki celodnevne bivanja v šoli bi v času osnovnega šolanja lahko najbolj učinkovito odpravljali različne vzgojne in izobrazbene primanjkljaje, izvirajoče iz otrokovega domačega okolja, zato bi jih morali najprej razvijati prav v kulturno manj razvitih in gospodarsko zaostalih podeželskih okoljih; v mestih pa le toliko, da bi vanje zajeli učence iz kulturno-siromašnih plasti ali vzgojno manj učinkovitih družin mestnega prebivalstva!

Seveda pa bi bila zares dobra, pospeševalno- in korektivno vzgojno uspešna lahko le takšna osnovna šola, ki bi z vsem svojim načinom, oblikami in metodami dela v otroku razvijala čim večjo **samostojnost** (v mišljenju, hotenju, odločitvah, delovanju) in **zdravo zaupanje vase**.

Poleg že omenjenih oblik pospeševalno-vzgojne in korektivno-vzgojne ali terapevtske pomoči otrokom pa so potrebne še nekatere druge.

8. Za pomoč otrokom, šoli in staršem pri težjih vprašanjih nadaljevalne šolske usmeritve ali poklicne usmeritve (zlasti še pri vprašanjih kakršnih koli zapletljajev ali težav na tej poti, npr. ob primerih kakih posebnih sposobnostnih pomanjkljivosti ali zdravstvenih pomanjkljivosti pri otroku ipd.) lahko zelo koristno služijo ustrezno specializirane **poklicne posvetovalnice**.

9. Za pomoč pri šolanju otrok iz okolja, zelo oddaljenega od mestnih in šolskih središč, otrok iz kulturno zelo zaostalega okolja ali otrokom iz vzgojno kako drugače neadekvatnih družin so neogibno potrebni posebni **šolski inter-nati**, ki niso namenjeni le šolarjem na nadaljevalni, temveč tudi učencem na osnovnošolski stopnji. To je gotovo ena izmed oblik, brez katere si sploh ni mogoče misliti uspešnega boja proti kulturni prikrajšanosti ali tudi proti osebnostni devianosti otrok iz vzgojno docela neustreznih družin ali otrok, katerih dom je preveč oddaljen, da bi mogli od doma obiskovati kakšno dovolj kvalitetno osnovno šolo. Žal je pri nas zelo hudo pmanjkanje tudi te vrste ustanov!

10. Za poglobljeno diagnostično pomoč otrokom z različnimi težjimi čustvenimi in vedenjskimi motnjami ali osebnostnimi deviacijami ali tudi psiho-tičnimi odkloni so potrebni **pedopsihiatrični opazovalni oddelki** v okviru otroških ali psihiatričnih bolnišnic. Njihova naloga je ta, da skušajo ugotoviti naravo otrokovih motenj ali odklonjenosti z daljšim strokovnim opazovanjem v primerih, ko se ambulantne oblike pomoči (npr. v šolsko-svetovalni službi, pa tudi v specializirani vzgojni posvetovalnici) izkažejo kot neuspešne. Druga njihova naloga je ta, da po opazovanju predlagajo, kakšna vrsta pomoči bo takšnemu otroku potrebna, in ga tja tudi napotijo.

11. Pogosto je otrok s pedopsihiatričnega opazovalnega oddelka potreben napotitve v poseben **mediko-psiho-pedagoški terapevstko-vzgojni dom**, kjer dobi potrebno vrsto **bio-** ali **psihoterapevtske** pomoči in tem vrstam pomoči prilagojeno **vzgojno obravnavanje**. Le takšni izrazito specializirani terapevtski domovi oziroma sanatoriji lahko pomagajo do ponovnega osebnega in socialnega ravnesja nekaterim čustveno, vedenjsko in osebnostno huje motenim oziroma odklonjenim otrokom, zlasti še takšnim, ki prihajajo iz psihohigiensko zelo neugodnega domačega miljeja.

12. Za otroke, ki so že nekoliko globlje zabredli v razne desocialne oblike vedenja (ponavljajoče se tatvine, hude oblike navzven usmerjene agresivnosti, zanemarjanje vseh šolskih dolžnosti, potepanje in beganje, prostitucija idr.) in pri katerih se izkažejo kot nezadostne različne že opisane ambulantne oblike pomoči ali pri katerih opravljene ambulantne diagnostične preiskave že vnaprej napovedujejo neuspešnost ambulantnih oblik pomoči, je potrebna namestitev v ustrezno specializiran **vzgojni dom**. Tja naj bi res prihajali samo tisti otroci in mladi, pri katerih bi se vse poprej opisane oblike pomoči izkazale

nezadostne ali kjer so bile poprej opisane oblike pomoči zamujene. Če bi bil zares učinkovito razvit vse poprej opisani sistem služb in pomoči otrokom z razvojnimi zaostanki, motnjami in odkloni, potem bi do te zadnje stopnje socialno neprilagojenega vedenja gotovo priromalo mnogo manj otrok in mladih kot jih priroma danes. To pa bi bil tudi največji uspeh in plačilo ter družbeno-moralna in ekonomska upravičenost vsega poprejšnjega truda in dela s kakor kolgi motenim ali odklonjenim otrokom.

13. Za nekatere otroke, ki begajo zdoma ali pri katerih po ambulantni poti ni mogoče ugotoviti, kaj je vzrok njihove socialne neprilagojenosti (npr. zato, ker jih sploh ni mogoče pripraviti do sodelovanja v ambulantni obravnavi ipd.), so pa že toliko socialno neprilagojeni, da zanje tudi ni primerna hospitalizacija na pedopsihiatričnem opazovalnem oddelku, je včasih koristna napotitev v posebni **prehodni vzgojni dom**, kjer najdejo začasno streho nad glavo ali kjer se jih toliko spozna, da se jih potem lahko napoti naprej v primernejše roke.

Tu ne bom omenjal mladinske pravosodne službe in oddelka za mladoletne prestopnike pri upravi javne varnosti, ki se prav tako po svoje vključeta v sistem obravnavanja motenih in odklonjenih otrok in mladih, takrat ko je njihova vedenjska motenost ali izkrivljeni osebnostni razvoj prišel že tako daleč, da je otroka oziroma mladostnika privedel v konflikt z zakonom. Zakaj do te pozne stopnje otrokovega oziroma mladostnikovega izkrivljenega osebnostnega razvoja, kjer se naše resno zanimanje zanj žal pogosto šele prvič začne, bi ob dobrem sistemu splošne skrbi za otroke sploh ne smelo priti oziroma bi lahko prihajalo znatno bolj poredko, kot pa prihaja danes.

To, kar je pri nas žal tako pogosto šele prvi korak družbe v smeri resnega zanimanja za otroka oziroma mladostnika, bi v dobro urejenem sistemu socialnega skrbstva moral biti šele poslednji — v dolgi vrsta poprejšnjih zavzetih in premišljenih korakov!

14. Pač pa naj omenim še neko obliko vzgojne pomoči, brez katere si ni mogoče misliti niti dovolj uspešnega pospeševalno-vzgojnega obravnavanja otrok in mladih, še manj pa preventivno-vzgojnega dela z mladino. Gre za različne oblike sistematskega kultiviranja prostega časa otrok in mladih, zlasti še tistih, ki niso vključeni v celodnevno bivanje na šoli ali onih, ki so že zaključili šolsko obveznost in se vključujejo v razne oblike nadaljevalnega usposabljanja ali tudi zaposlovanja, v svojem prostem času pa se ne udeležujejo v nobenih športnih, kulturnih ali političnih organizacijah in društvih, temveč ostajajo nekam prepuščeni samim sebi in družbi enako zapuščenih ali izgubljenih vrstnikov. V take strokovno pedagoško usmerjane oblike dela z mladimi v njihovem prostem času bi bilo zlasti potrebno zajemati mlade, ki se vključujejo v uk, ki ostajajo pri nekvalificiranem in polkvalificiranem delu; pa tudi mlade, ki izvirajo iz kakor koli neugodnega domačega družinskega in širšega miljeja. To so oblike dela z mladino, ki jih drugod izvajajo v okviru različnih vrst t. im. **mladinskih domov**, pri nas pa se jim je skušalo najti mesto v okviru t. im. **mladinskih klubov**, le s to nesrečno pomanjkljivostjo, da se je priklicalo v življenje vrsto takšnih klubov **brez** kakršnega koli **strokovno pedagoškega vodstva**. Jasno je, da tako nerodno koncipirano delo ne more obroditi zaželenih in pričakovanih sadov. Če bomo hoteli, da bi bilo kulturno-vzgojno in socialno-politično ali tudi zgolj zabavno-kulturno delo z mladimi v okviru mladinskih klubov res takšno, kot si želimo, potem bo treba poskrbeti, da bomo naprej v vsaki občini imeli vsaj enega posebej podagoško in psihološko šolanega človeka, ki bo zadolžen za organizacijo in izvajanje kvalitetnega socialno-vzgojnega dela z mladimi v njihovem prostem

času. Brez takšne kadrovske osnove, zgolj z dodeljevanjem klubskega prostora tistim mladim, ki žele imeti mladinski klub, kajpak mlade še naprej prepuščamo samim sebi in vsem mogočim ugodnim in neugodnim vplivom, ki jim je naš čas izpostavljen.

Če pomislimo na to, kakšne vrste »množična kultura« osvaja in prepaja vsakdanji kulturni prostor, si bomo vsaj nekoliko lahko predstavljali, kakšne vrste vzori in vzorci se lahko oprijemljejo tistih otrok in mladih, katerih predstav o življenju in svetu ter lastni vlogi v njem ni uspel zadovoljivo socializirati in kultivirati zunanje ali notranje razkrojen dom ali naša vzgojno-izobraževalno tako malo uspešna osnovna šola.

Nekaj konkretnih predlogov za spremembe

V luči opisanih spoznanj in svojih dosedanjih izkušenj pri delu z razvojno zaostalimi ali kakorkoli drugače motenimi in odklonjenimi slovenskimi otroki in mladimi z veseljem podpiram realizacijo programa »Izenačevanja pogojev za vzgojo in izobraževanje otrok«. Če se bo program solidno realiziral, bo nedvomno lahko veliko koristil zelo številnim našim otrokom, s tem pa tudi vsej naši skupnosti. Realizacija takšnega programa bi tudi zares lahko veliko prispevala k temu, da geslo, zapisano na naših praporih, »Otroci so naše največje bogastvo« ne bi ostalo samo prazna fraza.

Rad pa bi k temu programu dodal še nekaj osnovnih dopolnil, in sicer:

1. Program pedagoškega dela v otroških vrtcih naj se pripravi in izvaja tako, da bodo kakorkoli razvojno zaostali in kulturno prikrajšani otroci že v vrtcih dobili prvo sistematsko korektivno vzgojno pomoč! Povsem enako obravnavanje vseh otrok, vključenih v otroške vrtece, ne bo moglo dovolj uspešno izenačevati razvojnih in izobrazbenih možnosti otrok iz različnih kulturnih in socialnih plasti, zlasti pa ne kakorkoli razvojno motenih otrok.

2. Oddelki s celodnevним bivanjem naj se začenjajo uvajati postopno, to pa čim prej in sicer tako, da se bodo vanje povsod najprej začeli vključevati otroci iz kulturno siromašnega in mentalno-higiensko neugodnega domačega okolja. Napačno bi bilo odlašati z uvajanjem te oblike šolanja dotlej, ko bi vse slovenske šole v celoti lahko začele prehajati nanjo.

3. Za dejansko realizacijo načela, naj vsak sposoben otrok uspešno dokonča osemletno osnovno šolo, je potrebno zgraditi sistem notranje diferenciranega in individualiziranega učenja in poučevanja. Kot prvi korak v tej smeri naj se za višjo stopnjo osnovne šole pripravi model, kako bi poučevanje kontinuiranih učnih predmetov (pri katerih je zdaj največ učno neuspešnih učencev, t. j. matematike, slovenščine, tujega jezika), lahko teklo na dveh ali treh različnih zahtevnostnih nivojih. Pripravita naj ga Pedagoški inštitut in Zavod za šolstvo. Poleg tega naj Pedagoški inštitut in Zavod za šolstvo izdelata projekt za postopno realizacijo sistema izrazito individualiziranih oblik in metod učenja.

4. Na vsaki osnovni šoli naj se postopno uvede ambulantna specialno pedagoška služba (dodatno specialno-pedagoško usposobljen učitelj) za nudenje korektivnega treninga otrokom z govornimi motnjami, motnjami branja, pisanja, računanja idr. Pedagoški inštitut, Zavod za šolstvo in Pedagoška akademija naj poskrbijo za dopolnilno izobraževanje učiteljev v tej smeri!

5. Na večje šole bo treba uvesti posebne učne oddelke (t. im. »razvojne oddelke«) za nudenje posebne učne in vzgojne pomoči tistim normalno inteligentnim otrokom s specifičnimi učnimi in razvojnimi motnjami, ki jim ni

mogoče uspešno pomagati na kakšen drugačen način. Pedagoški inštitut naj preuči in našim razmeram prilagodi to vzgojno-izobraževalno obliko in jo pripravi za njeno postopno uvajanje v naš šolski sistem.

6. Potrebno bo sistematično kultivirati prosti čas mladih, zlasti mladih iz psihohigiensko neugodnega ali kakorkoli neustreznega domačega socialnega miljeja. V ta namen naj se pripravi program šolanja posebej usposobljenih socialnih pedagogov (npr. v okviru katedre za pedagogiko Filozofske fakultete ali v okviru Višje šole za socialne delavce; morda tudi v okviru Pedagoške akademije?) za delo z mladimi v njihovem prostem času.

Pripravi naj se program pravnega in finančnega sistema, po katerem naj bi vsaka občina imela spočetka vsaj enega takšnega človeka, ki bi bil zadolžen za socialno-pedagoško delo z mladimi v prostem času! To nalogo bi moral prevzeti Republiški sekretariat za prosveto in kulturo ali Republiški sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo!

7. Republiški sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo naj poskrbi:

- za učinkovito izvajanje programa sistematskih zdravstvenih pregledov predšolskih otrok po celi Sloveniji pri treh letih starosti, pri čemer naj bodo otroci tudi psihološko, ne le medicinsko pregledani!

- za postopno kadrovsko okrepitev in usposobitev socialno-skrbstvene službe za to, da bo sposobna prehajati na področje preventive, ne le zakasnelega gašenja požara!

Prav tako naj ta sekretariat pripravi:

- program nadaljnjega postopnega širjenja mreže psihohigienskih ambulant;

- program za pripravo vsaj ene zakonske posvetovalnice v naši republiki;

- program sistematskih ukrepov za omejevanje alkoholizma. Nujno je treba povečati prostorske in kadrovske kapacitete za zdravljenje alhokolikov, obenem pa se lotiti še vrste drugih sistematskih ukrepov! (Če sekretariat res ne more storiti kaj več, naj vsaj prepreči nadaljevanje propagande za večjo potrošnjo alkoholnih pijač!);

- pgram stanovanjske politike za gradnjo zadostnega števila in različnih tipov tudi manj premožnim slojem prebivalstva dostopnih najemniških stanovanj;

- program nadaljnjih olajšav za zaposlene žene-matere v času od poroda do otrokove starosti 3 let (npr. možnost polovične zaposlitve s polnim socialnim zavarovanjem in pokojninskim stažem).

8. Republiški sekretariat za prosveto in kulturo naj poskrbi za postopno realizacijo že izdelanega programa za nadaljnje širjenje mreže vzgojnih posvetovalnic, tako da bi bila vsaj pri vsakem večjem regionalnem središču ena vzgojna posvetovalnica.

9. Zvezni in Republiški sekretariat za prosveto in kulturo naj v svojem konceptu kulturne politike opredelita tudi svoj odnos do raznih oblik barske kulture (kulture grobe agresivnosti, seksualnosti, egoizma, spoznavno-teoretskega in miselnega primitivizma). Izdelata naj kriterije za kulturno kvaliteten izbor uvoženih filmov! Preprečita naj uvažanje in distribucijo filmov po docela komercialnih kriterijih!

Da bi se preprečile neustrezne oblike selekcije, naj bodo v komisijo za izbor in uvoz filmov demokratično izbrani znani kulturni delavci z različnih področij kulturnega življenja, med njimi tudi kakšen priznan pedagog in mladinski psiholog.

Raziščejo naj se možnosti za bolj selektivno repertoarno politiko tudi na področju tiska. V založniški politiki nekaterih založb naj se omejijo izključno

komercialni kriteriji in interesi, uvede pa demokratično odprt, vendar kulturno selekcioniran založniški program.

10. Podpre in zagotovi naj se realizacija programa prvega mediko-psiho-pedagoškega terapevtskega vzgojnega doma v Sloveniji na Rakitni!

NEKATERI UPORABLJENI VIRI:

- Baker, H. J.: *Introduction to Exceptional Children*, Macmillan Company, New York, 1955.
- Dührssen, A.: *Psychogene Erkrankungen bei Kindern und Jugendlichen*, Verlag für Medizinische Psychologie, Göttingen, 1962.
- Heck, A. O.: *The Education of Exceptional Children*, Mc Graw-Hill, 1953.
- Kogej, P.: *Izobražbeni produkti po občinah v SR Sloveniji*, Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana, 1970.
- Kogej, P.: *Osip v osnovni šoli*, Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana, 1970.
- Lovšin, M. in Uranjek, A.: *Podpoprečno sposobni otroci v osnovni šoli*, Naši razgledi, 20. 6. 1969.
- Luria, A. R.: *The Role of Speech in the Regulation of Normal and Abnormal Behavior*, Pergamon Press, New York, 1961.
- Marentič-Požarnik, B.: *Enotna šola in individualne razlike med učenci I, II*, Naši razgledi 19. 9. in 3. 10. 1969.
- Milčinski, L.: *Samomor v Sloveniji*, Zdravstveni vestnik, XXXVIII, Psihiatrični suplement 1969.
- Morse, W. C.: *The Education of Socially Maladjusted and Emotionally Disturbed Children*, objavljeno v delu *Education of Exceptional Children and Youth*, izdajatelja Cruickshank, W. M. in Johnson, G. O.; Prentice-Hall, 1958.
- Riessman, F.: *The Culturally Deprived Child: A New View*, objavljeno v delu *Mental Health and Achievement*, izdajatelja Torrance, E. P. in Strom, R. D.; John Wiley and Sons, 1965.
- Schenk-Danzinger, L.: *Studien zur Entwicklungspsychologie und zur Praxis der Schul- und Beratungspsychologie*, Ernst Reinhardt, München, 1963.
- Schraml, W. J.: *Klinische Psychologie*, Hans Huber, Bern, 1970.
- Svetina, J.: *Prokrustova postelja naših otrok*, Naši razgledi št. 20 in št. 21, 1968.
- Svetina, J.: *Prokrustova postelja in Potemkinove vasi*, Naši razgledi, št. 5 in št. 6, 1969.
- Svetina, J.: *Otroci z blažjimi odkloni, motnjami ali okvarami možganskega delovanja*, Vzgoja in izobraževanje, št. 1 in št. 2-3, 1971.
- Svetina, J.: *Vzgoja in vprašanje barbarske kulture*, prispevek na 2. posvetu slovenskih pedagogov, Bled, maja 1971.
- Svetina, J.: *Zamisel razvojnih oddelkov*, prispevek na 2. posvetu slovenskih pedagogov, Bled, maja 1971.
- Toličič, J. in Zorman, L.: *Socialno-ekonomski položaj družine in otrokova uspešnost*, Teorija in praksa, št. 4, 1970.
- Tomšič, O.: *Ustreznost strokovne zasedbe v osnovni šoli*, Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana, 1970.
- Torrance, E. P.: *Different Ways of Learning for Different Kinds of Children*, objavljeno v delu *Mental Health and Achievement*, izdajatelja Torrance, E. P. in Strom, R. D., John Wiley & Sons, New York, 1965.
- The Encyclopedia of Education 1-10*, Macmillan Company, New York, 1971.
- Izenačevanje pogojev za vzgojo in izobraževanje otrok*, Republiška konferenca SZDL Slovenije, ciklostirano gradivo, Ljubljana, junij 1971.
- Mental Health and Achievement*, zbornik različnih prispevkov, izdajatelja Torrance, E. P. in Strom, R. D.; John Wiley & Sons, New York, 1965.
- Manual of Child Psychology*, izdajatelj Carmichael, L.; John Wiley & Sons, New York, 1954.

Zapis o kritičnem socialnem radikalizmu

dr. France Černe

Kritični socialno-filozofski radikalizem je v svojem zarodku še vedno pretežno samooplojevalno idejno delovanje maloštevilnih razumnikov in le slabo zastopano v družbeni akciji. Njegova odlika je v mladostni dinamiki, privlačnosti in slabosti v njegovi, skoraj bi rekel, utopistični naivnosti, njegova majhna družbena moč pa v nedodelanosti, pogosto v napačnih znanstvenih konstrukcijah in v pretežno filozofskem rezoniranju.

Svet, ki v njem živimo, nedvomno terja neko miselno akcijo ter domiselnost za spreminjanje sveta v človeški smeri. Toda ta miselna akcija mora biti oplajanje prakse, ne pa njena čista negacija, da ne bo ideja (in gibanje) le oaza v puščavi konformne potrošniške družbe, ki ji postaja moderni vladar specializirana znanost.

Ta zapis je le poskus izpostavitvi v razpravi nekatere kontrapunkte kritične radikalne filozofije.

Utopija in stvarnost

Utopija je del možnega, nestvarnega, neuresničenega življenja. Nastopa iz objektivne potrebe, ali da se otresemo (zanikamo) nepopolne, krute realnosti, lahko je beg od resnice, ali pa je razočaranje, resignacija. Utopično (ne utopistično) v filozofskem pomenu je tudi realno, del našega življenja. Še več, kljub vsesplošni prisotnosti znanstveno odkrite stvarnosti je utopija celo več kot samo utopija. Je pravzaprav svojevrstna sodobna vera, projiciranje na neko možnost na tem svetu ali celo na »realno«^{*} prihodnost.

To pomeni, da človek resnično, empirično dokazano ne živi samo od kruha od stvarnosti, ampak tudi od misli-duha, ki ustvarja nove imaginacije, potencialne, nerealizirane in nerealne realnosti.

In kje je potem resnica? Resnica je in je ni. Je relativna. Kolikor je utopija tudi realnost, je resnica o delu popolne resnice, ki pa kot taka ne obstaja. Je torej nekaj relativnega, bivajočega zunaj nas in v nas. Življenje postaja s tem le popolnejše, lepše, tudi umetnost.

Življenje kot znanstveno odkrita resnica je nedvomno temelj bivanja in stvarnosti. Nestvarno ali utopično resnično je bivanje v nestvarnosti, uživanje stvarnosti, afirmacija nebivanja, bivanje za sebe, brez možnosti za zaželeno v lepoti drugega, neistega, možnega. Iz tega razloga je to strogo bivanje v spremembo bivanja kot doživetja.

Konkretno: bivanje v neki že proklamirani »socialistični državi«^{*} je lahko dolgčas, nezadovoljstvo, bivanje v socializmu kot ideologiji ali kot socialističnem gibanju pa je lahko zadovoljstvo, sreča. Marx je bil svojevrstno srečen, ker je živel v socialističnem prepričanju.

Pa tudi obratno. Kot je utopija realnost, je realnost sama utopija nerealiziranega. Uresničen socializem je dejansko neuresničenje socializma kot privlačujoče nerealnosti.

^{*} Ta esej je kratko razmišljanje o nekaterih vprašanjih na temo »Utopija in stvarnost«, ki jo je obravnavala Korčulanska šola od 22. 8. do 31. 8. 1971.

Korčulanska letna šola je nedvomno zanimiv angažma mnogih domačih in tujih mislecev. V strujanju sodobnega radikalizma ima vsekakor svojevrstno mesto.

Toliko v opravičilo in podporo tudi kritičnemu socialnemu radikalizmu kot realnosti in utopiji.

Filozofski pozitivizem nasproti znanstvenemu

Filozofiji socialnega radikalizma lahko očitamo pozitivizem (posebne vrste), podobno kot nekateri filozofi pozitivizem očitajo znanstvenikom. Po takem pojmovanju naj bi bilo znanstvenikom mar le, kaj je in morda, zakaj nekaj je. Brez razmišljanja, zakaj ni nekaj nekaj drugega, kako bi bilo nekaj kot »ne« oziroma kakšno bi bilo, če ne bi bilo. Skratka, da ne dopuščajo nikake vrednotne sodbe o bitju. Smisel, esenca je za pozitivnega znanstvenika samo v odkritju eksistence.

Toda prav isti filozofi delajo isto napako, samo v obrnjenem smislu. Za nje je nasprotno bistvo-esenca bivanja le v kritičnem, le v normativni sodbi pravega, lepega itd. To je samo bistvo. Medtem pa je eksistenca kot pojavna oblika le nekaj, kar je nepopolno, deformirano, kaotično. Zato je kritična filozofska sodba, ideja oklicana kot nekaj pozitivnega, medtem ko je realnost nekaj, kar je nepopolno, netočno ..., nasproti tistemu, kar je postulirano kot kritično-idealno, točno.

Tako se ene vrste pozitivizem (empirični) spreminja v drugega-idealističnega, normativnega.

Dialektika relativne, zgodovinske resničnosti pa je v obojem, čeprav osebno ne moremo pripadati tej zgodovinski sintetični resničnosti, ampak le delni resničnosti kot prepričanju.

Tako se prepričanje spreminja v predelni spekter vsrkavanja in specifičnega osvetljevanja stvarnosti.

Sele po zgodovini vseh teh spektrov bo urejena celota neka relativna resnica, ki pa nikoli ne bo tako popolna, končna, da ne bi bila nepopolna, neskončna.

Cilj dialektičnega (po bistvu realističnega) radikalnega gibanja ni v izganjanju enega in v ustoličenju drugega pozitivizma, ampak v pravilnem vrednotenju dosežkov za nadaljnje gibanje.

Resnični človek in človekova resničnost

Človek je praviloma dvojno bitje: v skladu in v nasprotju s samim seboj, abstraktno in konkretno-situacijsko bitje, racionalno in iracionalno, realist in utopist itd. V okviru teh polarnih značajev se gibljejo njegova razmišljanja, ideje, projekcije, akcije.

V teh mejah pa je tudi resnica v dinamičnem pomenu. Resnica je tako nedosegljiva totalnost, prostorsko in časovno sestavljena iz več relativnih resnic. Vsaka kolikor toliko logična skonstruirana misel je resnična, ker vsebuje v sebi možnost uresničenja. V tem se ta filozofska resnica razlikuje od znanstvene- parcialno objektivne (eksperimentirane).

Če pa je temu tako, potem kot konkretna bitja lahko pripadamo le delu resničnosti ter v imenu te delne resničnosti ne smemo zahtevati uresničenja (priznanja) njene totalnosti. Pogoji je tudi, da se »spajanje« relativnih resnic izvaja le kot združevanje in izključevanje, diferenciranje, kot boj nasprotij v mejah sredstev, dostojnih človeka in znanstvene argumentacije.

Vsaka večja ambicija navidezno radikalnega (revolucionarnega) gibanja lahko pomeni odpiranje poti- ne k totalni resnici in resničnosti, ampak k totalitarizmu.

Mnoga radikalna gibanja v zgodovini so na koncu doživela negacijo v nasprotnem radikalizmu — v kontrarevoluciji.

Ekstaza in fanatizem

Z utopijo sta povezani ekstaza in fanatizem.

Nazoren primer so uživalci mamil. Prav zaradi nezadovoljstva s stvarnostjo se zatekajo k zavestnemu jemanju sredstev za podzavestno ustvarjanje utopij kot ekstaz.

Toda kaj je ekstaza?

Ekstaza je neko nerealno stanje bitja in je nasprotna fantaziji, ki je bolj posledica igrivega miselnega alterniranja ob zavestnem (zdravem) stanju.

Iz utopije kot strogo zamišljene realnosti, pa tudi iz ekstaze, se lahko rodi fanatizem (v prvem primeru zavestni, v drugem podzavestni).

Ekstaza in fantazija sta individualno vzeto lahko povsem običajni predmet analize psihologa ali psihiatra. Kot družbena ideologija in na njej sloneče gibanje pa je lahko le pripomoček za razrušenje pravega socialnega radikalnega gibanja.

Družbeno gibanje in sekte

Vsekakor je razlika med nekim družbenim gibanjem in akcijo sekte.

Sekta je po svoji vsebini fanatična, pogosto brez zveze z razumom in dejanskim bojem za izboljšanje družbenih odnosov oziroma življenjskih razmer. Njene ideje so ali povsem deklarativne ali pa so njeni nagibi nerazumni oziroma daleč od zahtev zgodovine.

Pripadati nekemu družbenemu gibanju in se z njim boriti za družbeni razvoj pomeni najprej delovati na temelju znanosti, na podlagi etike, kulture v širšem pomenu besede. Z drugo besedo, neko napredno gibanje bo resnično napredno, če bo njegov program v konkretnih zgodovinskih okoliščinah dokaj točna ekstrapolacija obravnave spoznanj vseh ved (ali čimvečjega števila) o optimalnem urejanju ustreznih institucij ali dejavnosti.

Seveda lahko izzveni to poznanstvenje družbene akcije dokaj abstraktno glede na zgodovinske okoliščine, v katerih se znajde neko gibanje ali država (npr. Indija). Dodajmo še, da bo znanstveno, kulturno različno v različnih obdobjih in v različnih državah. V nekem času in prostoru pa je vendar dokaj stabilno.

Zato je tudi diskusija, koliko ima Marx še ali nima prav, nekonkretno zgodovinska dilema. Gre za vprašanje-kje in kdaj z vidika znanstvenega spoznanja. Z druge strani niti Marx niti Aristotel ali Platon itd. ne morejo zastarati, ker so ustvarjali ideje (tudi utopične), ki so zmeraj nove, ker vsebujejo možnosti. Le eksperimentalne, znanstvene resnice lahko zastarajo.

Kljub temu Marxa ne moremo razumeti kot očeta neke marksistične sekte, ampak kot očeta marksističnega gibanja.

Danes pa so nekatera radikalna »gibanja« le sekte, četudi se imenujejo pravoverno marksistične.

Konstrukcija mnenja

Za to, da se gibanje ne spremeni v sekto, da radikalno gibanje ohrani demokratičen značaj, je izrednega pomena način konstrukcije mnenja. Posebno je pomembno vprašanje pomena objektivnosti ali pa popolne svobode v konstrukciji mnenja zaradi uspeha akcije.

Član sekte bo vedno dejal: če bo objektivna stvarnost rekla drugače, tem slabše za stvarnost, ki jo je potrebno zato še prej menjati. Toda menjati z možnostmi za uresničenje boljše drugačnosti.

Dokaz vedno izzveni, kot da je v samem »logičnem« sklepu ali postulat. Če na primer propagiram solidarnost kot nekaj lepega in na njej potem zgradim tudi lepo normo ali institucijo, naj bi bil to že dokaz za progresivnost moje ideje.

Toda prav tu se šele odpira vprašanje pravilnosti konstrukcije mnenja.

Ne preostane nam drugega, kot da le pristanemo na znanstveno zgodovinsko objektivnost. Nedokazana mnenja pa prepustimo demokratični (etični) borbi mnenj.

Filozofi kot radikalna avantgarda

Večkrat naletimo na vprašanje, zakaj je med radikalci (ne bi mogli vedno reči med revolucionarji) sorazmerno največ filozofov (študentov in profesorjev). Eden od razlogov je prav gotovo v sami razliki konstruiranja filozofske in znanstvene misli. To konkretno pomeni, da je filozof mnogo bolj »svoboden« v konstrukciji misli, pa tudi manj »odgovoren« za misel pred zgodovinsko ali naravno resničnostjo (eksperimentom). Filozofskih sklepov ni mogoče testirati tako kot npr. zakon prostega pada.

Ta svoboda »filozofiranja« pa je vsekakor zapeljiva. Filozof, ki je manj obremenjen s strahom pred eksperimentalnim preverjanjem, mora posploševati ideje v miselnem eksperimentiranju v neki družbi. In še nekaj. V svojih idejah ne more oblikovati nekaj, kar je dano, kar je (to raziskuje znanost), on lahko le konstruira idejo o novi, drugačni družbi. Kot njen oče pa se genetično razumljivo bori za to, da bi se njegova ideja poročila z nekim gibanjem.

Takšno stališče ne smemo razumeti kot odklanjanje radikalizma filozofov, ampak le kot poskus razlage.

Testiranje objektivnosti in progresivnosti idej

Eno pomembnejših vprašanj za vsako radikalno gibanje je vedno bilo in je, kako dokazati pravilnost ali nepravilnost neke ideje, še predvsem zgodovinsko preverjene (eksperimentirane). Pa še tedaj je vprašnje, če je bila zgodovina »poštena« in »pravična«.

Ne glede na skepso, da bi takšen točen testni aparat kdajkoli našli, bomo morali vendar pristati na nek, sicer nepopoln testni aparat, v katerega morajo biti po mojem mnenju vključeni tile elementi:

1. dejanskost (objektivnost) ideje,
2. skladnost z znanstveno odkritimi zakoni narave in življenja,
3. skladnost z logiko oziroma s teorijo konstrukcije vrednostnih sodb,
4. bližina tendenčnega razvoja preferenc velike večine ljudi (to je sprejemljivost ideje na daljši rok),
5. možnost uresničenja glede na tehnične, kadrovske, ekonomske, organizacijske idr. možnosti,
6. ohranjanje temeljnih konstitutivnih elementov človekove svobode. To pa z drugo besedo pomeni, da moramo v nenehni igri, kdo ima prav, vedno uveljavljati pravilo, da mora pamet stati pred nagonom in čustvom.

Možnosti za razširjanje oziroma uveljavljanje idej

Drugi del omenjenega vprašanja uresničevanja idej se nanaša na hitrost in učinkovitost razširjanja, sprejemanja oziroma perspektivnega uveljavljanja idej.

Za to ni nujno, da velja kot prvi pogoj objektivnost. Hitlerjeve ideje so se v štiridesetih letih tega stoletja dokaj hitro širile v Nemčiji in drugod v svetu, kar pa še ni dokaz za njihovo zgodovinsko progresivno resničnost.

Za takšno progresivno uveljavljanje je z ene strani pomembno a) stanje v družbenem bitju, kjer ideje žive, b) z druge strani pa moč agitacijskega delovanja za uresničenje idej ter vitalnost, kompaktnost vodilne skupine kot nosilca idej.

Ob vsem tem pa ne smemo zanemariti tudi tako imenovane zgodovinske neizogibnosti, določene 1. z zgodovinsko fazo razvoja proizvodnih sil ter 2. z »antifazo« v cikcakastem družbenem razvoju.

Organiziranost in spontanost

Ugotovili smo že, da je ustvarjanje okoliščin (možnosti) za pojavljanje novih idej eno, izbira ter delovanje na temelju nekih načel pa drugo. Le v tej zvezi lahko uvidimo pomen obeh kategorij.

Spontanost je prav gotovo samo bistvo produkcije novega. Toda v dveh epohah razvoja: v neznanstveni in v znanstveni, zelo različno.

Nastanek ideje kot koncepta je prav gotovo spontan produkt (praoblika) človeškega mišljenja, čeprav ne brez povezanosti z zavednimi ali nezavednimi izkušnjami.

Seveda gre tudi za razliko glede na tip mišljenja: a) strogo znanstveno ali pa b) filozofsko, umetniško, kjer je realnost mešana z vrednostnimi sodbami.

Spontanost je druga stran svobode. Toda spontanost kot »izključna« svoboda še ne ureja, ne sintetizira elementov porajanja novega v red razvoja. Spontanost mora doživljati svojo potrditev in zanikanje v organizaciji, kot premišljenjem, urejenem (tudi normativnem) ustvarjanju reda.

Kolikor spontanosti ni moč organizirati, se pretvarja v anarhijo. Anarhija je tako skrajno negativna organizacija. To ji v dialektiki razvoja ne daje značaja absolutno škodljivega. Presežni, odvečni organiziranosti na račun ustvarjalne spontanosti se lahko zoperstavi le anarhija, ki tako zmanjša nasprotje med organiziranostjo in spontanostjo na mero razvojne, dinamične sile.

O svobodi

S temo organizacija in spontanost smo se torej hote ali nehote dotaknili druge kategorije svobode (v tem kontekstu vezane na človekove bivanje in delovanje).

Biti svoboden ne pomeni biti svoboden od vsake akcije, ampak nasprotno, biti svoboden v akciji. Toda v kakšni akciji? Da bi bil človek nadalje svoboden v akciji. Kajti stvarnost človeku vedno veže proste roke.

Toda svoboda v akciji in za akcijo zahteva tudi vezanost z znanostjo.

V družbenem razvoju opažamo: čimbolj si znanstveno vezan (kot družbeno bitje), tembolj si lahko (ne nujno) svoboden v akciji za svobodo. Toda le do določene točke. Kolikor se namreč akcija za svobodo v svobodni akciji in v borbi protislovij ne izrodi v akcijo za omejitev svobode drugega.

Le institucionaliziran sistem demokratskih protipritiskov lahko zagotovi — vsaj v relativnem pomenu — svobodi trajnejše aspiracije na življenje. Dokončno je nihče ne more zagotoviti. Ker smo se rodili nesvobodni kot ljudje.

Torej je svoboda po bistvu genetična in ne teleološka kategorija.

Spontanost, organizacija in anarhija

Spontanost in svoboda sta torej dialektični kategoriji, zgodovinsko in družbeno relativna pojma, čeprav z neko absolutno človekovo težnjo k njene-
mu nenehnemu uresničevanju.

Z vidika svobodnega posameznika je spontanost neogibna. Totalitarizem lahko odpravi svobodo (v konstitucionalnem smislu), spontanost le navidezno ali začasno, ker razvija proti sebi spontano protigibanje.

Spontanost ruši in ustvarja — kot antiprocес — ko v fazi pretirane organiziranosti nasprotuje totalni organizaciji ustvarja ko v fazi disolucije pospešuje dezorganizacijo starega, pa-ruši.

S tem pa sem tudi povedal, kakšen odnos lahko zavzamemo do nje.

Absolutnega merila ni. Organizacija ne nasprotuje spontanosti. Spontanost se spreminja v organizacijo in jo ruši. Vse je odvisno od ... Z druge strani organizacija ruši spontanost, jo zanika in vzpostavlja — zahteve zaradi lastnega obstoja.

Organizirana, zavestno hotena spontanost je anarhija. Anarhija ruši; ustvarja pa tudi zavest družbene nemoči ter moč posamezne osebnosti. Anarhija je del subjektivizirane, pretirane osebnosti v človeku, projicirane v družbeno gibanje. Je zanikanje bistva totalnosti. V tem je tudi kreativna kot zavestna spontanost na kvadrat. Za neko točko; ona absolutno ruši.

Tako lahko postavimo tole zgradbo trditev:

- anarhija je neposredno personalizirana negacija,
- spontanost je proces neorganiziranega ustvarjanja in rušenja (z vidika organizacije),
- organizacija vzpostavlja red po izživeti fazi pretirane spontanosti ali na temelju znanstvenega spoznanja izpolnitve.

Le organizacija efektuirana, v pozitivnih človeških vrednotah, je vredna organizirane podpore.

Organizacija zaradi neustvarjalnega reda je ohranjanje mirovanja na točki, ko bi morali pospeševati neustvarjalno organizacijo.

Svoboda in varnost

Dandanes je v vseh znanostih, ki se ukvarjajo s človeškim življenjem, dokaj splošno razvito mnenje, da je človeku varnost prav tako potrebna kot svoboda oziroma da brez varnosti ni prave svobode, ampak neustvarjalna anarhija (navidezno se s tega vidika varnost kaže blizu kategorije organizacija, čeprav to ni povsem točno).

Varnost pri delu, varnost zaposlitve, varnost normalnega družinskega življenja, pravna varnost, prometna varnost, politična varnost itd. — vse te oblike varnosti postajajo pomemben cilj človekovega znosnega življenja na tem planetu, pa čeprav se teh ciljev pogosto niti dovolj ne zavedamo (dokler ne občutimo njihovega pomanjkanja).

Varnost na tem ali drugem področju človeškega življenja pa nam lahko omogočijo le: organiziranost na temelju svobode, znanstvenost akcije ter nova, pristnejša človeška kultura.

Zato mora vsaka demokratična družba zagotoviti svojim članom prav tako varnost kot omogočiti svobodo v mejah, ko bi le-ta ne ogrožala temeljne varnosti drugih (brez njihove krivde).

Nekemu naprednemu radikalnemu gibanju ne more biti svoboda vse, tudi na račun bistvenih varnostnih sestavin tistih državljanov, ki jim nevarnost bivanja mora biti konstitucionalno onemogočena. Takšno gibanje bi kaj kmalu samo razpadlo kot anarhična sekta brez podpore katerekoli pomembnejše družbene plasti. To pa zaradi delovanja proti zakonom samega življenja.

Radikalno gibanje mora kritizirati in se bojevati le proti reakcionarnim oblikam varnosti za del privilegirane družbe, proti oblikam nepravilnega pri-

svajanja varnega dohodka, proti izkoriščanju delovnih ljudi, proti obliki parazitskega življenja ter dominacije vladajočih.

Moč, oblast in nasilje

Moč je odsev v zavesti okoličinjene neenakosti. Oblast je rezultat zavestne težnje k uporabi ali dejanska uporaba moči za sebe, za uresničenje svojih ciljev ali ciljev skupine, ki ji nekdo pripada.

Težnja k moči in oblasti je z ene strani naravna težnja človeka k privilegiju, prednosti ... kot posebni življenjski vrednoti.

Težnja proti oblasti je z druge strani razumljiva, čeprav je v njeni dialektiki ta protikomponenta le negativna stran obrnjene težnje po oblasti.

Moč-oblast lahko vežemo na človeka samega kot na nagonsko in razumsko bitje z ene strani ter z druge strani na zunanje okoliščine, ki sestojijo iz neenake razporeditve sredstev ter danih institucij, ki nekaterim ljudem neposredno omogočajo uveljavljanje na temelju uporabe moči.

Z bolj enako razdelitvijo sredstev, s takšnim transformiranjem institucij, da bi bila enakopravnost med ljudmi apriori večja, bi lahko omejili presežno, nehumano in zgodovinsko neučinkovito obliko moči in oblasti. V celoti pa je odpraviti ni mogoče, ker izvira iz globljih genetičnih razlik med ljudmi ter iz igre svobode in organizacije.

Kritično radikalno gibanje tako lahko le pomaga odpraviti neke stare institucije, kolikor so te vir neustvarjalne moči (oblasti) oziroma vzrok za nemoč napredka. Samo pa se ne more zateči k moči in oblasti kot splošnemu nasilju, ker bo nujno in upravičeno porodilo protimoč kot protinasilje za novo nasilje.

Razvoj kot izmenjava ravnotežja in neravnotežja

Svet je enotnost ravnotežnih in neravnotežnih sil, kar velja tudi za človeško mišljenje kot produkcijo idej. Filozofska misel je praviloma le odsev teh premikov.

Ravnotežje je normalno hotenje vsakega bitja, kadar je v zavednem neravnotežju. Svoboda gibanja se začne z individualnim in parcialnim neravnotežjem v okviru globalnega ravnotežja vzpostavljenega relativno na daljši rok.

Teoretično lahko formuliramo dva pomembna postulata:

1. vsaka družba je in mora biti na kraju urejena tako, da so nasprotni sile v težnji k relativnemu ravnotežju,

2. pobeg iz globalnega ravnotežja je posledica hotenja (akcije) posameznikov in skupin k rušenju ravnotežja kot status quo ter s tem k poustvarjanju sebe v gibanju, v družbi. Temu nasprotujejo tisti, za katere je »nevarno« živeti zunaj danega ravnotežja.

Torej je gibanje, razvoj trajnost pojavljanja in razreševanja neravnotežij z asimptomatičnim približevanjem k ravnotežju.

Socializem in drugi izmi

Ceprav je vsako togo posploševanje družbenega pojava v izem nevarno, brez vsakega izma (kot plodu sistema abstrahiranja in generaliziranja) ne bo šlo. Ali je socializem le plod abstrahiranja ter generaliziranja ali je nekaj več?

Poleg Marxove kategorizacije sodobnega družbenega razvoja (... kapitalizem, komunizem z nižjo fazo socializma) srečujemo danes v Jugoslaviji tudi drugačno kategorizacijo, na primer pri nekaterih radikalnih filozofih ... orga-

nizirani kapitalizem, etatizem in socializem. Takšna kategorizacija pa nas ne zadovoljuje.

Kapitalizem je tudi organiziran (sicer bi moral že zdavnaj propasti) in ne-organiziran (sicer ne bi bil kapitalizem). Če je danes bolj organiziran kot je bil v obdobju *laissez faire*, potem ga lahko organizira predvsem država (kot sila). Torej je tudi etatizem ali državni kapitalizem. Toda močno organizacijsko vlogo države najdemo tudi v tako imenovanih socialističnih državah. Torej gre tudi tam za etatizem.

Socializem se tako postavlja proti vsakemu sistemu, kjer ni države ali je njena vloga zmanjšana na minimalno mero. Ali je ta pglavitna karakteristika točna?

Nasprotna značilnost privatne lastnine, privatnega upravljanja je lahko pojmovno in stvarno le neka kolektivna lastnina, kolektivno upravljanje. Nasprotje privatizma je lahko le nek kolektivism.

Tako kot je imel kapitalizem dve ali celo tri podsisteme (faze): neregulirani (prostokonkurenčni) podsystem in regulirani podsystem, tako ima lahko kolektivism tudi dva podsistema (fazi): državno administrativni in skupninsko samoupravní podsystem (fazo).

Četudi bi bilo temu tako, pa ostane še vedno dvojé vprašanj: 1. ali je kolektivism prehodno razdobje k socializmu ali pa je samostojna formacija, 2. ali je socializem samo specifični kolektivism.

Vsaka družbena oblika je z vidika zgodovine prehodno razdobje od nečesa k nečemu. Torej je kolektivism v tem pomenu besede tudi prehodni pojav. Gre le za njegovo vključevanje v generalizirano periodizacijo družbenega razvoja.

Ena od teh je zgodovinska triada: prakolektivism — privatizem — razviti kolektivism. Novi kolektivism naj bi se torej pojavil za stadijem prevladujočega privatnega sistema.

Toda kolektivism je lahko takoj po vidnem ukinjanju privatnega sistema še slabo razviti kolektivism, še vedno z elementi privatnosti (sredstev, upravljanja, zavesti).

Socializem kot kakovostno višja formacija emancipacije človeka pa lahko temelji le na razvitem produkcijskem kolektivismu, sicer pa z elementi personalizma. Z drugo besedo, čeprav zahteva socializem za svojo »uresničitev« visoko kolektivizacijo sredstev in upravljanja, pa ne zahteva (nasprotno-nasprotuje) kolektivizacije osebnosti in človekovega duha. Kolektivism sredstev, organizacije torej še ni zadosten za socializem.

Zato bomo lahko imeli različne kolektivizme (v zgodovini smo imeli tudi kolektivno suženjstvo), toda ne še socializma.

Praktični sklep na podlagi takšnega razmišljanja je:

1. da prihaja na primer v nekaterih nezadostno razvitih državah (iz različnih razlogov) do formalne kolektivizacije, ki pa je lahko le minimalno ali sploh ni socialistična,

2. da je v razvitih industrijskih državah tehnično organizacijska kolektivizacija vidna, vse večja, neogibna, s čimer ni nujno, da teče hkrati tudi proces socializacije,

3. da je socializem tako šele vizija »kompletno« drugačne organizacije dela produkcije in življenja z drugačnim položajem človeka.

— Torej lahko govorimo o socializiranem kolektivismu, kolektivni socializmu pa je nesmisel.

Socializem redkosti in socializem izobilja

Nekateri trdijo, da sta možna dva tipa socializma: socializem redkosti in socializem izobilja, glede na relativno redkost oziroma izobilje gospodarskih dobrin. Za primer naj bi šlo npr. na Kitajskem, za drugo možnost pa še nimamo vzorca.

Vsekakor pa je vprašanje, ali je socializem redkosti resnično socializem (če ni, potem socializma še ni nikjer). Da je socializem redkosti res socializem, lahko dvomimo, ker ne more zadovoljiti niti tistih potreb, ki jih zadovolji razviti kapitalizem, in ker je obnašanje ljudi genetično, zgodovinsko nujno na nižji civilizacijsko-kulturni stopnji.

Tesno povezan z omenjenim vprašanjem je problem manj ali bolj polnega zadovoljevanja potreb.

Že Marx je v 3. knjigi Kapitala govoril o potrebah kot raztegljivem pojmu. Ekonomija pozna potencialne, zgodovinske, razvite, plačilno sposobne potrebe.

Plačilno sposobne potrebe so: 1. potrebe glede na plačilno sposobnost posameznika, 2. lahko pa tudi potrebe glede na družbeni (narodni) dohodek.

Zato vključevanje v definicijo socializma — bolj polno ali celo prosto zadovoljevanje nekaterih potreb — lahko pomeni precej abstraktno frazo.

Socializma si ne smemo predstavljati kot stacionarnega stanja danih potreb, ki bi jih končno korak za korakom popolnoma zadovoljili, zaradi česar bi lahko postale dobrine proste.

In še nekaj. Proste (kolektivne) dobrine — z vidika posameznika — bodo še vedno redke, omejene, le da jih bo financirala družba na kolektivni način.

Nekatere dejanske tedence razvoja in komunizem

Problem zadovoljevanja potreb pa ima še drugo plat. V poslednjem času smo brali dve novici. Po oceni strokovnjaka OZN za prehrano W. Pavleya groze človeštvu v prihodnjih 100 letih (ko nas bo po predvidevanjih okrog 36 milijard): prenaseljenost, revščina, lakota, brezposelnost, mednarodni konflikti, vojne itd. V nekem zahodnonemškem mestu so ustanovili »klub lenuhov«.

Z eno besedo, namesto družbe izobilja se nam obeta, po teh napovedih, družba revščine, namesto humanizma in svobode vse več političnih in vojaških konfliktov, namesto etike dela, splošne delovne obveznosti pa bogatenje, parazitizem, lenuharjenje na eni strani ter revščina, neznanje, degradacija na drugi strani.

Mar ni to v nasprotju z idejo komunizma, da bo šele z ekonomijo izobilja možno uresničiti »kraljestvo svobode«.

Nekaj tu ni v redu.

V redu ni, da znanstveno tehnično revolucijo, omejeno na tako imenovano zapadno poloblo, glorificiramo kot že porojeno izobilje človeštva. Ni v redu, da istovetimo še obstoječo potrebo po ekonomizaciji družbe s protihumanistično ekonomijo.

To pa je napaka tudi radikalnega socialnega gibanja.

Je Jugoslavija razpeta med utopijo in stvarnostjo?

Po naši definiciji živi nasproti vsaki človeški stvarnosti v ljudeh utopija nestvarnosti in s tem prihodnje možnosti.

Naše razmišljanje velja pozitivni utrditvi stvarnosti kot nestvarnosti.

V našem radikalnem gibanju neredko srečamo tele misli:

— da je sedanja večinska stvarnost lažna, indoktrinirana s propagando itd.; skratka, da je ne bi bilo, takoj ko bi ljudje spoznali drugo stvarnost družbenega bitja,

— da se že kažejo očitni dokazi nestvarnosti sedanje stvarnosti.

Toda to lahko velja tudi za predloženo generalno preferenčno funkcijo radikalnega ali kateregakoli drugega gibanja. Kajti zgodovine ni moč eksperimentirati vnaprej.

Pri čem ostajamo:

1. da je jugoslovanska stvarnost objektivna, nujna pa tudi nenujna (gledano razvojno),

2. da so lahko nekateri pojavi na temelju znanstvene analize že zgodovinsko neobjektivni (postutopični),

3. da je proklamirana svoboda v okviru ustavnega reda: svoboda mišljenja, ustvarjanja itd. edina (seveda relativna) zagotovitev, da bo sedanja stvarna preferenčna funkcija objektivno menjana, ne glede na vse teoretične (idealne) optime, ki jih, razumljivo, skuša formulirati vsako družbeno gibanje.

Kolikor je jugoslovanska stvarnost državnost, je torej objektivna stvarnost. Kolikor je utopična stvarnost, je lahko tudi idealno stvarna taka, ki mobilizira. Le kolikor zanika stvarnost naprednega gibanja, lahko postane neresnična ter s tem izgubljena možnost.

O nekem pomembnem socialnem vprašanju naše družbe

Vse družbe, ki so bile relativno stabilne in dinamične, so morale imeti neke močne skupne simbole (vrednote), v katere so ljudje verovali kot v ideale, se zanje borili itd.

Taki simboli so bili med drugim tile:

- zasebna lastnina,
- religiozni miti, različni privilegiji, prednosti v družbi, oblast,
- oboževanje vladarja, partije itd.,
- veličina, moč skupnosti (države), ki ji ljudje pripadajo,
- vera v revolucijo, v revolucionarne spremembe
- itd.

Dosedanja buržoazna družba je slonela predvsem na obrambi zasebne lastnine in oblasti kot temeljnega simbola.

Kjerkoli ta privatni motiv kot cilj obnašanja oziroma delovanja ljudi ostane — kljub formalnim spremembam — buržoazni sistem še naprej prevladuje.

To se danes delno dogaja z našo družbo.

V naši družbi je v dobršni meri formalno ukinjena privatna lastnina. Toda s tem, da smo proklamirali osebni dohodkovni motiv, materialno blagostanje posameznika kot poglavitni vzvod delovanja itd., smo dejansko v drugačni obliki ohranili buržoazni simbol zasebne lastnine. Z razvijanjem nenadziranega tržnega mehanizma, z deformacijo delitve, z nesankcionirano neodgovornostjo za upravljanje družbena sredstva, s širjenjem meja privatni podjetniški dejavnosti itd. pa smo tudi formalno rehabilitirali vrednost privatno prisvajalnega simbola.

Dilema je jasna: razpada prejšnji skupni simbol (vrednota): delovanje za skupnost pod vodstvom enotne partije ter se poraja nov simbol — privatnost sredstev in življenja.

Nasproti tej tendenci se ustvarjata dve struji mladih: radikalno študentsko-intelektualna struja, ki pojmuje skupno vrednoto delovanja v rušenju še zmeraj ohranjene buržoazne družbe, ter hipijevsko-anarhična struja, ki vidi v protestnem siromaštvu, skupnosti, anarhičnosti itd. zanikanje sodobne civilizacije.

V tej disoluciji simbolov pravega življenja in dobre družbe se seveda ni lahko znajti.

Kritični socialni radikalizem nam brez zgodovinske dialektike in realizma ne more dati dokončnega odgovora, ker je tudi konzervativen. Konzervativen v tem, da konzervira prihodnost z današnjimi dimenzijami.

Navkljub temu, če koga mika, da bi se mu pridružil.

Namesto sklepa

Ce se strinjamo, da je del vedno necelota, potem je tudi vsaka človekova misel del celote, s tem pa vedno strateško grajena za odgovor na vprašnje celote. Toda nikoli ni zmožna, da bi bila celota. Na podlagi tega sledi, da je edino objektivno in napredno, da dopuščamo, da obstoje tudi drugi deli celote (misli in gibanja), da ima vsak del svojo strategijo za celoto, ki pa ne bo nikoli totalna; da je spontanost veliki vir svobode za nenehno gibanje.

S tem pa je tudi podana osnova za obrambo demokracije.

Sedanji trenutek kulturne politike

V Sloveniji ni jasnejše socialistične kulturne politike (tu kultura v ožjem smislu: umetnost in družbeno-humanistična znanost), ker prevladujeta »liberalizem« in »pluralizem«, ki sta le mešanici raznih nasprotnih teženj, predvsem kompromis med raznimi odjtujenostmi, ne pa ustvarjalna svoboda.

»Pluralizem« in »liberalizem«, katerih kulturna politika je enaka razdalja do vseh — do najbolj kvalitetnih in najbolj nekvalitetnih ter do naprednih in nazadnjaških pojavov — se odrekata vsake družbene odgovornosti, ki jo nujno vključuje kulturno-tvorni in revolucionarni pluralizem. Ta je strpen do raznih poskusov, stilov, pristopov in do raznih ravni kulturne ustvarjalnosti, ker je to nujna pot do kvalitete. Ne more se pa odreči merila kvalitete, ker le tako lahko ustvarja enoten prostor za uspešno in svobodno rast, za uspešno enotnost kulturnih različnosti.

Uvajanje bolj določene kulturne politike, namesto »pluralizma« in »liberalizma«, ima lahko le dva predznaka: ali neostalinistični ali specifični revolucionarni. Neostalinistična kulturna politika bi (bo) vsekakor doživela propad. Prvič, ker je v naših pogojih nemogoče vzpostaviti monolitno neostalinistično politično piramido; drugič, ker skuša združiti nezdržljivo: oblikovno-vsebinsko-propagandno uniformnost kulture na eni in njeno plodnost na drugi strani.

Kulturna politika ne more nikoli neposredno povzročiti kulturne ustvarjalnosti. Lahko ji oblikuje le bolj ustrezne družbene pogoje, materialne osnove, družbeno klimo in podobno. Zato kulturna politika nikakor ne more pretendirati — tedaj bi bila že reakcionarna — da bi ustvarjalnost poenotila iz ozkega centra. To je contradictio in adjecto stalinistične kulturne politike, saj je ustvarjalnost niz izrazitih individualnih aktov, ki najbolj grade obči ljudski razvoj prav z originalnostjo.

Pri nas je sedaj realno možna le dilema: ali revolucionarno-demokratska kulturna politika ali dosedanji »pluralizem«. Imamo večje možnosti za novo, revolucionarno kulturno politiko kot kje drugje. Toda zaradi zahtevnosti take politike ni gotovo, ali bo uresničena, saj je za dobro potrebno vedno več naporov in tveganj kot za poprečno.

Konzervativne družbene sile so pri nas — v primerjavi z deželami, kjer kjer prevladuje neokapitalizem ali neostalinizem — toliko neenotne, da se v njihovih razpokah lahko pojavi kultura kot bolj samostojen subjekt. Posebnost našega trenutka pa je: kultura bi že s tem, ko bi v družbi organizirano izražala nujnost svoje proizvodnje — in se rešila drobnjakarskih spopadov — delovala tudi najbolj revolucionarno družbeno. Da bi bila revolucionarna, kulturi ni potrebno biti orodje neke »druge« politične akcije, še manj udinjati se nečemu tujemu — ne tehnokratizmu, ne potrošništvu, ne birokratizmu, niti reakcionarni tradiciji — ampak prav ločitev od le-teh, osredotočenje vase in svoje zakonitosti ter njihovo vztrajno projektiranje v družbo. Ze s tem in prav s tem bi bila kultura istočasno najbolj kulturna in najbolj družbeno revolucionarna (revolucija kot kvalitetne spremembe).

Slovenski kulturni delavci bi morali postati sami glavni pobudniki revolucionarno-demokratske kulturne politike. Kulturni uradniki so lahko le izvajalci te politike. Glavna legitimacija za sodelovanje v kulturni politiki bi moral biti predvsem ustvarjalni in aktivno sodelovalni prispevek, kar seveda tudi vključuje udeležbo širokih delovnih slojev v oblikovanju kulturne politike, obenem pa zahteva od »subjektivnih« sil resno kulturno vzgojo teh slojev, namesto praznih deklaracij o tej vlogi.

Revolucionarno-demokratsko kulturno politiko bi najbolj ustrezno inicirala skupna organizacija najaktivnejših kulturnih ustvarjalcev, komunistov in nekomunistov. Revolucionarna kulturna politika, določena po kulturnih ustvarjalcih, je po obliki lahko le izrazito samoupravna. V naši strukturi je nemogoča kulturna politika, ki bi jo izvajal vseveden in vsemočen ožji tribunal, ki bi od zgoraj navzdol, avtoritativno-hierarhično presojal posamezna kulturna žarišča in ustvarjalce. Nujno pa je, da je skupna razprava vseh ustvarjalcev in predstavnikov vseh žarišč glavni dejavnik oblikovanja nacionalne kulturne ravni in da tudi vpliva na pomembnejša konkretna razmerja in konkretne pojave v kulturi. (Zato bi bil zbor — plenum, svet ali kaj podobnega — kulturnih delavcev verjetno najpomembnejša oblika kulturne politike).

Samoupravno oblikovanje kulturne politike v takem skupnem organu ne bi bilo davek sodobni politični modi, ampak bi lahko imelo plodne posledice, če bi preraščalo ozka osebna in klikaška nasprotja, ki izkrivljajo merila, in če bi uveljavljalo neke obče minimalne kriterije, ki bi zagotovili enakomerno kulturno rast.

Samoupravno-demokratski politiki kulturni delavcev nasprotuje »pluralistična« teza o nujnosti ločitve med politiko in kulturo. Ta teza v bistvu pristaja na odtujeno politiko in njeno absolutno oblast. Če je kultura soočena z odtujeno politiko in če takrat ne izvaja tistih antibirokratičnih konsekvenc — in nič drugega, ne boja za oblast — ki sledijo iz njene narave, že odpira prostor odtujeni politiki in ogroža samo sebe. Na videz vzvišeni izreki o ločitvi politike in kulture so samo kompromisi z odtujeno politiko. Tak kompromis je tudi zavračanje kakršnekoli politične dejavnosti s strani dela kulture, kar pomeni, da ta del sploh nima predstave o aktivni politiki osvoboditve in da se te politike odreka.

Te uvodne teze o sedanjih »praktičnih« vprašanjih kulturne politike temelji na dveh predpostavkah:

- na naravi samega kulturnega ustvarjanja,
 - na konkretnih družbenih, mednarodnih in kulturnih pogojih danes.
- Ti dve predpostavki je nujno podrobneje razčleniti.

Kvaliteta in kulturna politika

Kvalitetna umetnostna ustvarjalnost — prav glede te je politika najmanj jasna — ima dve temeljni korenini: globino individualnega doživetja, prizadetost ustvarjalca ob neki bistveni človeški vsebini in moč izraza tega doživetja drugim ljudem (medtem ko so pripadnost umetniški smeri, svetovnem nazoru ali družbeni skupini sekundarne). Doživetje in izraz nista s to originalnostjo antisocialna, protinarodna, protisocialistična in protičloveška, ampak sta prav kot originalna nujni obliki najhitrejšega razvoja vsega, kar je obče vredno z narodnega, socialističnega in človeškega stališča. Najbolj originalna in individualna dela so najbolj zgoščeni členi v napredku obče ljudskega.

Osnovna naloga revolucionarne kulturne politike je spodbujati kvaliteto kulturne ustvarjalnosti in vse prehodne oblike, vsebine in stopnje, ki k njej dvigajo širši krog ustvarjalcev in porabnikov.

Zato je glavna dilema socialistične kulturne politike le: kvalitetna ali ne-kvalitetna umetnost oziroma znanost. Osrednji avantgardizem v umetnosti je avantgardizem kvalitete, ki je vedno enotnost doživetja in izraza, nikoli pa samo izraza, samo oblike in tehnike. Seveda je lahko koristno tudi golo oblikovno poskušanje, ni pa nikoli pomemben kulturni prispevek brez osebnega doživetja.

Kulturna politika se ne more ravnati po dilemi: ali obstoj umetnikov, kot so bili Prešeren, Cankar in Moderna, ali bolje nič. Taka, skoraj odrešniška vloga — zgoščenost najvišjih narodnih teženj in misli v enem samem umetniku — je neponovljiva, ker je neponovljiva nekdanja posebna vloga slovenske kulture, zlasti pa umetnosti v oblikovanju slovenske narodne zavesti.

Nekdaj in danes so plodne prispevke dajali umetniki zelo različnih doživetij, različnih osebnih dispozicij in različnih izrazov: lahko rečemo, da od Kosmača preko Svetine do Salamuna¹ (če pri tem zadnjem pustimo ob strani verzificirana dnevna stališča) teče resnično širok tok umetniških vrednot. Toda ob in nad tem tokom se zaradi »pluralizma«² širijo take nevrednote, kakršnih v Sloveniji v XX. stoletju še ni bilo.

Čeprav mora optimalna kulturna politika tudi s konkretnimi in družbenimi — moralnimi, finančnimi in organizacijskimi — ukrepi vzpodbujati kvaliteto in odbijati lažni »demokratizem«³ poprečništva, ne more težiti k uničenju vseh kvalitet razen dveh, treh najvišjih: mora biti tolerantna do raznih poskusov, oblik in stopenj umetnosti, saj je v njih tudi implikacija višjih stopenj. Ta toleranca ni gnil kompromis, ampak je nujna, ker je točno »merjenje«⁴ umetniških in znanstvenih vrednot nemogoče; jasne so le razlike od izrazitih nevrednot in meje z njimi.

Nekulturne in proti-kulturne socialne težnje (birokratizem, tehnokratizem, ekonomizem), klikaštvo in skrajni egocentrizem znotraj kulturnega področja vnašajo v kulturni prostor močno izkrivljena merila in zadržujejo zdravo rast. Zaradi teh teženj so bile večkrat močno zapostavljene najboljše, zlasti družbeno kritične storitve, ki niso dobile ustreznih finančnih sredstev in prostora v monopoliziranem tisku, založniških hišah ipd.

Glavni prispevek pri graditvi kulturnega prostora lahko dá revolucionarno-demokratska kulturna politika z oblikovanjem in uveljavljanjem temeljnih meril. Ta pa so kulturni ustvarjalnosti primerna le, če rastejo iz njene narave.

Temeljnost teh meril ni v točnem tehtanju vrednostne hierarhije umetniških in znanstvenih del, ampak predvsem v ugotavljanju, kje je jasen začetek kulturne ustvarjalnosti, kje je gotovo še ni in kje je zagotovo ni več: npr. izrazito epigonsko posnemanje brez lastnega doživetja, epigonsko poenostavljanje tujih znanstvenih tez, služba drugim ciljem, ne pa izražanje lastnega doživetja. (Znano je naslednje izkustvo: ne samo strokovna kritika, ampak dosti širše javno mnenje postane zelo enotno — ko čez nekaj generacij zgine neposredni vpliv ozkih skupinskih in osebnih interesov — v oceni, kaj je v preteklosti še zaslužio ime umetnosti in znanosti, kaj še sodi v to območje in kaj ne več. Gre le za to, da poskusimo to možnost temeljnega razlikovanja umetniškega in neumetniškega, znanstvenega in neznanstvenega prenesti v sedanost).

Kar je izrazito zunaj kulturne kvalitete — na primer ozke skupinske in egocentrične politične akcije, pamfleti pod videzom umetnosti ali znanosti — ne spada v področje kulturne in znanstvene politike.

Že izpovedovanje resničnega lastnega doživetja drugemu v umetniški obliki pomeni plodno distanciranje avtorja od neposrednega doživetja, že pome-

¹ Samo po sebi se razume, da z navajanjem teh imen ni podana nikakršna vsestranska in točna ocena niti delovanje teh niti drugih avtorjev, ampak so navedeni le trije tipični različni primeri.

ni težnjo, da ga poda na umetniški ravni, pomeni distanciranje od propagande za ozki skupinski interes, pomeni podati lastno doživetje z njegovo pristno strukturo in vsebino ter v splošnejši obliki, torej na splošnejši ljudski ravni, saj je umetniško delo vedno medčloveško komunikacija — izraz. Zato niti ena umetniška izpoved o lastnem padcu, o lastnem nečlovečnem ni propaganda za nečlovečno. Zato je vsako umetniško delo izraziti in večkratni subjektivno-objektivni človeški svet. Prvotno subjektivno doživetje je objekt za umetniško izpoved in je zato še enkrat doživeti objekt; prvo doživetje in podoživetje pa sta v posebnem človeškem mediju — v umetniškem izrazu — projicirana celota. Ker je za vsako umetniško stvaritev bistvena tako družbeno kultivirana osebna izpovednost, nikoli pa poenostavljena skupinska propaganda ali osebni pravno-formalistični zagovor, je nemogoče, da bi bila resnična umetniška vrednota nevarno reakcionarno dejanje. Zato (skoraj) nobeno resnično umetniško delo iz katerekoli nesocialistične epohe in okolja ni socializmu nevarno, ampak je vsaj posredno sestavina socialističnega kulturnega prostora.

Kulturna politika in kritika, ki namenoma opuščata merilo kvalitete in ki imata enako oddaljenost do umetniškega in neumetniškega, znanstvenega in neznanstvenega, povzročata, da se eno in drugo meša, da umetniško in znanstveno ne more rasti svobodno od plevela, da se ustvarjalci in širši ljudski krogi ne morejo zbliževati. Nevrednostna »kritika«, ki namerno opušča kriterij kvalitete, sploh ni umetniška kritika, saj ne zadeva v nobeno bistveno sestavino umetnosti: ne v doživetje, ne v izraz, ne v njuno celoto.

Zato se pri nas lahko dogaja, da taka gostobesedna »kritika« brez meril postavlja v središče pozornosti povsem nevredne proizvode, medtem ko sploh ni opazila dela verjetno visoke umetniške vrednosti, kot je Kocbekova »Listina« (posamezne sociološke nejasnosti so tu podrejene izraziti in močni izpovednosti), niti resne umetniške stvaritve Kranjca, Kavčiča na partizansko tematiko ali Borovega »Šel je popotnik skozi atomski vek«.

Masovna in elitna kultura

Nelogična je trditev, da je kulturna ustvarjalnost lahko nekaj elitniškega.

Najvrednejša oblika množičnosti in ljudskosti slovenske kulture so bile še nedavno razne oblike in stopnje aktivne udeležbe širših slojev v njej (že zavzeto čitanje dobre literature je aktivnejša soudeležba od stalne pasivne prisotnosti ob površni »zabavni« produkciji). S tako sodelovalno aktivnostjo — ne pa z praznimi organizacijskimi ukrepi — se bodo široki sloji najuspešnejše usposabljali za soodločanje v kulturni politiki. Brez tega je soodločanje množic v kulturni politiki le prazna fraza.

Izraz »masovna kultura« je nelogičen, kadar z njim označujejo množično nekulturo, ki vsebuje nižjo kvazikulturno »produkcijo«, kot je pri nas zgodovinsko možna.

Absolutno razpotje — ali masovna ali elitna kultura, tretje ni možno — je povsem skonstruirano.

Če med precejšnjim delom prebivalstva in kulturno ustvarjalnostjo obstoji velik prepad — neke razlike so tu vedno nujne in pomenijo gibanje naprej — je vzrok temu ali zgodovinsko zaostajanje dela družbe ali napačna kulturna politika ali največkrat oboje skupaj. Ta razlika se nikakor ne more pregrajevati z namernim zniževanjem kulturne ustvarjalnosti, ampak le s postopnim dvigom širših slojev. Kulturna politika v Sloveniji ne deluje dovolj v tej smeri.

Prehodne oblike in stopnje kulturne dejavnosti — na primer del zabavne produkcije, sredstva množičnega obveščanja — so lahko ploden posrednik

med kulturo in širšimi sloji, če lažje dojemljive oblike porablajo za postopno kulturno rast množic. Te oblike pa danes ne delujejo dovolj v tej smeri in so večkrat pod ravniyo preteklosti.

Širjenje sodobnih tehničnih sredstev je samo po sebi nevtrarno, glavni vzrok ni niti kulturnega napredka niti nazadovanja. Očitno je njihova odločilna vsebina in kulturna politika usmerjena k tej vsebini. Da bi rasla širša kulturna raven, so nujni: posebni materialni pogoji in vzgojni napori.

Kulturno in nacionalno

Tudi v Sloveniji doživlja odnos med kulturo in narodom modifikacije. Ker pa še dolgo ne bo preživel, ostaja pomembna tema kulturne politike. V tem odnosu je prišlo do večjih modifikacij zaradi sprememb notranje družbene strukture v Sloveniji, do manjših pa zaradi njenih mednarodnih odnosov.

Nacionalni odnosi so ostali tudi v zadnjih desetletjih in bodo še dolgo ena od najpomembnejših sestavin sodobne svetovne družbe, so bistveni del sodobnih socialnih odnosov, ne nekaj poleg njih. Slabše razviti ali manjši narodi — in še posebej Slovenci — so še vedno pod moderniziranim, včasih manj včasih bolj bolečim, toda vsestranskim delovanjem močnejših svetovnih centrov in dežel. To delovanje se konjunktorno vsak trenutek lahko pretvori v močnejši in neposrednejši pritisk. Ker neoimperializem vseh vrst predstavlja v sodobnem svetu še vedno največjo in najbolj nevarno deformacijo v človeštvu, pomeni nacionalno kapitulanstvo tudi neposredno podporo tej največji odtujitvi. Boj za življenjski in kulturni obstoj malega naroda v sodobnem svetu pa je neposredna sestavina antineoimperializma kot prve fronte svetovnega socialnega napredka.

Kultura je del take človečne, pozitivne narodne moči, je tak del nacionalnih ustvarjalnih sposobnosti — različnih od oblastniških in materialno-sredstvenih moči — ki omogočajo najvišjo kompletnost nacionalne samostojnosti in mednarodnega sodelovanja.

Umetnost je bila v Sloveniji dolgo osrednja duhovna moč — poleg nje so seveda obstajale tudi druge, ekonomske, socialne, mednarodne integrativne sile — nacionalne osvobodilne integracije, ker je bolj kot druge duhovne aktivnosti pokazala, da je edina možnost osvoboditve v zvezi z naprednimi družbenimi tokovi (Vodnik, Prešern, Levstik) in revolucijo (Cankar, Kosovel in drugi medvojni umetniki), ker je dolgo združevala najjasnejšo družbeno misel in najmočnejše človeško čustvo. Pri majhnem in socialno-nacionalno zaslužnjem narodu je velik del nacionalno-kulturnega duha prav ta situacija usmerjala v napredno, človečno, revolucionarno; drugače skoraj ni moglo biti.

Po politično-nacionalni in socialni osamosvojitvi se mesto umetnosti spremeni, ker se poveča vloga drugih dejavnikov zaradi bogatejše razvejanosti družbenega dela in manjše neposredne nevarnosti za nacionalno eksistenco. Po osvoboditvi dobe večjo vlogo v socialni in nacionalni integraciji gospodarstvo in včasih tudi politična aktivnost in znanost. Toda umetnost ostaja bistven del te integracije. Najučinkovitejša nacionalna in socialna integracija je tista, ki združuje družbeno oblikovane in danes že prisotne bistvene funkcije človeka. Umetnost in družbeno-humanistična znanost pa se udeležuje ene od takih bistvenih funkcij človeka: njegove samograditve.

Kultura, družba in revolucija

Kulturi nasprotne sile znotraj slovenske kulture so sedaj v glavnem nove: modificirana, anonimna, manipulativna in neodgovorna birokracija, ki vidi delček vladavine tudi v razcepil med kulturnimi ustvarjalci; tehnokratizem je

samo drugače tega birokratizma; ekonomizem, potrošništvo, težnje po enačarstvu in poprečnosti, novo malomeščanstvo, tradicionalna, toda moderno obdelana reakcija, nove oblike klapčevskega in posnemovalnega odnosa do tujih družbenih in duhovnih centrov.

Ustvarjalno in družbeno moč slovenskih kulturnih delavcev večkrat hromi nesposobnost uvideti novi sestav domačih in tujih negativnih družbenih struktur in teženj. Ker v slovenskem prostoru delujejo zapleteni in intenzivni, notranji in zunanji, miselni in družbeni tokovi, se jim noben ustvarjalec ne more absolutno odtegniti, ne more biti do njih nevtralen, ampak je možno le: ali da zavzame do njih suvereno stališče ali da jim podlega.

Trubar, Prešeren, Levstik in Cankar in skoraj cela medvojna slovenska umetnost je izpričala, da je umetniška moč zlasti pri nas pogojena tudi z karakterno in miselno močjo; to osnovno razmerje se ni bistveno spremenilo. Zapletenost in novost notranjih socialnih sprememb povzroča, da jim nekateri kulturni ustvarjalci podlegajo hitreje kot nekdanji. Vsi, ki so danes omejni z apriornimi ideološkimi shemami, so manj ustvarjalni in lahko občasno postanejo tudi sredstvo proti-kulturnih sil. Med kulturnimi delavci se v zadnjem času budijo težnje tudi po osvoboditvi od novih družbenih in idejnih apriorizmov. Distanca od vsega tega in enoten, brezkompromisen nastop vseh ustvarjalcev proti vsem apriorizmom je prvi pogoj večje ustvarjalnosti in nadaljevanja kulturne revolucije Slovenije, ki je dosegla višek z združitvijo skoraj vseh kulturnih sil v letih 1941 do 1945 in ki je kmalu po osvoboditvi začela v mnogočem plahneti.

Kulturna revolucija bi pomenila osvobajanje od kulturi tujega — naj nastaja doma ali v svetu — bi pomenila, da se kultura na višji stopnji vrača k sebi. Kultura bi s takim dejanjem največ naredila za družbeno revolucijo, ker bi se pretvorila iz sredstva in objekta mednarodnih in notranjih enostranskosti v družbeni subjekt, katerega jedro bi bila njegova lastna ustvarjalnost, ki pa se ne bi samo neposredno kulturno, ampak tudi družbeno-politično manifestirala in uveljavljala.

S tem bi se umetnost in družbeno-humanistična znanost vključile v nastajanje subjektov socialistične demokracije. Tak proces ne bi vodil k razkroju, ampak k močnejši povezavi socialistične družbe, ker bi bila to aktivna organizacija »od spodaj«, iz široke osnove, ki je nastala z združevanjem subjektov družbenega dela. (Združevalna dejavnost občin organov samoupravljanja, socialistične zveze in zveze komunistov bi bila uspešnejša, če bi se naslanjala na tako originalno aktivnost subjektov, ki so po svoji delovni naravi še najbolj napredni).

Zato je kulturna politika nemogoča kot privatistična, kot zunajpolitična, kot odrekanje od poseganja v izrazito politično področje, saj bi se s tem vnaprej sprijaznila v vladavino potrošništva, birokratizma, klerikalizma, velikih mednarodnih centrov in sebe obsodila na njihov objekt in sredstvo.

Teze o kulturni revoluciji niso nikakršno prerokovanje o gotovih bodočih dogodkih, ampak le nakazovanje možnosti, ki so prisotne v naši družbi, ker v njej že obstoje potencialni kulturni subjekti in ker so odtujevalne strukture toliko razmajane in neenotne, da je samoupravni prevrat možen. Kulturna revolucija bi bila sestavna težnja celotnega delavskega razreda — umetnost in znanost sta le njegov del — da vse drugo, tudi oblast in materialne dobrine postanejo le sredstva kulture v najširšem smislu, se pravi družbenega dela. Cilj revolucije: celotna kulturna — celo družbeno delo — preneha biti sredstvo, privesek ali okrasek odtujenih sil. Težnja k takemu prevratu izhaja iz same narave kulturnega dela.

Vse bolj boleče je v Sloveniji pomanjkanje samostojne družbeno-humanistične misli; le-ta bi bila vse bolj nujna v osveščanju umetnosti. Ob sorazmerno enostavnih, čeprav silovitih nasprotij do prve svetovne vojne — na eni strani tisočletni narod-hlapec, na drugi pa tisočletni narod-vladar — so močni umetniški duhovi, kot sta bila Cankar in Prešeren, kar mimogrede podali tudi najboljšo socialno politično analizo svojega časa in prostora.

Danes je v novih, zapletenih in dinamičnih družbenih odnosih teže doseči tako enotnost umetniškega doživetja in znanstvene jasnosti in vse te naloge verjetno zahtevajo večjo delitev dela kot nekdanj. Vsekakor je eden najbolj žalostnih sodobnih slovenskih prizorov tisto ljubiteljsko, polliterarno in polesejistično pisanje o družbenih in filozofskih zadevah, ki brez senčice sramu kot svoje stebre postavlja povsem nejasne pojme in ki mirno, z debelo kožo na obrazu izstreljuje prazne trditve — na primer o zginotju nacionalnega in kulture — tudi če jih pobijajo najbolj notorna dejstva. Pomanjkljivost ožje in širše javnosti pa se kaže v »kritičnih«¹ pripombah, da se ne misli ukvarjati s takimi »visokimi«² in »briljantnimi«³ miselnimi poleti, da si upa ob njih pripomniti le nekaj »praktičnega«⁴ in podobno.

Da se je revolucionarna družbena misel do tridesetih let XX. stoletja ravijala bolj v slovenski umetnosti kot drugje, je bil znak zaostalosti drugih področij na Slovenskem. Zaradi vse večje zapletenosti in dinamike sodobnih družbenih odnosov se misel, ki trasira nadaljnji revolucionarni preobrat, začel z osvobodilnim gibanjem in s prvimi pojavi samoupravljanja, lahko najoptimalnejše razvija v družbeno-humanističnih vedah. Le-te pa so danes preveč mikro-empirični servis, premalo se ukvarjajo z raziskavo sodobnih družbenih makro-struktur in s projektiranjem njihovih temeljitih in celovitih sprememb, da bi mogle začrtati nadaljnje revolucioniranje in družbeno osveščati možne napredne subjekte. Notranji prevrat v družbeno humanističnih vedah k njihovemu osrednjemu predmetu je torej pogoj njihovega sodelovanja v celotnem družbenem spreminjanju.

Tradicionalizem, modernizem n kulturna politika

Razširjenja in glasna stališča, ki označujejo vse preteklo, vse tradicionalno kot manjvredno in vse sodobno kot večvredno, so samo znak siromašnosti dela estetično-družbene misli. Isto velja za nasprotno, antimodernistično stališče.

Očitno je: nobena sedanost ne more nastajati brez preteklosti, jo pa vedno diferencira. Vprašanje je torej samo, ali jo diferencira uspešno ali neuspešno. Nekritično sprejemanje tujega, samo ker ima videz sodobnosti, je samo oživiljanje najbolj negativne in najstarejše tradicije malih etničnih skupin in narodov. Gre za tradicijo epigonskega odnosa do velikega sveta ne glede na to, katera vesoljska prestolnica ga pooseblja. Tudi »modernizem«⁵ je lahko posebna oblika slabega tradicionalizma: sodobno oboževanje tehnike na Slovenskem kot najvišje vrednote je samo dokaz zaostalosti dela province, ki odkriva pomen tehnike šele dvesto let potem, ko se je evropska družba izrazito tehnizirala z industrializacijo Anglije.

Neplodna sta oba: tako absolutni kulturni antitradicionalizem kot absolutni tradicionalizem. Ustvarjalnost ni nikoli slepo ponavljanje in ni nikoli ustvarjanje iz nič. Zato so nacionalna preteklost in tuje kulturne snovi sodobnemu ustvarjanju vedno samo podrejeni in gibljivi material in samo sekundarne spodbude. Brez tega materiala ustvarjanje ni mogoče, če pa ta material prevlada, se ustvarjalnost zgubi.

Tradicionalna kultura (konvencionalno vzeto: tista do 1941. leta) je v širokem krogu Slovencev ustvarila sorazmerno visoko ceno kulture, spoštovanje do nje; to je naša najvrednejša kulturna tradicija. Od druge polovice 19. stoletja je slovensko narodno gibanje pritegnilo v moderno kulturno sodelovanje tako širok krog ljudi kot redko kje na svetu. Teza, da ima slovensko narodno-kulturno gibanje v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja fevdalno-vaške osnove, je dokaz, da del slovenske »najmodernejše«, »antitradicionalne« sociologije umetnosti ne ve tistega, kar je bilo jasno že Vodniku pred skoro 200 leti: da v slovensko družbeno ekonomsko življenje in nacionalno-kulturno gibanje že od takrat vstopajo sestavine, ki so daleč naprej od poljedelsko-fevdalne družbe in gospodarstva.

Omenjena podedovana temeljna kulturna dispozicija — ne pa konkretne oblike in vsebine tradicionalne kulture — je lahko najpomembnejša sestavina danes plodne slovenske kulturne tradicije in je lahko še vedno dragocen dejavnik sodobne kulturne revolucije, čeprav so ga nove nekulturne sile že precej razkrojile.

Tako imenovana vrhnja stavba in kultura z njo ni bila nikoli absolutno podrejena ekonomski osnovi, ampak je vloga kulture v družbi v veliki meri odvisna tudi od aktivne kulturne politike. Slabitev tradicionalne kulturne dispozicije pri nas — zlasti v taki meri — ni nikakršen nujen proces, ampak tudi posledica pomanjkljivosti kulturne politike. Ta ni videla najboljšega jedra slovenske kulturne tradicije ter ga je degradirala na folklorno lupino in potem to lupino sprejemala ali zametavala; obe dejanji sta daleč od jedra pozitivne tradicije.

Vsako izrazito individualno doživetje in izražanje človeško bistvenega je vedno izrazito moderno, ne glede na to, v kakšni obliki se javlja. Vsako izrazito individualno umetniško delo je originalno in zato vedno novo, moderno, četudi se pojavi v obliki zgodovinske drame ali romana. Vsako epigonstvo pa je po svoji naravi ne-avantgardno in ne-moderno, četudi ima moderno obleko.

... in

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

Oris sodobne psihologije II - Anton Trstenjak

Nedavno tega, ravno v dneh neposredno po IV. kongresu jugoslovanskih psihologov, je pri mariborski založbi Obzorja izšel tudi drugi del Trstenjakovega Orisa sodobne psihologije. Če je prvi dogodek pokazal, kaj in kje psihologi pri nas že so, pa nas je drugi opomnil na še vedno veliko pomanjkanje priročnikov in učbenikov iz posameznih področij te znanosti pri nas. Odlična Trstenjakova knjiga s podnaslovom »Uporabna psihologija« je namreč zajela tudi taka vprašanja, o katerih pri nas v vseh letih obstoja jugoslovanske psihologije, da o slovenski sploh ne govorimo, skorajda ni bilo še ničesar sistematičnega napisanega, niti ne obstajajo te vrste prevodi. Tu bi omenili le danes že zelo pomembni področji forenzične ter trgovinske psihologije.

O pomenu uporabne psihologije ni da bi govorili, saj kot pravi sam pisec, »vsa sodobna psihologija nagiblje v to smer; biti hoče koristna«. Njena naloga je v tem, »da ob racionaliziranem in do skrajnosti izkoriščenem tehničnem napredku čim smotrneje izkoristi tudi subjektivne, osebnostne človekove moči«. O vsem tem najdemo v knjigi polno takšnega, kar bo koristilo psihologu, na katerem koli področju že dela, in dalo nepsihologu precej popoln vpogled v to, s čemer se ta znanost v svoji praksi ukvarja. Poglejmo torej, o čem vse in kako delo govori.

Precej obsežna knjiga s 741 stranmi teksta* je razdeljena na sedem delov, ki obravnavajo naslednja področja psihologije:** razvojno, pedagoško, klinično, industrijsko, socialno, forenzično ter trgovinsko psihologijo. Dodano je tudi kratko, a zanimivo poglavje o pojavih sugestije, hipnoze in parapsihologije. Posamezni deli se začenjajo z določitvijo območja preučevanja dane discipline, a nekateri tudi s krajšim zgodovinskim pregledom njenega razvoja.

Predaleč bi nas odvedlo, če bi poskušali prikazati vsak del v celoti, saj ti, podani dokaj celovito in zaokroženo, v izredno zgoščenem jeziku posredujejo bralcu pravo bogastvo dejstev, zakonitosti in spoznanj s teh področij. Nikjer ni odvečnih ponavljanj in snov, ki je obdelana v enem poglavju, se ne pojavlja več s kakim drugim delu, čeprav morda sodi tudi tja. Pisec se je potrudil, da bi zastavil knjigo kar se da sodobno, obenem pa je poskušal obravnavo posamezne discipline čim bolj približati potrebam in stanju naše psihologije. Tako kot prvi, je tudi drugi del Orisa obsežno dokumentiran z rezultati mnogih domačih in tujih raziskav, starejših in najnovejših. Vse te težnje so, čeprav včasih v različni meri, prisotne v vseh poglavjih. Poskusili bomo sedaj prikazati nekatere značilnosti posameznih delov knjige ter podati morebitne pripombe.

Morda je že omenjeni vidik celovitosti najbolj viden v prvem delu knjige, kjer je prikazana razvojna psihologija. Pisec po vsestranski osvetlitvi razvoja otroka razvoja ne zaključuje nekje med 20. in 25. letom, kot delajo to mnogi drugi pisci, temveč obravnava tudi nič manj pomembno »odraslo dobo«. Zdi pa se nam umestna pripomba k poglavju o razvoju in spolu, da so tiste tipično ženske in moške lastnosti, ki jih pisec podaja v njihovih vzporednicah, morda premalo podprte z raziskovalnimi izsledki. To je tudi edina tovrstna pripomba k delu.

* Skupaj s seznamom literature in kazali obsega knjiga skoraj 800 strani.

** Nismo uporabili izraza »uporabna psihologija«, ker kljub avtorjevi razlagi nismo povsem prepričani, da je dana razdelitev na teoretične in uporabne discipline povsem upravičena.

S poglavjem iz svojega področja bodo brez dvoma zelo zadovoljni naši pedagoški psihologi. Pisec tu obravnava v naši literaturi še precej neobdelana področja, kot so npr.: družinska in šolska vzgoja, vzgojno oblikovalna psihologija otroških vrtcev, raznih poklicnih, a tudi poboljševalnih vzgojnih zavodov, vzgoja telesno in duševno prizadetih otrok, vprašanje prostega časa ipd.

Prikaz klinične psihologije je posvečen predvsem psihopatologiji. Pri tem je avtor izhajal iz vse bolj teamske narave dela kliničnih psihologov, kar je razvidno tudi iz obravnavanja predmeta in delovnega področja kliničnega psihologa. Zanimiv je tudi dokaj popoln prikaz različnih metod psihoterapije.

V okviru industrijske psihologije je poleg že čisto klasičnih poglavij o fiziološko, tehnično, poklicno ter organizacijsko-psiholoških vidikih dela prikazana tudi relativno novejša problematika motivacije ter sicer starejša, toda šele po drugi svetovni vojni v današnji obliki zastavljena socialno psihološka problematika dela. Posebej velja tu pozdraviti po številu strani žal še precej skromno poglavje o samoupravljanju. Delavsko samoupravljanje smatra pisec za najpopolnejšo delovno organizacijo, tako z vidika sistema, kot z vidika komunikacije. »Šele na temelju delavskega samoupravljanja,« pravi, »postane teorija tudi praksa, zahteve delavcev tudi stvarnost; in šele na tem temelju je sploh možno razviti res prepričevalno industrijsko psihološko službo.« Mislim, da se lahko z avtorjem tu globoko strinjamo.

Prikaz socialne psihologije začenja pisec s podajanjem glavnih teoretičnih izhodišč, na katerih sloni in po katerih se razvija sodobna socialna psihologija. Prikazana je tudi metodologija ter štiri zelo pomembna področja te discipline: psihologija socializacije, socialnih drž (pod tem nazivom govori pisec o stališčih), skupinske dinamike ter masovnih komunikacij. Lahko nam je žal, da namen knjige ni dovoljeval širšega prikaza teh področij.

Ostajata nam še zadnja dela knjige — forenzična in trgovinska psihologija. Čeravno sta po obsegu najskromnejša v knjigi (ostala področja so v tem pogledu enakomerno zastopana), pa je potrebno upoštevati, da tako obravnavanje te problematike pri nas še vedno predstavlja redkost, saj jo je zaslediti le izjemoma in v manjšem obsegu. Problematika forenzične psihologije je podana z dveh vidikov, diagnostičnega in prognostičnega, trgovinska pa nas seznaja s psihologijo trgovca ter potrošnika, kakor tudi s psihologijo reklame.

Knjiga se zaključuje z dodatkom, ki bralca informira o pojavih sugestije, hipnoze ter parapsihologije. Podane so nekatere razlage ter značilnosti teh pojavov. Poročilo o parapsiholoških pojavih pisec končuje takole: »Sicer pa gre danes znanost stran od nekdanje magije besede v smeri njene simboličnosti in simbolične logike, zato pa tudi stran od preučevanja vsega tega, kar je v zvezi z magijo besede, to je stran od parapsihologije. Znanstvena psihologija hoče danes doseči višino napovedovanja za prihodnost s sistemom simbolov, ki imajo algoritmično lastnost in kibernetično uporabnost.« Naj zaključimo s tem, da smo s to knjigo dobili prvi tak obsežen in sistematičen priročnik pri nas, predstavlja pa verjetno tudi eno redkih tovrstnih knjig v svetu.

Marko Polič

Ob knjigi »Človek organizacije« Williama Whyta

Knjiga s tem naslovom spada v skupino poskusov socialno-ekonomsko-psihološkega pristopa k razlagi značilnosti ameriškega človeka petdesetih let, oziroma bolj natančno, ameriškega srednjega razreda. Pri beograjski založbi sta pred leti izšli dve knjigi s podobno tematiko, in sicer »Osamljena množica« Davida Riesmana in »Zdrava družba« Ericha Fromma, to poslednjo pa smo pravkar dobili tudi v slovenščini. Ker je delo E. Fromma pri nas že dokaj znano, se ustavimo raje pri Whytovem »Človeku organizacije«. Človek organizacije, menežer, je po avtorjevem mnenju osrednji predstavnik in model za obnašanje preostalih pripadnikov srednjega razreda.

Zunanje značilnosti načina življenja teh ljudi so zelo podobne tistim, ki jih opisuje Riesman, na znotraj pa Whytov človek ni nikakršen nevrotik, ki bi bil za ceno uspeha prisiljen žrtvovati svoj obraz in se zato iz strahu pred samim seboj zateka v množico. Whytov človek je srečen in zadovoljen in resnično uživa v neprestanem stiku z ljudmi. Pri tem pravzaprav ne gre za nasprotovanje Riesmanovemu mišljenju, zdi se le, da opisuje druge ljudi. Medtem ko Riesmanova študija nekako sloni na človeku, ki je že dosegel svoj uspeh, na človeku srednjih let, pa se je Whyte osredotočil na mlajšo generacijo, tisto, ki se je v petdesetih letih šele pripravljala, da začne svojo pot navzgor.

Primerjava obeh avtorjev, katerih deli sta nastajali približno v istem času, nam torej kaže predvsem generacijske razlike. V Riesmanovem človeku množice še vedno nekje v ozadju ostaja sled izgube individualizma, ki ga je občutil nekoč v mladosti ali pa je vsaj sanjaril o njem, in prav ta ostanek je osnova njegovih konfliktov. Whytov mladi človek teh problemov nima. Od malega je živel v okolju, ki je nagrajevalo sodelovanje, družabnost, prilagodljivost in čim manjše poudarjanje človekove enkratnosti. Hodil je v šole, kjer je bilo težišče na učenju harmoničnih odnosov med ljudmi, šole, ki so štele za svojo glavno nalogo, da mladega človeka »ozdravijo introvertiranosti in ostalih abnormnosti«. Ta človek se nikoli v življenju ni za nobeno stvar boril, uspeh mu je zagotovljen, treba mu je samo slediti navodilom organizacije oziroma sistema, kar pa mu ni težko, saj si prav isto iz vsega srca želi tudi sam. Prvikrat je uresničena utopija, popolno skladje med željami posameznika in željami družbe. Mlademu človeku se organizacija prikazuje kot dobronamerna, prijateljska, saj mu je doslej vedno »pomagala« in mu na prijazen in nevsiljiv način kazala pot. Tuja mu je misel, da bi zdaj, ko je doštudiral, začel živeti na svojo pest, raje se bo vključil v kako veliko organizacijo, ker bo le ob njej lahko živel tako, kot edino zna. Njegova naloga, ne glede na to, ali je inženir ali doktor filozofije, ne bo v tem, da pomaga ustvarjati nove dobrine, temveč v tem, da na osnovi psiholoških spoznanj in s pomočjo svoje, za to trenirane osebnosti ureja odnose med ljudmi, tako v delovni skupini kot tudi odnose med organizacijo in odjemalci. Je pravzaprav nekakšen inženir za ljudi.

Novi človek nima občutka, da je žrtvoval svojo osebnost organizaciji in je v resnici tudi ni. »Svoje osebnosti« sploh nikoli ni imel in je zato tudi ne

pogreša. Že od malega je razvijal le ekstravertirani del svoje osebnosti ter sposobnosti sodelovanja, tako, da so potenciali za introvertiranost in samouveljavljanje nekako zakrneli. Sodelovanje, družabnost mu predstavlja vrednoto samo po sebi, cilji tega početja pa ga ne zanimajo in o njih ne razmišlja. Cilji so stvar organizacije, zanj je pomembno le poznavanje načina, metode. Včasih, kadar si doma v predmestju le zaželi malo samote, zagrne okna, kar predstavlja dogovorjeni znak: »Ne moti!« Če si kaj takega privošči malo preveč pogosto, ga že začno obhajati občutki krivde in neadekvatnosti zaradi »premajhne družabnosti«, boji se za svojo »normalnost«. V resnici si samote želi le redkokdo (razen izjem, ki kmalu postanejo popolnoma izolirane). Sosedje stalno prihajajo in odhajajo (trkanje sploh ni v navadi) in njihovi pogovori vsebujejo precejšnjo mero prisrčnosti. So tolerantni do vsega razen do nedružabnosti in si med seboj zelo pomagajo. Imajo občutek povezanosti, saj so vsi na istem in čeprav morda živijo še sorazmerno skromno, so vsi na poti uspeha. V predmestnem naselju, ki nam ga avtor predstavlja, so vsi samo začasno. Organizacija jih vsakih nekaj let pošlje na drugo delovno mesto, v drug kraj, to pa hkrati pomeni tudi napredovanje. Ta začasnost pa ne moti, da se ne bi družbeno udeleževali v svoji soseski. Ne gre toliko za vsebino, kot za vzorec obnašanja. Ko se bodo preselili, bodo zopet prišli v podobno okolje, s podobnimi ljudmi in bodo mirno nadaljevali svoje družabno življenje. Prilagajanje ne povzroča nobenih težav več, človek je postal popolnoma zamenljiv.

William Whyte za razliko od Fromma in Riesmana veliko manj interpretira in v večji meri podaja dejstva, čeprav je pri tovrstni literaturi vedno težko reči, kje se nehajo dejstva in kje se začneja interpretacija. Kot t. i. participant observer od znotraj spremlja razvoj, šolanje in vse prigode človeka organizacije, kot jih doživlja le-ta, ter podrobno prikaže značilnosti in vzdušje enega od novih predmestnih naselij, Park Foresta. Pri tem dopušča bralcu, da si ustvari lasten odnos do prikazanih dejstev, avtorjevo osebno mnenje pa je prikazano dokaj implicitno in se pogosto izraža skozi svojevrstni črni humor. S prodornimi opisi odnosa organizacij do testov osebnosti, njihovega »boja proti genijem« ipd., privede bralca do spoznanja ne samo o neetičnosti scientističnega in tehnokratskega odnosa, temveč tudi o njegovi jalovosti. Whyte je mnogo manj spekulativen od Fromma ali Riesmana; pri njem skoro ni opaziti vpliva psihoanalize. V nasprotju z omenjenima avtorjema tudi ne ponuja nikakršnih rešitev. Konformizem ne pojmuje kot nekaj nujno negativnega, temveč kot del dinamičnega procesa, katerega drugi skrajnosti prav tako ne pripisuje nobenih apriornih vrlin. Pomembna mu je ravno dinamičnost tega procesa, saj ravno pomanjkanje te dinamičnosti, ali če hočete, konfliktov, dela družbo, kot jo opisuje Whyte, tako podobno »Pogumnemu novemu svetu«.

V času, ko je bila knjiga pisana, so mnogi avtorji izražali dvome o tem, ali se je »prijazni tiraniji« sploh mogoče upreti. Whyte je nekako prepričan, oziroma bolje, sluti, da je to možno, pa čeprav niti sam ne ve, zakaj oziroma na kakšen način. Pravzaprav je svoje mnenje, ki ga niti ne skuša utemeljevati, povedal šele čisto na koncu knjige, ko je zapisal:

»Človek organizacije ni v krempljih velikanskih družbenih sil, na katere nikakor ne bi mogel vplivati; možnosti izbire obstajajo ... Morda tega ne bo storil. Vendar more. Mora se boriti proti Organizaciji. Ne neumno niti ne sebično ... Toda boriti se mora, kajti od njega zahtevajo predajo neprestano in z močjo, in kolikor bolj mu postaja všeč življenje organizacije, toliko teže

se bo upiral zahtevam ali jih celo spoznal. Slabo je in mu jemlje pogum, da ga varajo s snom, da idealno gledano ni nujno, da obstaja kakšen konflikt med njim in družbo. Konflikt vedno obstaja, vedno mora obstajati. Ideologija ga ne more z željami odpraviti; mir duha, ki ga ponuja organizacija, ostaja še naprej le predaja, ne glede na to, da ga ponuja z dobrimi nameni...«

Danes, po skoro 20 letih, smo lahko že nekoliko bolj prepričani, da je imel avtor prav, pa čeprav še vedno ne vemo, zakaj se je pravzaprav to zgodilo. Otroci »človeka organizacije«, današnja študentska generacija, kot jo opisuje Reich v knjigi »The Greening of America«, so diametralno nasprotni tisti, katere razvoj spremlja Whyte. Zanja je bila po avtorjevem mnenju v teku šolanja značilna izredna pasivnost, nezanimanje za svet zunaj univerze, preokupacija z metodami ipd. Za novo generacijo (morda ne za večino, vsekakor pa za tisti del, ki predstavlja model obnašanja) pa je značilno ravno veliko zanimanje za probleme v svetu, usmerjenost navznoter ter poudarek na ciljih. Če primerjamo obe omenjeni knjigi oziroma če ob branju »Človeka organizacije« vsaj malo poznamo značilnosti sedanje ameriške študentske generacije, ne moremo verjeti »uradnim« ameriškim sociologom, češ da gre le za prehoden pojav. Njihovi starši nikoli niso bili takšni. Sprememba v zavesti nikoli ne more biti prehoden pojav in je v nekem smislu ireverzibilna. Človek, ki je enkrat videl skozi različne institucije, jih je nujno prevrednotil in tak človek nikoli več ne bo našel sreče v svetu Organizacije. Prav pomembnost vrednot pa naglašata tudi Whyte. Zdi se, da so na določeni stopnji ekonomski faktorji začeli izgubljati na veljavi, nove vrednote pa so bile usmerjene na sodelovanje in odnose med ljudmi, kar pa se je izrodilo v konformizem in hipokrizijo. Ljudje, ki se za vsako ceno trudijo upoštevati psihološke ugotovitve in napotke v zvezi z medosebnimi odnosi, nujno podcenjujejo vse, kar spominja na individualnost in spontanost.

»Človek organizacije« se po tematiki pravzaprav ne razlikuje mnogo od drugih tovrstnih del, ne nudi nikakršnih daljnosežnih zaključkov ali predlogov za rešitev družbe, temveč preprosto prikazuje stanje, kot ga vidi avtor. Morda mu je ravno zato uspelo napisati knjigo, ki odpira oči in spodbuja k razmišljanju.

Tatjana Lamovec

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

Salisbury, 1974, p. 115, p. 116, p. 117.

K POSTAVITVI IN ZAVESTI PROLETARIATA V LUKACSEVI
»ZGODOVINI IN RAZREDNI ZAVESTI«

(Osvetlitev odnosa Hegel—Marx—Lukács)

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 3—4 str. 81

Članek skuša v zgoščenem prikazu osvetliti Lukácsovo formulacijo nekaterih osnovnih filozofskih kategorij, ki nastopajo v Zgodovini in razredni zavesti, to je predvsem kategorijo totalitete. skupaj z Lukácsvim pojmovanjem odtujitve.

Kategorijo odtujitve Lukács v Zgodovini in razredni zavesti obravnava kot »centralno vprašanje revolucionarne kritike kapitalizma, ki korenini v Heglovi dialektiki«. Od kategorije postvaritve, posredovanja in totalitete prehaja do zavesti proletariata, kar obenem predstavlja organsko vez dela, njegovo vsebinsko in teoretično koherentnost. Bistvo avtentične Marxove misli je po Lukácsu v njeni metodi, tj. v materialistični dialektiki, ki je revolucionarna dialektika. Iz proučevanja odnosa med marksizmom in »znanostjo, predvsem zaradi prepričanja nekaterih marksistov o »premoči« marksizma nad drugimi filozofskimi smermi spriču njegove znanstvenosti, Lukács izdela kritiko sodobne znanosti. Ta ne more predstavljati revolucionarnega principa zaradi svoje vključenosti v obstoječe. Znanost se danes veže z družbenimi odnosi, zato je o njeni vlogi in mestu, ki ga ima v družbi, možno govoriti le v tem kontekstu, nikakor pa ne izolirano od vsega družbenega dogajanja ali celo vzvišeno nad njim. Lukács skuša v delu hegllovsko-marksovsko v sami sedanjosti odkriti imanentni smisel, ki ga je nujno posredovati in pripeljati do prezentiranja. Sredstvo tega posredovanja je dialektična metoda kot metoda spoznanja procesualnosti družbene biti, kot osvobajanje in analiza, ki izhaja iz razrednega položaja proletariata, torej proletarska znanost. Bit dilektične metode je po Lukácsu v odnosu celote in delov; v vsakem pravilno pojmovane momente je vsebovana vsa totaliteta. Iz proučevanja odnosa med celoto in deli glede na Hegla povzame, da Heglovo poglavje iz Logike o biti, nebivanju in bivanju vsebuje celotno Heglovo filozofijo, poglavje o fetišem značaju blaga pa ves historični materializem, »celotno samospoznanje proletariata kot spoznanje kapitalistične družbe«.

Problemski sklop okrog kategorije totalitete je postavitev niza vprašanj tako o »obratu« Heglove misli, orientaciji in diapazonu Marxove misli kakor tudi z Lukácsvim prevajanjem iz njene abstraktne v konkretno formo. Kategorija totalitete — ta je nosilec revolucionarnega principa in znanosti, ne pa prevlada ekonomskih motivov v pojasnjevanju zgodovine — ločuje marksizem od meščanske znanosti.

Pojmovanje dela znotraj Zgodovine in razredne zavesti ne izhaja iz odnosa subjekt-objekt. Obliko, v kakršni tu nastopajo praksa, delo in priroda Lukács v svoji poznejši somokritiki ocenjuje kot usmerjenost proti osnovam ontologije marksizma. Priroda je zanj izključno družbena kategorija oziroma prirodno je zanj isto kot najkonsekventnejši miselni izraz družbene biti v meščanski družbi. Konsekvence nedodelanega pojmovanja teh kategorij Lukácsu onemogočijo, da bi dojel človekovo bistvo. V Zgodovini in razredni zavesti ni mogoče zaslediti antropološke dimenzije kritike prirode.

Analiza pojma alienacije je interpretirana v Heglovem duhu, njena filozofska osnova je indentični subjekt-objekt, ki se realizira v zgodovinskem procesu. Proletariat kot identični subjekt-objekt zgodovine v svoji razredni zavesti postaja absolutni tvorec zgodovine, njen subjekt. Odtujitev Lukács v delu poistoveti z upredmetenjem, kar je po njegovih lastnih besedah v poznejši samokritiki »temeljna in groba zmota«, ki se povsem opira na Heglova razmišljanja o alienaciji.

V zaključnem delu članek skuša soočiti Lukácsov doprinos h kritični teoriji z Marcusejevim; gre torej za soočenje dveh predstavnikov marksistične misli, ki sta marksizmu dala dostojno filozofsko legitimacijo. Totaliteta, v kateri se giblje Heglova misel, je odločilnega pomena za razlikovanje med Marxovo in Heglovo dialektiko. Za Hegla je totaliteta uma, »zaprt ontološki sistem«, ki je identičen z umnim sistemom zgodovine. Dialektika je obči ontološki proces, kjer je zgodovina proces metafizične biti. Marx je ločil dialektiko od te »ontološke osnove« (Marcuse), negativnost dejanskosti postane zgodovinsko-družbeno pogojena. Marksistična dialektika je tako »totaliteta razredne družbe.«

TOWARDS THE REIFICATION AND CONSCIOUSNESS OF THE PROLETARIAT
IN LUKAC'S «HISTORY AND CLASS CONSCIOUSNESS»
ELUCIDATION OF THE RELATION HEGEL — MARX — LUKACS)

By Cvetka Tot

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 3—4. p. 81

The article attempts a concise presentation of Lukacs's formulation of some fundamental philosophical categories which are treated in «History and Class Consciousness», above all the category of totality, together with Lukacs's conception of alienation.

The category of alienation is for Lukacs «the central question of the revolutionary criticism of capitalism rooted in Hegel's dialectics». From the category of reproduction, mediation and totality he comes to the consciousness of proletariat, which represents the organic link in the work, its theoretical and substantial coherence. According to Lukacs the essence of authentic Marx's thought lies in its method, i.e. in the materialist dialectics, which is revolutionary dialectics. The study of the relation between Marxism and «science», particularly because some Marxists are convinced of the overriding power of Marxism in relation to other philosophical directions (because of its scientific character) leads Lukacs to work out a critique of modern science. The science cannot represent a revolutionary principle because of its involvement in what currently exists. The science is today bound up with the social relations, and therefore the role and place it has in society can be discussed only in this context and not in isolation from social developments. In his work Lukacs is trying to find in the present the immanent sense of the ideas developed by Hegel and Marx, and this sense must be mediated and presented. The means to achieve this is the dialectical method as the method of coming to know the process of the social being, as liberation and analysis resulting from the class position of the proletariat, hence the proletarian science. The essence of the dialectical method is according to Lukacs in the relation between the whole and its parts, each correctly understood momentum contains the entire totality. From the study of the relation between the whole and its parts he finds that Hegel's chapter from the Logic of Existence, Being and Not-Being contains Hegel's entire philosophy, while the chapter on the fetish character of goods contains the entire historical materialism, «the entire self-insight of the proletariat as the insight into the capitalist society».

The problems concerning the category of totality is the posing of a set of questions, thus about the «turn» of Hegel's thought, the orientation and scope of Marx's thought, as well as Lukacs's rendering of it from an abstract into a concrete form. The category of totality — this is the exponent of the revolutionary principle in the science and not the prevalence of economic motives in the interpretation of history — makes Marxism distinct from the bourgeois science.

The conception of work inside The History and Class Consciousness does not proceed from the relation subject — object. The forms in which here come up practice, work, and nature are assessed by Lukacs as orientation against the fundamentals of the Marxist ontology. Nature is for him an exclusively social category, or rather the natural is for him identical with the most consistent expression of the social being in the bourgeois society. The consequences of the not as yet worked out conception of these categories make it impossible for Lukacs to grasp the essence of man. In The History and Class Consciousness it is not possible to find the anthropological dimension of the critique of nature.

The analysis of the concept of alienation is interpreted from Hegel's point of view; its philosophical basis is an identical subject — object, realised in the historical process. Proletariat as the identical subject — object of history in its class consciousness becomes the absolute creator of history, its subject. The alienation is by Lukacs identified with objectifying, which is in his own later words «a fundamental, gross error» entirely relying on Hegel's thoughts about alienation.

In the concluding part the article tries to confront Lukacs's contribution to the critical theory with that of Marcuse; that means we are offered a confrontation of two representatives of the Marxist thought who have both given to Marxism a fine contribution. The totality, in which Hegel's thought moves, is of decisive significance for the distinction between the dialectics of Marx and of Hegel. For Hegel the totality is the totality of mind, a «closed ontologic system», identical with the mental system of history. Dialectics is a general ontologic process since history is a pro-

cess of the metaphysical being. Marx has separated dialectics from this »ontological foundation« (Marcuse), and the negative quality of the actual becomes socially-historically conditioned. In this way the Marxist dialectics is the »totality of class society«.

UDK 17.01

Dr. Vojan Rus

MORALNA NORMA IN NORMATIVIZEM V RAZREDNI DRUŽBI IN SOCIALIZMU

Anthropos, Ljubljana, 1971, let. 3, št. 3—4, str. 9

Številne predstave dosedanje filozofije o moralni normi so normativistične. Normativizem je močna sestavina moralizma sodobnega človeškega odtujevanja in in ostanek starega v socializmu. Zato je premagovanje normativizma sestavina sodobnega osvobajanja.

Po klasičnem normativizmu so norme samo nadiskustvena jezikovno-duhovna pravila (sodbe, principi in sl.), ki so ločena od dejanskih družbenih odnosov. Normativizem v raznih odtenkih — od Platona do Kanta, Lotzea, Windelbanda in kasnejšega Heideggerja — razlaga norme nedialektično kot večne, nespremenljive, absolutnoidentične, obče, deduktivne in v sebi bivajoče. Empiristično-naturalistična teorija, kot je Humeova, poudarja izkustveni izvor norm. Vendar se stika z klasično metafiziko v nedialektični razlagi norm.

Socialistična teorija se ni odmaknila od teh starih predstav, saj sploh ni resno zastavila vprašanja o bistvu norme.

Znanstveno dialektično pojmovanje norme temelji na zgodovinskem izkustvu in skritih klicih v dosednji teoriji, da je vsaka izrazita norma sestavljena, strukturirana, kompleksna in dinamična. Vsaka norma je sestavljena iz več bistvenih sestavin in podstruktur, med katerimi obstoje nujni, večsmerni in dinamični odnosi, ki so neposredni vzrok spreminjanja norme. Sestavine in podstrukture so na primer: enotnost osebnosti in družbenosti (ki vsebuje sintezo posameznikov in skupin, družbene subjektivnosti in objektivnosti, družbene nujnosti in naključnosti, sintezo posameznega dejanja in družbenega zakona itd.), enotnost družbene biti in najstva (ki vsebuje sintezo družbenega izkustva in projekta, cilja in sredstva, vzora in poprečka, družbene možnosti in uresničitve itd.) in enotnost oblikovalno-ustvarjalne dejavnosti in družbene predmetnosti (ki vsebuje dejanje, pravilo in navado; organizacijo in sekundarne simbole, primarno in sekundarno stihijo, normativno svobodo in nesvobodo itd.).

Tako pojmovanje norme omogoča graditi sodobni odprti sistem norm in družbene odnose, ki pomenijo socialistično osvobajanje.

UDK 17.01

THE MORAL NORM AND NORMATIVISM IN CLASS SOCIETY AND IN SOCIALISM

By Dr. Vojan Rus

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 3—4 p. 9

Numerous ideas of the philosophy so far have been in connection with the moral norm of a normative character. Normativism is a strong component of moralism, of the contemporary human alienation and represents a remnant of the old in socialism. Therefore the overcoming of normativism is a component of the contemporary liberation process.

According to the class normativism, norms are mere supra-empiric linguistic-mental rules (judgements, principles, and the like), which are separated from the actual social relationships. In its various shades normativism — from Plato to Kant, Lotze, Windelband, and later Heidegger — interprets norms in a nondialectical way as eternal, unchangeable, absolutely identical, general, deductive, and existing in themselves. The empiricist-naturalist theory, like Hume's, stresses the empirical origin of the norm. Still, in its non-dialectical interpretation of the norm it comes close to the classical metaphysics.

The socialist theory has not moved away from these old conceptions, never really seriously posing the question of the essence of the norm.

The scientific dialectical conception of the norm is based on the historical experience and on the clues in the theory so far: every express norm is made up of component parts, structured, complex, and dynamic. Every norm is composed of several essential components and substructures, among which there are necessary, multi-directional, and dynamic relations which are the direct cause for the changing of the norm. Such components and substructures are for instance: the unity of personality and sociability (which includes a synthesis of individuals and subgroups, of social subjectiveness and objectiveness, of social necessity and accidentality, a synthesis of the individual act and the social law, etc.), the unity of what should be (which contains a synthesis of the social experience and project, aim and means, ideal and average, possibility and realization), and the unity of the creative shaping activity and the social objectiveness (which contains the action, rule, and habit, the organization and secondary symbols, primary and secondary elemental power, normative freedom and its opposite, etc.).

Such a conception of the norm facilitates the building of a modern, open system of norms and of social relations representing the socialist liberation process.

UDK 159.95

Janek Musek, Univerza v Ljubljani

EVALUATIVNA TOPOGRAFIJA
DVODIMENZIONALNEGA PROSTORSKEGA POLJA

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, šte. 3—4, str. 127

Avtor je na osnovi znanega vpliva enodimenzionalnih principov prostorske evaluativne diferenciacije (središče-obrobje in zgoraj-spodaj) predciiral hipotetično evaluativno topografijo dvodimenzionalnega prostorskega polja. Predvidena topografija je bila preverjena s pomočjo tehnike prostorskega lociranja pojmov. Uporabljeni so bili evaluativno pozitivni in evaluativno negativni pojmi. Lokacije teh pojmov so pokazale, da se empirična evaluativna topografija dvodimenzionalnega polja v bistvu sklada s hipotetično. Dobljena odstopanja oziroma razlike so verjetno posledica različnega ter interaktivnega delovanja obeh principov evaluativne diferenciacije: zdi se, da pri lociranju pozitivnih pojmov prevladuje vpliv dimenzij središče — obrobje, pri lociranju negativnih pojmov pa vpliv dimenzij zgoraj — spodaj. Evaluativna topografija dvodimenzionalnega polja se v bistvu more predciirati na osnovi enodimenzionalne evaluativne topografije, pri čemer pa se delno odražajo tudi nove komponente kompleksnejše prostorske organizacije.

UDK 159.95

By Janek Musek, University of Ljubljana

EVALUATIVE TOPOGRAPHY
OF THE TWO-DIMENSIONAL SPATIAL FIELD

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 3—4, p. 127

On the basis of the well-known influence of the one-dimensional principles of the spatial evaluative differentiation (center — periphery and above — below) the author has predicted a hypothetic evaluative topography of the two-dimensional spatial field. The anticipated topography has been verified by the technique of the spatial location of concepts. Evaluatively positive and evaluatively negative concepts have been used. The locations of the concepts have shown that the empiric evaluative topography of the two-dimensional field essentially agrees with the hypothetic one. The deviations or differences are probably due to the different and interacting operation of the two principles of the evaluative differentiation: it seems that the location of positive concepts is affected by the dimension centre — periphery, and the location of negative concepts by the dimension above — below. Essentially the topography of a two-dimensional field may be predicted on the basis of the one-dimensional evaluative topography, but here new components of a more complex spatial organization tend to emerge.

ANTICNA KONCEPCIJA LOGIKE KOT DEDUKCIJE

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 3—4, str. 31

Razprava »Antična koncepcija logike kot dedukcije«, ki je prvi del širšega dela o razvoju logike kot dedukcije in indukcije, skuša skozi prerez antične logike prikazati njen razvoj v smislu tistega pojmovanja, po katerem je logika znanost o nujnem izhajanju enih stavkov iz drugih in ne znanost o pravilnem mišljenju.

V razdelkih od 1 do 6 je govor o tistih predpostavkah logike v grški antični filozofiji od Talesa do Platona, katerih rezultat je bila Aristotelova teorija kategoričnega silogizma. Ti elementi so bili potrebni po dokazovanju na ravni jezika, strukturno raziskovanje jezika (npr. sofisti), teorija možnosti (objektivnega) pojmovnega spoznanja (Sokrat, Platon) in matematični (formalni) način mišljenja (pitagorejci, Platon). Predaristotelovska koncepcija logike (Platon) je videl nalogo logike predvsem v raziskovanju večnega reda (logosa), zakonitosti, da bi prek nje lahko spoznali in uravnavali zakonitosti našega spoznavajočega razuma. Platonovo raziskovanje pojma, logični postopek delitve pojmov je neposredni uvod v aristotelovsko logiko.

Predmet razdelkov od 6 do 8 je razvoj Aristotelove misli o logiki. Razprava skuša v zvezi s silogistiko odgovoriti na posamezna vprašanja, kot npr. pomen stavčne logike za teorijo kategoričnega silogizma, pomen formalizacije in aksiomatike znotraj te teorije. Sklepni razdelek govori o razvoju logike po Aristotelu pri peripatetikih (Teofrast), predvsem o nastanku hipotetičnega terminskega silogizma. Podana je tudi razlika med logiko logičnih zakonov in logiko logičnih pravil, ker so peripatetiki (podobno kot megariiki in stoiiki) izvajali logiko pravil.

V zadnjem delu razprave od 9. do 11. razdelka je opisan razvoj stavčne logike pri megarikih in stoikih. Ta logika se je razvila prvotno od analize apagogičnega dokaza (posredni dokaz). Njen cilj je bilo raziskovanje logičnih odnosov med (notranje) nerazčlenjenimi stavki. Od megarikov Eubulida, Diodora in Filona pa do stoiikov Hrizipa se je stavčna logika povzpela na raven aksiomatskega sistema, ki zadovoljuje tudi sodobne zahteve.

Razvoj logike od Aristotela do Hrizipa je postavil trdne osnove za sodobno pojmovanje logike kot formalne znanosti. Ob megarsko-stoiški logiki je potrebno relativizirati pomen Aristotelove logike, katere historičnega pomena pa seveda ne gre zanikati.

THE ANCIENT CONCEPTION OF LOGIC AS DEDUCTION

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 3—4, p. 31

The study »The Ancient Conception of Logic as Deduction«, which is the first part of a more comprehensive work about the development of logic as deduction and induction, attempts by means of a crosssection of the ancient logic to present its development in terms of that conception according to which logic is a science the inevitable derivation of one sentence from another and not a science of correct thinking.

Sections 1—6 deal with those hypothesis of logic in the ancient Greek philosophy from Thales to Plato which have resulted in Aristotle's theory of the categorical syllogism. These elements were: the need to make a proof at the level of language, structural study of the language (e. g. the Sophists), the theory of the possibility of (objective) conceptual knowledge (Socrates, Plato), and the mathematical (formal) way of thinking (Pythagoras and his followers, Plato). The pre-Aristotelian conception of logic (Plato) saw the task of logic above all in the study of the study of the eternal order (logos) and its laws so that in this way it would be possible to study and to regulate the laws underlying our mind. Plato's study of the concept, the logic procedure of the division of concepts, represents the direct introduction into Aristotelian logic.

Sections 6—8 discuss the development of Aristotle's idea about logics. With resonance to syllogistics the study attempts to such questions as for instance: the significance of the sentence logic for the theory of the categorical syllogism, the significance of formalisation and axiomatics inside this theory. The concluding section presents the development of logic after Aristotle as continued by the Peripatetics (Theophrastus), notably the emergence of the hypothetical term syllogism. Also pointed out is the difference between the logic of logical laws and the logic of logical rules, because the Peripatetics (similarly as Stoics and Megarians) were deducing the logic of rules.

The last part of the study, sections 9—11, describe the development of the sentence logic as made by Megarians and Stoics. Originally, this logic was evolved in the analysis of the apagogic proof (indirect proof). Its aim was to study the logic relations between (internally) non-segmented sentences. From the Megarians Eubulides, Diodorus and Philo to the Stoics, among them Chrysippus the sentence logic rose to the level of an axiomatic system which satisfies also modern demands.

The development of logic from Aristotle to Chrysippus laid firm foundations for the modern conception of logic as a formal science. In view of the Megarian-Stoic logic the significance of Aristotle's logic has to be put into proper perspective, which, however, is not to deny its historical significance.

UDK 159.95

Polič Marko

KORESPONDENCE MED OBCUTKI OKUSA IN BARVE
PRI GLUHIH IN NORMALNIH OTROCIH

Anthropos, Ljubljana 1971, let. 3, št. 3—4, str. 135

V raziskavi se zastavlja vprašanje nastanka korespondenc s perceptivnim učenjem. Približno enak in statistično pomemben proporc tipičnih korespondenčnih zvez med barvami in okusi pri gluhih in normalnih otrocih kaže, da je možen nastanek korespondenc tudi s perceptivnim učenjem, saj gluhi otroci (stari okoli 5 let) še niso poznali verbalnih znakov za barve, ter je bil sploh njihov besedni zaklad zelo boren. Perceptivno učenje korespondenc se nam kaže kot prvotnejše, ki ga nato vedno bolj prevladuje verbalno.

UDC 159.95

By Marko Polič

THE CORRESPONDENCES BETWEEN THE SENSE OF TASTE
AND COLOUR WITH DEAF AND WITH NORMAL CHILDREN

Anthropos, Ljubljana 1971, vol. 3, No. 3—4, p. 135

The study poses the question of the origin of the correspondences through perceptive learning. The approximately equal and statistically significant proportion of typical correspondences between the colours and tastes with deaf and with normal children indicates that the correspondences may be developed through perceptive learning — since deaf children (at the age of about five) did not yet know the verbal signs for colours, their vocabulary on the whole being very poor. The perceptive learning of correspondences seems to come earlier, but later on it is increasingly replaced by the verbal one.

Časopis za sodelovanje humanističnih ved,
psihologijo in filozofijo